

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

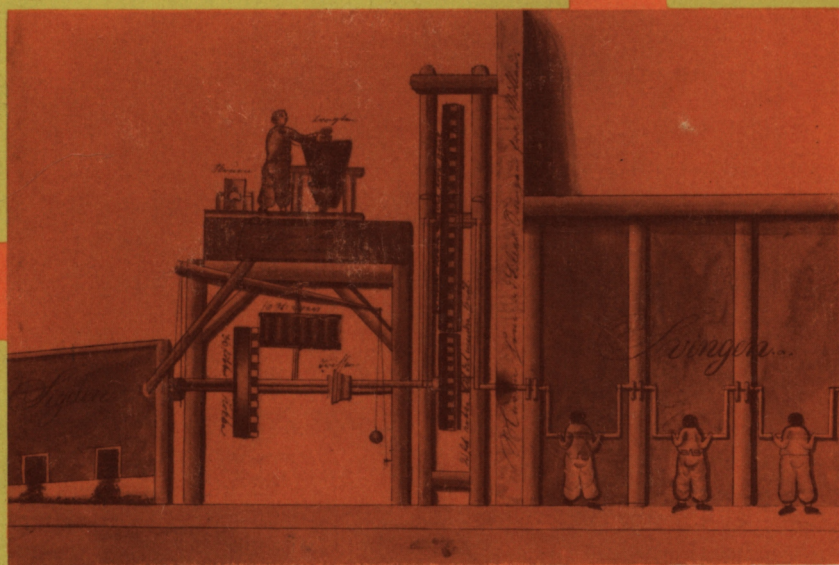
Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG 1963

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

14

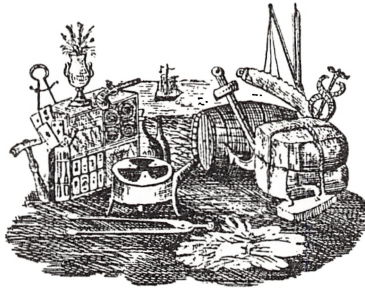
ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

XIV

1963

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1963

OMSLAG :

Raspmølle i Christianshavns tugthus,
tegnet af arkitekt Johan Andreas Meyer,
se side 37

TITELVIGNET :

Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne

Redaktion : Vagn Dybdahl

Copyright by Erhvervsarkivet 1963

Printed in Denmark
by
AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

Indhold

<i>Tage Kaarsted</i> : Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783–1822	7
<i>Aa. Rasch</i> : Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750–1807	74
<i>Helge Søgaard</i> : En vignet og dens forudsætninger	93
<i>John W. Oldam</i> : Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition? ..	119
Beretning om virksomheden 1. april 1962–31. marts 1963	160

Fra dansk empires bygningshistorie

Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783–1822

Af TAGE KAAKSTED

Johan Andreas Meyer kan stå som typen på den almindelige, men veluddannede nyklassicistiske arkitekt, og hans virksomhed belyser væsentlige sider af byggeerhvervenes vilkår i perioden umiddelbart efter 1807. Gennem hans tegninger og projekter stifter man bekendtskab med dansk byggeskik på Frederik den Sjettes tid. Meyers embedsgerning var nøje forbundet med genopbygningen af København efter bombardementet i 1807; redegørelsen for hans arbejde som embedsmand belyser tillige indretningen af enevældens byggeadministration og statens til tider ret vidtgående kontrol med byggeerhvervene. Undersøgelsen bygger fortrinsvis på akter i Rentekammerets, Danske Kancellis og Kunstakademiets arkiver (i Rigsarkivet) og på materiale fra Stadsarkivet i København.

1. Ungdom og uddannelse

En decemberdag i året 1783 holdtes en dreng over dåben i Skt. Petri kirke i København. Skt. Petri var kirke for den ret anselige tyske befolkningsgruppe, der boede i hovedstaden, og som væsentligt stammede fra Holsten. Drengen kom til at hedde *Johan Andreas Meyer*. Han var født den 7. december 1783, og dåben fandt ifølge tidens skik sted allerede, da drengen var en uge gammel. Det gjaldt om at skynde sig, inden barnet døde.

»Jürgen Hinrich Meyer, ein Zimmer Gesell und Anna Nielsens Tochter« står anført som forældre; Johan Andreas var det eneste af deres børn, som nåede voksenalderen. For en Zimmergesell var det en ganske smuk samling faddere, der var at skue i lyset fra de blafrende kærter. Først var der Fr. von Buchwaldt, kammerjunker hos præses for Kunstakademiet, arveprins Frederik. Dernæst kom frk. Kaas, datter af hans excellence, admiral Chr. Kaas, endvidere hofjunker von Schwarzenschold, arkitekten, kgl. bygningsinspektør Johan Boye Magens, arkitekt og murermester Johan Quist – samt en anden kendt københavnsk håndværksmester, arkitekt og hoftømrermester Andreas Johan Kirkerup, der nu gav navn til den lille tømrerspire¹. *Jørgen Hinrich Meyer* (1750–1817) var nemlig ansat hos Kirkerup. 19 år gammel kom han

her til fra Tyskland ² og var nu beskæftiget som polerer – dvs. arbejdsleder ³ – hos den meget foretagsomme Kirkerup ⁴.

Jørgen H. Meyer etablerede sig som selvstændig tømrermester efter Københavns brand i 1795. Lavet ville ganske vist holde ham ude, men det lykkedes ikke, og han kom straks med i en del arbejde. Der var jo nok at gøre. Johan Andreas kom i lære hos faderen i oktober 1796 ⁵. Tre år efter gik Jørgen H. Meyer fallit, da han forsøgte sig som byggespekulant; men på trods af fallitten arbejdede gamle Meyer dog videre, og i oktober 1801 blev sønnen udskrevet som udlært ⁶.

Vi kender intet særligt til Johan Andreas Meyers ungdomstid, men den har utvivlsomt været præget af en lang og træls arbejdsdag. Vi ved dog, at han boede hos forældrene i deres gård Amagertorv-Læderstræde, Strand Kvarter gl. matr. nr. 48 A og B (nuværende gadenummer: Amagertorv 27 og Læderstræde 30–32). Her logerede han i portkammeret, og af boopgørelsen ved faderens konkurs kan vi se, at han disponerede over et lidet rundt spejl, et grønmalet skab, et bord, en dragkiste, en bræddeseng med lærredsomhæng samt et gammelt skab med tømrernes uundværlige værktøj: 20 høvle, save og andre redskaber. Alt sammen et udstyr, som hundreder af andre lærlinge havde det ⁷.

Efter udstået læretid fortsatte den unge Meyer som svend, men da han var opvakt, og da faderen – trods sit økonomiske uheld – var præget af social opdrift, blev Johan senest i begyndelsen af 1805 optaget i Det kgl. Maler-Billedhugger- og Bygningsakademi i København, også kaldt Kunstakademiet. I Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger findes fra 1804 en opmålings-tegning af nogle udhuse fra Svanholm herregård i Horns herred, Frederiksborg amt, der viser, at Johan Andreas Meyer allerede da arbejdede med arkitektbetonede opgaver. Tegningerne, der formentlig hidrører fra reparationsarbejder, vidner om håndværksmæssig akkuratesse, men røber ifølge deres karakter intet om selvstændige arkitektmæssige evner ⁸.

Akademiets direktør var i perioden 1801–09 – dvs. i hele Johan Andreas Meyers studietid – den strenge og myndige maler-professor *Nic. Abildgaard* (1743–1809), der fra 1805 tillige fungerede som præses efter arveprins Frederiks død ⁹. Akademiet var dengang indrettet efter reglementet af 1771. Der var syv professorer i – som det hed – »konsterne«, hvoraf de fem udgjorde modelskolen, de to bygningskolen. Hertil kom en professor i anatomi og en i geometri foruden tre informatores, dvs. undervisningsassistenter i tegning og en i arkitekturens grundregler.

Da næsten alle bygningskolens elever havde arbejde som svende om dagen, foregik undervisningen efter arbejdstidens ophør. Således var professoren i byg-

ningskunst forpligtet til at undervise hver mandag kl. 17, og den anden professor skulle hver lørdag fra 16 til 17 forklare grundsætningerne i perspektiv. Informatorerne underviste hver dag fra 17 til 19¹⁰. En række af Danmarks fornemste arkitekter har således fået deres uddannelse på aftenkursus med en osende tælleprås ved siden af tegnebrædtet.

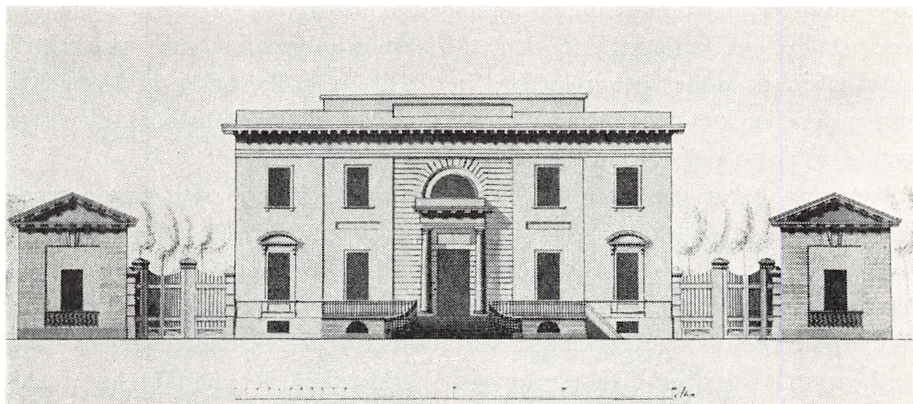
Første professor var efter C. F. Harsdorffs død i 1799 den fremragende *Peter Meyn* (1749–1808), tillige hof- og stadsbygmester, mens *Boye Magens* (1748–1814) varetog professoratet i perspektiv. I matematik forelæste stads-konduktør, professor *J. H. Rawert* (1751–1823), der stod noget i skyggen af de to andre professorer; informator var arkitekt og tømrermester *Henrik Thyberg* (1776–1844), om hvis pædagogiske virksomhed der ikke foreligger vidnesbyrd¹¹.

Ved Struensees indgriben havde Kunstakademiet i nogen grad fået karakter af at være en håndværkerskole. Elevantallet var stort, og undertiden var der disciplinære vanskeligheder. Ikke alle akademisterne var Guds bedste børn, og tumulter hørte til dagens orden. I 1807 måtte man forbyde portneren at sælge øl og brændevin til »akademidrengene«¹².

Undervisningen var ikke lige god på alle felter. De tekniske fag, som f. eks. bygningskonstruktion og materialelære stod nok en del tilbage at ønske¹³. Man er formentlig gået ud fra, at akademielevernes lange håndværksmæssige uddannelse har været tilstrækkelig til at dække en bygmesters behov, hvad den næppe var; men helt ilde farne var de elever nu ikke, som sad ved Peter Meyn og Boye Magens kateder og modtog vejledning i arkitekturen.

Det var under klassicismens kulmination, at Johan Andreas Meyer frekventerede akademiet. En af de betydeligste klassicister inden for bygningskunsten var arkitekten *C. F. Harsdorff* (1735–99). Fra 1766 til sin død var han professor ved akademiet, og under hans ægide forsvandt hastigt alle barok- og rokokoformer i arkitekturen. Man sprang forsiringerne over. Stilen skulle være streng og rolig, simpel og dog elegant¹⁴.

Harsdorff udøvede en mægtig indflydelse på sine elever, og to af hans bedste var netop Meyn og Magens, som kunsthistorikeren Fr. Weillbach med henblik på deres ensartede løbebane kalder et »ejendommeligt kunstnerisk tvillingepar«¹⁵. Peter Meyn, som Meyer senere fik et snævert samarbejde med, var formentlig den betydeligste af »tvillingerne«. Oprindeligt var han meget afhængig af Harsdorff; men efterhånden viklede han sig ud af denne afhængighed og blev ret selvstændig i sin holdning som arkitekt. Weillbach siger, at hans stil er præget af djærvhed og kraft som han selv, og denne karakteristik rammer sikkert noget centralt. I dag kendes Peter Meyn bedst som Chirurgisk Akademis bygmester. Han er dog også skaber af gitteret, portene og de

Meyers skoleprojekt fra 1805 til et palæ på landet. Det har en svag lighed med Godeffroys landsted, som C. F. Hansen i 1786 opførte i Altona.

Kunstakademiet.

små pavilloner omkring Kongens Have ¹⁶. Også Boye Magens var en betydelig klassicistisk arkitekt, nøgtern og klar i sin form. Magens øvede sin hovedindsats som søetatens bygmester og som idé- og formgiver til Frihedsstøtten ¹⁷.

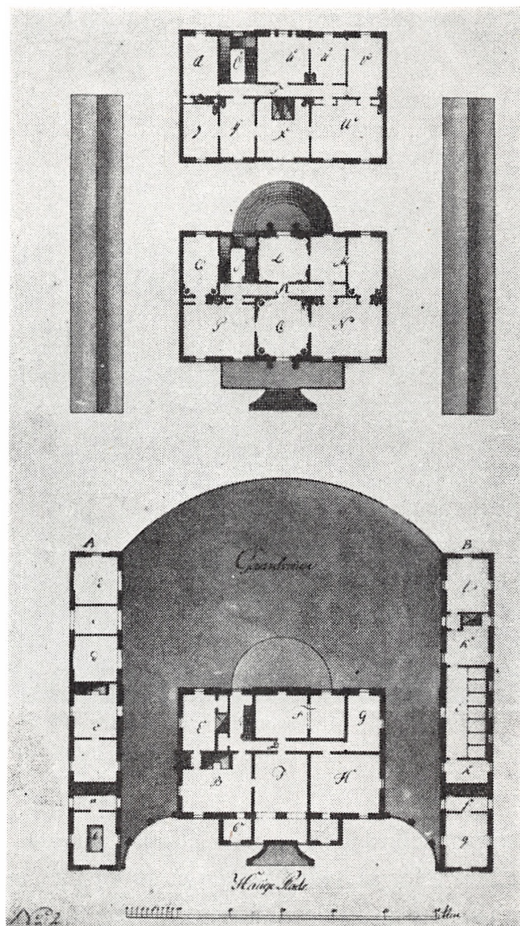
Alt i alt var det næppe nogen ringe skole Johan Andreas Meyer gik i, og efter alt at dømme har han flittigt og pligtopfyldende passet sin undervisning. Efter ét års forløb skulle man ved at fremlægge arkitekturtegninger for lærerforsamlingen habilitere sig til »at avancere udi bygningskonstens anden skole«. Det skete for Meyers vedkommende i marts 1806, hvor han sammen med tre andre blev rykket op i anden bygningsskole ¹⁸.

I juli samme år fik Meyer tildelt Kunstakademiets mindre sølvmedalje, der bar påskriften »Alliciendo« (»Til at fremlokke«), og i marts 1807 modtog han så for sine afgangsprojekter den store sølvmedalje. Begge gange var Meyer denne eksamenstermins eneste medaljevinder; et stort antal af akademieleverne nåede aldrig at tage medalje ¹⁹.

Ved akademiets årsfest få dage efter fik medaljetagerne overrakt trofæen. Herom beretter akademisekretær, professor, dr. Thorkild Baden følgende i akademiets dagbog:

»Tirsdag den 31. marts blev i akademiets højtidelige forsamling den årlige præmieuddeling foretaget, efter foregående indbydelse til alle såvel ordentlige som æres- og akademiske medlemmer. Da de var forsamlede, begav sig forsamlingen ind i skolerne for at tage klassernes arbejde i øjesyn, tillige i forsamlingssalen, hvor medaillisterne og adskillige andre klasser havde udstillet stykker af deres arbejde. Derfra lagdes vejen gennem de øvrige skoler ind i den store figursal, hvor akademiet tog sæde. Nu oplæstes af sekretæren de i afvigte kvartal tilkendte belønninger og foretagne forfremmelser i klasserne. Hverpå de elever, som

Grundplan til Meyers landsted.
Øverst kælderetagen, derpå første sal
og nederst stueetagen.
Kunstakademiet.

i forløbne år har vundet præmier, blev fremkaldte, for at modtage deres belønninger. Præmieuddelingen forrettedes af direktøren«²⁰.

Af Meyers mange tegninger og projekter i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger er i al fald ét projekt udarbejdet, mens han gik på akademiet. Det er et landsted. Af et begynderarbejde tør det vist nok karakteriseres som udmærket, men den mulighed kan vel ikke udelukkes, at Meyn og Magens har været virksomme ved projektets udformning.

Huset er et karakteristisk stykke klassicistisk arkitektur præget af orden og harmoni, symmetri efter akseprincippet og geometriske former. Af dekorative virkemidler er der ikke mange: tandsnit, buer over to af vinduerne, portalens typiske sammenløbende linjer, to søjler og et beskedent jernrækværk. Resten er strengt og strengt funktionalistisk. Går vi fra »haugepladsen« op ad den lave

Meyers medaljeprojekt fra 1807 – et romantisk havehus.

Kunstakademiet.

trappe, befinder vi os i en eliptisk, næsten cirkulær forhal med fire hjørne-nicher – for så vidt hjørner er forenelige med en elipse. Til venstre for forhallen har spisesalen formentlig været (nærmest kældernedgangen), til højre den største opholdsstue. Begge stuer er 10×13 alen. Går man igennem forhallen, kommer man ud i en smal forbindelsesgang, og på den anden side en pendant til forhallen. Fra denne hal fører en søjleomgivet dør ud til gårdspladsen. Foruden de her nævnte rum fandtes i stueetagen et par mindre kabinetter. På førstesalen fandtes over forhallen et stort soveværelse med grand lit foruden fem større og mindre værelser. Opvarmningen skete gennem et større antal kakkel- og vindovne.

Landstedet – palæet om man vil – havde to sidefløje, der udgjorde økonomibygningerne bl. a. med plads til syv heste og med vognport (i A-fløjen). Der var fuld kælder.

Hovedindtrykket er godt. Rummenes placering virker veldisponeret. Sidefløjene er nok trukket så langt frem mod havepladsen, at deres gavle flugter med trappen; men det har ikke kunnet genere udsynet, eftersom der overhovedet ikke fandtes vinduer i palæets gavle – bortset fra kældervinduer i soklen.

Havehuset i Løvenborgs park. Det bærer årstallet 1841, men minder om Meyers tegning fra 1807. Regnskaberne i Løvenborgs godsarkiv (i Landsarkivet f. Sjælland) giver ikke sikre holdepunkter for en datering, da de kun er delvis bevaret. I 1841 foregik der dog omfattende istandsættelsesarbejder.

Foto T. K. 1963.

Her har arkitekten sikkert ganske bevidst skabt to store geometriske flader på 20×25 alen, der malet med sarte farver har været i overensstemmelse med tidens faible for det enkle og klare. Den bourgeois, som havde ladet Meyers projekt føre fra tegnebrædtet over i gedigne materialer, var ikke snydt ²¹.

Meyers medaljearbejde fra 1807, som blev udstillet på Charlottenborg, var knap så indviklet, men alligevel krævende. Det var en pavillon eller et havehus med grundplan og profil. Sådanne havepavilloner var i høj grad på mode. Rousseau havde ikke forgæves sagt: Tilbage til naturen. Men adel og borgerskab tolkede det på behageligste vis. Det var jo ikke nødvendigt at give afkald på enhver form for komfort, når man gav sig i kast med naturen. En bekvem pavillon på 10×15 alen med indbygget sofa – som på Meyers tegning – og andre komfortable møbler gjorde mødet med naturen mere overkommeligt. Stråtag og andre rustike byggematerialer tilstræbte at fremhæve, at bygherren ønskede stedet opfattet som en hytte. Man dømm selv!

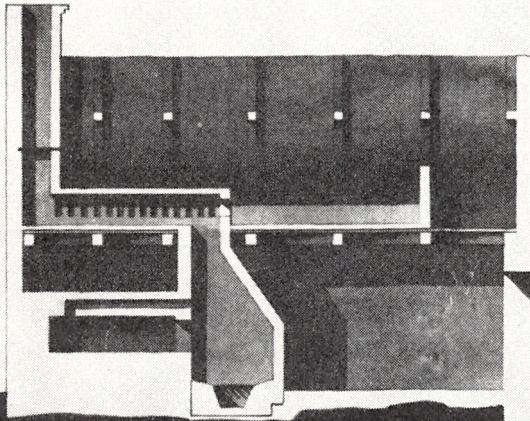
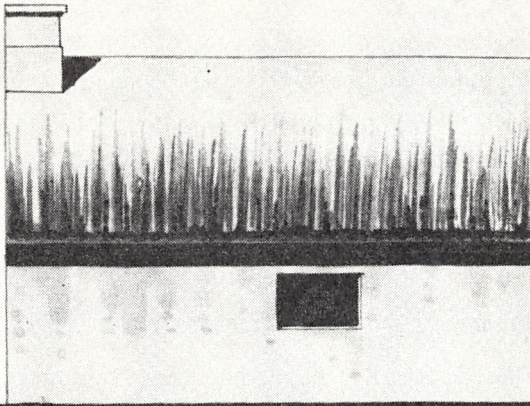
Akademiets store sølvmedalje udført 1797 af P. Gianelli efter Nicolai Abildgaard. Medaljen uddeltes, når den vordende arkitekts afgangprojekt var antaget; den var altså en slags eksamensbevis.

Meyers tegning er håndværkspræget, og smuk – uden dog at frembyde særligt originale træk ²².

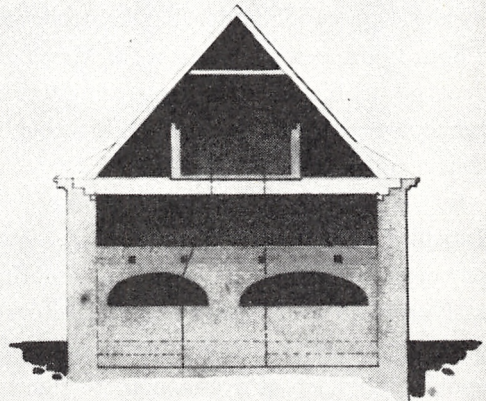
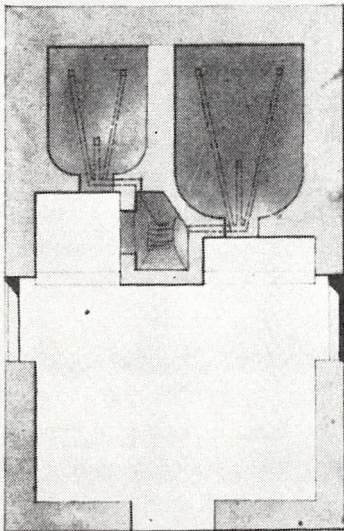
I parken til Løvenborg, Butterup sogn, Holbæk amt, findes et havehus, der bærer årstallet 1841. Det ligner i meget høj grad Meyers projekt, og det er måske opført efter Meyers medaljearbejde, da årstallet ikke nødvendigvis behøver at betegne opførelsesåret. Meyer kom nemlig senere i forbindelse med baron Carl Løvenskiold, der fra 1807 til sin død i 1831, ejede godset. I 1819 bestilte Løvenskiold således et havehus til sin smukke, romantiske have. Meyer leverede et projekt; det er imidlertid samme bygning som på to tegninger af C. F. Hansen, og det er umuligt at afgøre, hvad der er Hansen, og hvad der er Meyer. Dette havehus var en tilbygning af grundmur og med stråtag, og det er næppe blevet opført. Derimod fandtes en trætilbygning på slottets nordfløj, som minder svagt om Meyer-Hansens projekt; den blev nedrevet i 1896 og blev delvis genopført som havestue på et hus ved Vommevad bro, hvor den endnu står ²³.

Foruden havehuset med årstallet 1841 findes i Løvenborgs park et lille strå-tækt kapel i Liselundstil, men der vides intet om dets arkitekt.

Blandt de mange bygninger, der blev ødelagt under bombardementet af København i 1807, var seminariet på Blågård, nu Jonstrup Statsseminarium. I 1809 købte staten imidlertid Jonstrup klædefabrik ved Måløv, der blev ombygget til seminarium. Der var stor husholdning på grund af kosteleverne, og Meyer leverede derfor denne tegning til et hus, der på én gang rummede bageri, bryggeri, malt- og korntørringsanlæg. Enklere og billigere kunne det næppe gøres – til glæde for kongens kasse.

tegning til A. Bagens Drøppers Hall og
Hørderrings Jærntug for Skolelever
Emineret paa Jølnestræde H. H. H. H.

En martsdag 1807 stod da Johan Andreas Meyer på Kongens Nytorv, 23 år gammel og fyldt med energi. I hånden holdt han den seks lod tunge sølvmedalje med påskriften »Prisen vunden«. Meyer kastede et blik på medaljen med Peter Gianellis og Abildgaards smukke, vingede og laurbærkransede gud. Ja, prisen vundet! Nu gjaldt det ikke at hvile på laurbærrene.

2. Københavns genopbygning – fuldmægtig hos Peter Meyn

Meyer var ikke arbejdsløs. Allerede fra 1804 havde han været fuldmægtig hos professor Meyn i dennes egenskab af stadsbygmester, og nu fik denne ansættelse en mere permanent karakter²⁴. Meyn havde bestridt stadsbygmesterembedet siden 1789, og efter branden i 1795 havde han haft hovedbyrden ved byens genopbygning. Han konciperede betænkninger, lavede tegninger, foretog synsforretninger og førte tilsyn med de byggende²⁵. Stadsbygmesteren stod direkte under ansvar over for magistraten; men det var i enevældetiden, og magistraten var i virkeligheden uden særlig indflydelse. Formelt var stadsbygmesterens foresatte Danske Kancelli, reelt Rentekammeret og tillige fra december 1808 det på kancelliets initiativ oprettede embede som overbygningsdirektør, som C. F. Hansen beklædte til sin død i 1845²⁶.

I den ældste kendte instruks for stadsbygmesteren, der er fra 1737, hed det, at han skulle påse, at bygningerne ikke var til fare for staden eller dens beboere. Belært af erfaringerne fra katastrofen i 1728 betød dette især tilsyn med brandsikringen. Stadsbygmesteren, hed det, »har derhos at se, at håndværkerne for deres arbejde ikke over billighed lader sig betale, så og så længe huset står i bygning at have flittig opsigt, at da arbejdet forsvarlig og vel forrettes«. Han skulle holde kirkesyn, anmelde overtrædelser af byggebestemmelsen til politimesteren og eksaminere svendestykker for tømrere, murere, snedkere, smede, glarmestre og brolæggere; og for alt dette skulle han – ifølge tidens skik – vederlægges af dem, der blev kontrolleret²⁷.

Som fuldmægtig hos Meyn fik Meyer straks fuldt op at gøre, idet han ikke alene gik til hånde med stadsbygmesterforretningerne, men også konciperede størsteparten af Meyns embedsskrivelser som hofbygmester, formentlig efter Meyns udtrykkelige forskrifter²⁸.

En i bogstaveligste forstand eksplosiv forøgelse af arbejdsbyrden indtraf med Københavns bombardement 2. til 5. september 1807. Beskydningen rettedes især mod den nordre del af staden omkring Frue og Petri kirker, strækningen fra Nørrevold over Nørregade og Kulturvet indtil midten af Landemærket og indtil begyndelsen af Store Købmagergade lå i aske; i alt brændte 305 huse, og over halvdelen af byen var mere eller mindre beskadiget²⁹.

TABEL I

Specifikation over de ved bombardementet afbrændte gårde³¹⁾

Nye matrikelsnumre

	Afbrændte	Meget beskadede	De steder, som står ubehindrede
Klareboderne	3-7		1-2
Skindergade	8-22	sub. 34	
	33-40	32	
Klosterstræde	89-90	38	
	71-74		
Gråbrødre Torv	95-101	102	
Lille Kannike Stræde	36-40		
Store Kannike Stræde	35		
	41-44		
	245-47	244	
Lille Fiols Stræde	197-99		
Skiden Stræde	60-72		
	75 og 76		
Landemærket	173 og 184	170, 172	
Lille Købmagergade	77-85		
	185-192		
Petervidtfeldt Stræde	90-112		
Rosengården	113-122		
	123-130		
Store Fiolstræde	203-222		223
	170-194		
Pustervig	193-201		
Kul Torvet og St. Giertrud Stræde ..	86-89		137
	131-136		202
	203-209		
Friederichsborg Gade	138-141		
Nørre Vold	166-169		
	228-230		
Skiden Torvet	224-228		
Lars Ley Stræde	149		150
	151-168		
St. Peder Stræde	107-113		114
	115-116		
	146-148		
Nørre Gade	25-29		
	35-47		
	248		
	250-251		
	229-240		
Dyrkøb	249		

Straks efter bombardementet nedsattes en særlig gadereguleringskommission, der bestod af borgmester Balth. Schiøtt, rådmænd Rasmus Lange, Meyn, stadskonduktør J. H. Rawert og oldermænd for rodemestrene Hans Jessen³⁰. Dens opgave var at tilvejebringe en nøjagtig opgørelse over ødelæggelsens verderstyggelighed. Den ses af tabel 1.

Efter at denne fortegnelse var udarbejdet, vandrede hele kommissionen højstegen rundt i de afbrændte kvarterer og bestemte gadelinjer. I 1794 havde man fastlagt 14 alen som bredde for almindelige gader og 16 for hovedfærdselsårer. Denne gadebredde var dog langt fra blevet gennemført i tiden op til 1807, men nu var der takket være engelskmændene nye muligheder for at få princippet ført ud i livet. Ved fastlæggelsen måtte kommissionen dog til staidighed tage hensyn til de tilbagestående huse, så at resultatet af spadsereturen ikke blev strålende³²:

Gråbrødre Stræde bliver at indrykke på nordre side.

Klosterstræde fra Gråbrødre Stræde til Skindergaden indrykkes på Østre side til 14 alens bredde.

Skindergade fra Klædeboderne til Lille Fiolstræde bliver at indrykke på Nordre side til 16 alens bredde.

Fra Klosterstræde til Keysergaden bliver at indrykke på den sydre part til 16 alens bredde.

Lille Fiolstræde fra Skindergaden til Kannikestræde bliver at indrykke på den vestlige side til 14 alens bredde.

Fra Kannikestræde til Skidenstræde bliver at indrykke på den vestlige side til 14 alens bredde.

St. Fiolstræde fra Skidenstræde til Rosengården indrykkes på østre side til 14 alens bredde.

Så kunne genopbygningen begynde. Stadsbygmesteren og hans fuldmægtig stod over for de samme opgaver, som Meyn havde løst i 1790'erne, i praksis påhvilede nemlig alt det egentlige arbejde dem. Den første tegning, som stadsbygmesteren indsendte til magistratens approbation, var 14. september indkommet fra amtskirurg Thonning på grunden nr. 112, hjørnet af Rosengården og Peter Huitfeldtsstræde. Skønt sidstnævnte stræde skulle udvides, fik Thonning dog byggetilladelse, da han lovede evt. at ombygge sit hus. Hvor langsomt genopbygningen gik i den pengefattige tid, ses af, at der resten af året (1. 9. til 31. 12. 1807) kun indsendtes 13 tegninger til godkendelse mod 20 i tiden 1. 1. til 31. 8. 1807; i 1808 godkendtes 25 tegninger, 1809: 14, 1810: 22, 1811: 24, 1812: 22, 1813: 21 og i 1814 (indtil 20. 9.): 7, dvs. at der på 7 år kun var genopført halvdelen af de ødelagte ejendomme³³. I mange år lå brandtomterne som tydelige mindelser om den engelske visit, og sammen-

holder man antallet af approberede tegninger med antallet af huse, for hvilke forsikringer blev tegnet i Københavns Brandkasse, ser det endda ud, som om et par stykker om året faldt fra efter at have fået tegningerne godkendt. Assurancesummerne, som de skadelidte fik udbetalt, kunne ikke dække nyopførelse på grund af prisstigningerne ³⁴.

Efter bombardementet blev en serie rådstueplakater udstedt, hvis mere tekniske bestemmelser var udformet af stadsbygmesteren. Nævnes kan de bombarderte husejeres ret til ved transport til og fra tomterne at gå uden om vognmandslavene, bestemmelser om fjernelse af grus fra bombetomterne ³⁵, om udsættelse af flyttedag fra 20. oktober til 3. november, om materialeskibes fri passage med tilladelse af den engelske admiral Gambiers ³⁶, om forbud mod udførsel af egetræ ³⁷, om toldfri indførsel af bygningsmaterialer ³⁸ og om december-termins udsættelse til 11. januar 1808³⁹.

Endelig faldt ved kongelig resolution af 11. januar 1809 – bekendtgjort ved rådstueplakat af 13. januar – den med spænding imødesete erstatningsafgørelse. De totalt brandlidte fik forsikringssummen ÷ 10 % ÷ ruinernes værdi ÷ yderligere 10 %; til gengæld fik de 4 % i rente af den tilbageblevne erstatningssum fra 11. marts 1808, og indtil betalingen skete. De partielt skadelidte skulle selv bære al den skade, som beløb sig op til 2 % af bygningernes værdi; skader over 2 % blev erstattet med en afkorting på 10 %. De, der ikke havde assureret, fik 40 % af det erstatningsbeløb, de ville have fået, hvis de havde haft forsikret. Frue Kirke fik tilkendt 38.954 rd + renter fra 11. marts 1808 og St. Petri Kirke 9.539 rd ÷ 10 %. Endelig tilstod Hans Majestæt »af landsfaderlig omhu for indvånerne af København« og for at forebygge processer mod brandkassen denne 2 mill. rd til erstatning for de skadelidte.

Det var både noget og ingenting, for mange blev det ingenting, fordi de ikke kom igang med byggeriet, før den voldsomme inflation var kommet til udfoldelse; men på den anden side var det svært for det offentlige at yde mere på grund af statens forarmelse. Ved erstatningsbestemmelsernes udformning havde den nedsatte kommission gjort sig de hæderligste anstrengelser for at dele sol og vind lige. Tages forholdene i betragtning, må det vist nok siges, at resultatet var rimeligt.

3. Almindelige byggesager

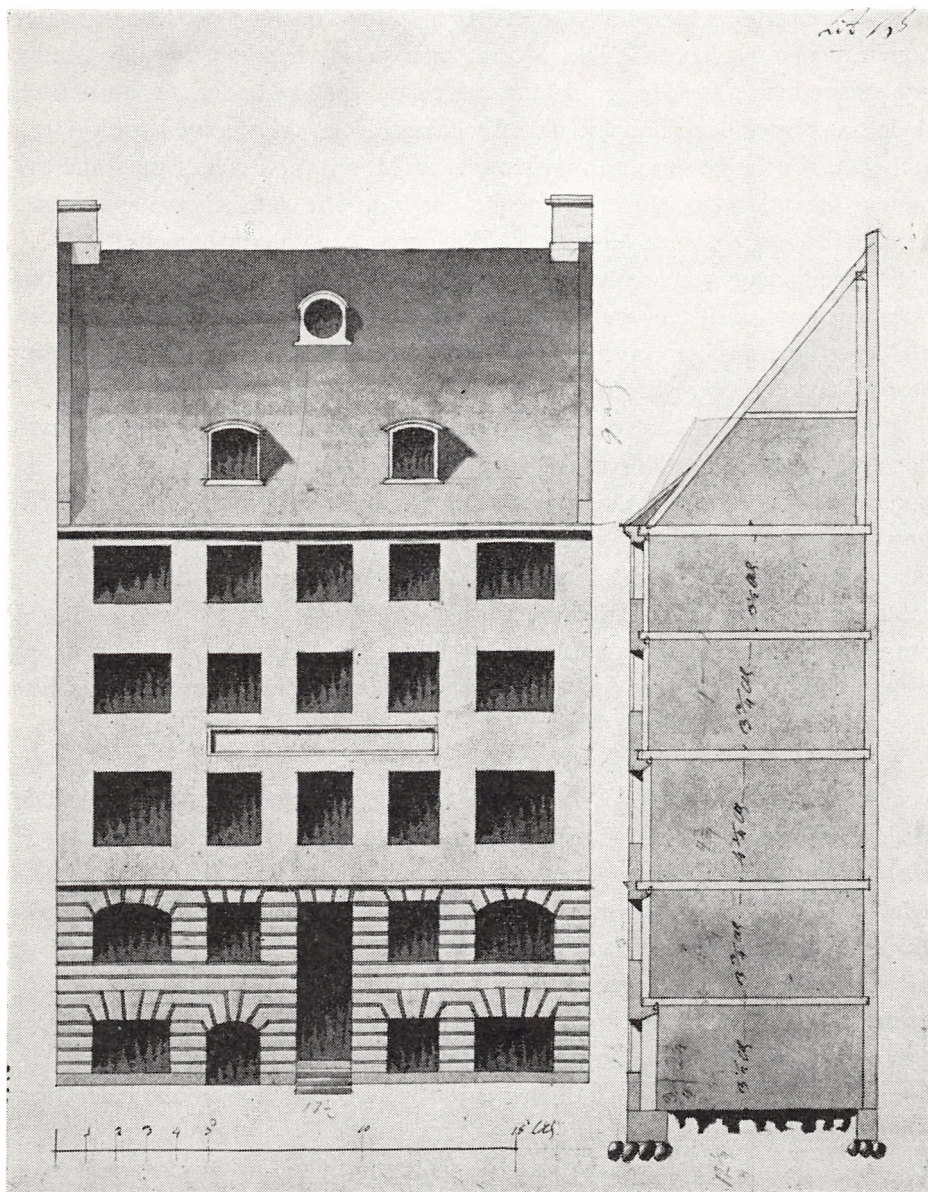
Foruden alle bombardementssagerne måtte stadsbygmesterembedet varetage de sædvanlige forretninger. En enkelt skal følges som eksempel på, hvor meget der henskødes til kongens og Danske Kancellis afgørelse, og hvor ringe stillingsfuldmagt selv betroede og selvstændige embeder som stadsbygmesterens i virke-

ligheden havde. Den 7. august 1807 søgte skibskaptajn H. Knudsen kongen om lov til at beholde sit teglhængte »skur af mur- og bindingsværk, 4 alen højt, som var indrettet til tvende lokummer og brændeskur«, skønt det stred mod anordningerne. En nedrivning ville være en bekostelig affære, og skulle brand udbryde, kunne skuret nemt fjernes.

Danske Kancelli afæskede, inden sagen blev forelagt majestæten, brandkommissionen en erklæring. Denne kommission er typisk for datidens »kinesiske« forvaltning; ved siden af magistraten fandtes nemlig en række af den ganske uafhængige, kollegialt indrettede kommissioner, der beskæftigede sig med så vigtige kommunale anliggender som vandvæsen, almueskolevæsen, fattigvæsen og altså brandvæsen⁴⁰. Brandkommissionen erklærede den 26. september 1807 for kancelliet, at den i 1806 havde opdaget skuret og dengang spurgt brandmajor og stadsbygmester til råds. De havde erklæret, at sådanne skure såvel som hønsehuse ikke var blevet påtalt, og i henhold hertil bad brandkommissionen nu Danske Kancelli om i fremtiden at måtte få lov til at meddele dispensationer.

Dette mente kancelliet ikke uden videre at kunne tage stilling til, eftersom dele af statens bygningsvæsen i almindelighed sorterede under Rentekammeret, som derfor den 13. oktober 1807 blev afæsket en erklæring. Også dengang var det åbenbart høringerne, der forhalede en sag; først den 14. maj 1808 fik Rentekammeret svaret, nemlig at alene Danske Kancelli burde kunne meddele dispensationer fra byggereglerne, dels fordi stadsbygmesteren, der på embeds vegne skulle påse bygningsanordningernes efterlevelse ikke qva stadsbygmester stod under Rentekammeret eller bygningsadministrationen (en sådan fandtes også, herom senere), men derimod under kancelliet og magistraten, dels fordi overholdelsen af de til almindelig sikkerhed og passages bekvemmelighed tagne bestemmelser syntes som politisager nærmest at vedkomme Danske Kancelli – og ikke den under Rentekammeret hørende bygningskommission (oprettet 1782)⁴¹, som hidtil havde meddelt dispensationer i byggesager. Enden på visen blev da, at ikke brandkommissionen endsig stadsbygmesteren fik lov til at give dispensationer, men Danske Kancelli, hvilket bestemtes af kongen den 28. juli 1808. Kaptajn Knudsen fik lov til at beholde sine retirader . . .⁴².

De fleste af stadsbygmesterembedets sager kan forekomme nok så rutinemæssige. Meyn og Meyer modtog arkitekternes og håndværkernes tegninger og påtegnede dem, så magistraten hurtigt kunne sige ja, de gav lov til opførelse af skorstene og brandmure; men da en garver ville bygge inden for bygrænsen, måtte kancelliet spørges, og dette henviste garveren, hans huder og deraf flydende ilde lugt til at flytte uden for staden⁴³.

Blandt Meyers tegninger i Kunstakademiets samling findes dette hus – desværre er dato og beliggenhed ukendt. Målene er strøgne, der skulle jo spares: kælder og 4. stokværk $3\frac{1}{2}$ alen (2,1 m), 1. og 3. stokværk $3\frac{3}{4}$ alen (2,37 m), mens det mere fornemme 2. stokværk nåede $4\frac{1}{4}$ alen (2,68 m). Af tværsnittet ses, at opgaven har været bunden; huset skulle klemmes ind på tre sider. Det er et dusinhus; men selv den slags byggeri var på det tidspunkt hævet over det kaserneagtige. De tre små kviste bryder den lidt monotone facade og giver huset et livligt anstrøg.

Hvor meget eller hvor lidt, Meyer har haft ansvaret for i det første år efter bombardementet, lader sig ikke afgøre; men sikkert har han dog båret langt den største byrde, for Meyn var langvarigt syg, og allerede den 11. april 1808 døde han. Efter henstilling fra Danske Kancelli blev Meyer nu konstitueret i embedet. Kancelliet skrev til magistraten, at Meyer var bekendt med alle tje- nestens løbende forretninger, og skulle der indtræffe vanskeligere spørgsmål, havde professor og landbygmester C. F. Hansen lovet at stå ham bi⁴⁴.

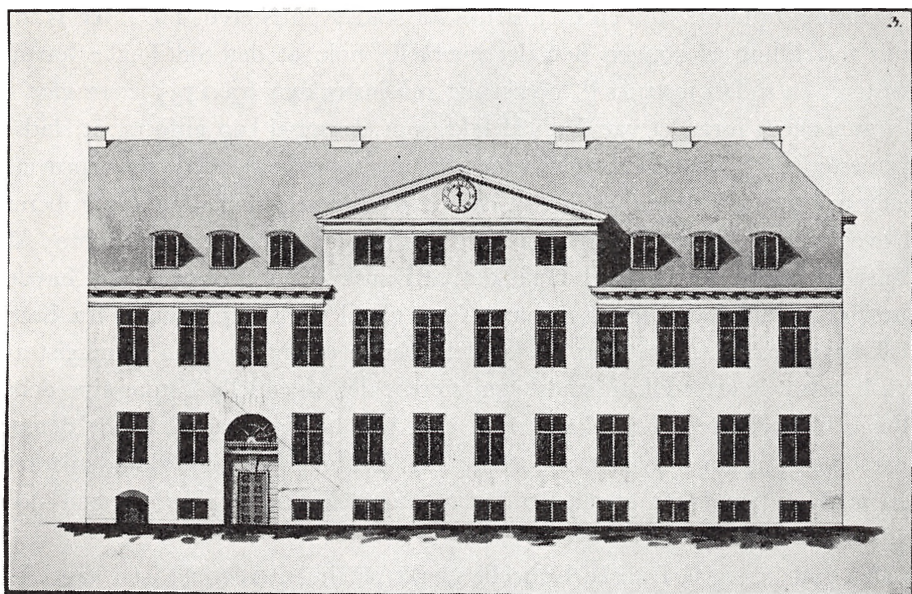
Så såre konstitutionen var udfærdiget, tilkaldte magistraten Meyer og ind- skærpede ham, at ingen bygning måtte opføres, før tegningerne var godkendt af Meyer og approberet af magistraten⁴⁵. Indskærpelsen er et vidnesbyrd om, at ureglementeret byggeri florerede.

I den følgende tid måtte Meyer så arbejde med forretningerne alene, hvil- ket også gik glat. Det offentlige foretog sig ikke noget som helst for at få bombetomterne fyldt ud med huse; offentligt boligbyggeri – bortset fra mili- tært – lå dengang uden for statens virksomhed⁴⁶. Særlige problemer opstod da ikke. Meyer var ganske vist en dynamisk natur; men i sin konstitutionsperiode måtte han nøjes med at ekspedere de løbende sager og pænt spørge sig for – om en rebslager måtte bygge hus af bindingsværk, hvad han ikke måtte, om provideringskommissionen måtte bygge et muret slagtehus, hvad den heller ikke måtte – og så fremdeles⁴⁷.

I april 1809 havde Danske Kancelli imidlertid fået tilendebragt sine over- vejelser om, hvem der skulle være stadsbygmester. Embedet søgtes af arkitekt Peder Malling (1781–1865), kgl. bygningsinspektør for (statens bygninger i) København C. B. Hornbech (1772–1855) og af arkitekt Niels Dam (1761– 1818). Den nyudnævnte overbygningsdirektør C. F. Hansen fik af Danske Kancelli ansøgningerne til udtalelse og gik stærkt ind for Malling, der var hans konduktør ved Christiansborgs og Råd- og Domhusets opførelse. Kan- celliet sluttede sig hertil i sin indstilling til kongen, og Malling blev da ud- nævnt⁴⁸. Han var en ekscentrisk person, men en dygtig arkitekt, der efter- hånden frigjorde sig fra C. F. Hansens indflydelse og skabte udmærkede byg- ninger præget af personlig stil (Sorø Akademi og Borchs Kollegium); mest kendt er han nok for Københavns Universitet, en blanding af klassicistiske og middelalderlige stilelementer⁴⁹.

4. Stadsbygmesteren og den gode smag

Peter Meyns død gav anledning til en nydannelse inden for statens bygnings- væsen. Til Meyns efterfølger som professor ved Kunstakademiet var C. F. Hansen udnævnt, og kancelliet ønskede nu også at knytte ham til bygnings-

Ved siden af sine embedsforretninger fik Meyer også tid til at virke som arkitekt for private bygherrer. I 1811 udarbejdede han således tegninger til en gennemgribende ombygning af baron Friedrich Adlers palæ, der var fra 1680'erne, og som lå på hjørnet af Norgesgade (nuværende Bredgade) og Dr. Tværgade. 1837 blev palæet til Hotel Stadt Hamburg, der 10 år efter fik navnet Hotel Phønix. Efter anden verdenskrig overgik ejendommen til dagbladet »Land og Folk«; på dette tidspunkt var det fordem så smukke palæ ombygget til ukendelighed (se København før og nu, III, 1947, s. 66 og 266). Meyers facade var enkel og prunkløs, sober og velproportioneret.

Københavns Bymuseum.

administrationen. Ved Meyns død var stillingen som hofbygmester blevet nedlagt, og i stedet udnævntes som tidligere nævnt C. F. Hansen 2. december 1808 til et nyoprettet embede som overbygningsdirektør. I hans instruks hed det, at han på kancelliets forlangende skulle udarbejde tegninger til alle vigtige bygninger i og uden for København og indkomme med forslag om nødvendige ændringer i byggeanordningerne. Da han havde travlt med opførelsen af så mange offentlige bygninger, fik han tilladelse til at afgive sine indstillinger mundtligt i kollegiets møder. Han skulle føre tilsyn med stadsbygmesteren og sammen med sine undergivne arbejde på den rette smags fremme⁵⁰.

Hermed havde den i forvejen højst komplicerede byggeadministration sat nok et skud. Når embedet oprettedes, skyldtes det næppe ønsket om i egentlig forstand at rationalisere, snarere var tanken at give C. F. Hansen mulighed for at gribe ind, hvor han skønnede det nødvendigt, og dermed præge byggeriet i den af myndighederne så højt estimerede retning.

Samtidig udfærdigedes en ny instruks for stadsbygmesteren. I Danske Kancellis forestilling til kongen hed det mærkelig nok, at der hidtil ikke havde eksisteret en sådan instruks⁵¹, øjensynlig må instruks fra 1737 være gået i glemmebogen; forældet var den i al fald, som eksempel kan anføres, at stadsbygmesteren for længst var ophørt med at være skuemester ved svendepøver. I den nye instruks bestemtes det, at enhver bygningstegning skulle approberes af overbygningsdirektøren efter at være gennemgået af stadsbygmesteren. Af forarbejderne til instruks fremgår det, at Danske Kancelli oprindeligt havde foreslået at lade bygningstegningerne først gå til stadsbygmesteren, fra ham til Kunstakademiet, som efter godkendelse skulle videregive dem til magistraten, hvorfra de atter gik til stadsbygmesteren, der så endelig kunne give dem tilbage til bygherren. Rentekammeret, som udtalte sig i sagen, fandt denne forretningsgang for indviklet og foreslog den løsning, som også blev den foretrukne. Man bemærker, at magistraten nu var gledet ud og således ingen indflydelse havde på stadens byggeri⁵².

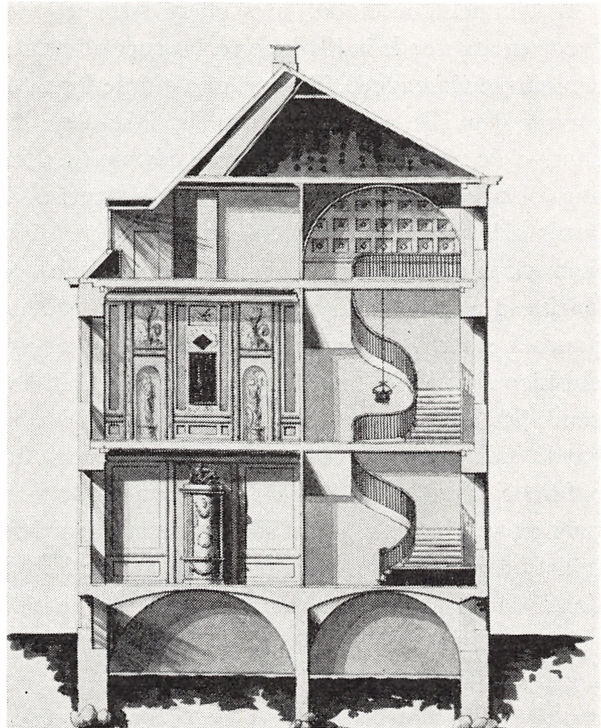
Den gode smag lå Danske Kancelli stærkt på sinde. Allerede i en kancelliplakat fra oktober 1808 havde man talt om et mere smagfuldt byggeri, og kancelliet mente derfor nu, at hensynet til »stadens ziir« krævede mulighed for indskriden mod den smagløse facadeudsmykning, der bestod i tarvelige ornamenter og stødt glas i facadepudsningen, så at denne i solskin glitrede på det forskrækkeligste. Rentekammeret fandt ikke, at staten kunne blande sig i disse

Situationstegning af Phønix.
Københavns Bymuseum.

Tegningen viser et snit gennem Hotel Phønix. Den anvendte udsmykning er typisk klassicistisk: kasetteloft i trappeopgangen, i bel-etagen antikke figurer i nicher, som vægmalerierne efter pendantprincip; i første stokværk bemærkes den smukke kakkelovn.

Københavns Bymuseum.

forhold og erklærede kort og godt i sit responsum, at folk skulle have lov til at bygge, som de selv ville, når blot husene ikke var brandfarlige eller usolide⁵³. Men befordring af den gode smag var i tidens ånd, og C. F. Hansen har næppe haft svært ved at få kancelliet og kongen til at acceptere smagsbestemmelserne i stadsbygmesterens instruks.

Ifølge disse måtte ingen facade males med flere kulører, før stadsbygmesteren havde godkendt en facadetegning. Ville man kun benytte én farve, som lignede sandsten, mursten eller kalkfarve, kunne man nøjes med at indsende en prøve af kuløren. Stødt glas måtte overhovedet ikke bruges. Hvis de byggede ikke overholdt byggerreglerne, kunne de idømmes en multt på fra 5 til 50 rd. For hver bygningstegning skulle bygherren erlægge fra 3 til 10 rd. alt efter bygningens størrelse til stadsbygmesteren, som videregav beløbet til Kunstakademiet – en fremgangsmåde, der er karakteristisk for enevældens finansielle æskesystem, hvorefter man tillagde statsinstitutioner indtægter fra andre institutioner. For hver malet facade skulle akademiet have 2 rd. På tilsvarende vis var der sørget for stadsbygmesterens aflønning. Han fik fra 1 til 3 rd. alt efter det godkendtes omfang⁵⁴.

Bestemmelserne tillod, hvis ellers systemet virkede, at stadsbygmesteren øvede en afgørende indflydelse på husenes udseende. Men et er papir, et andet den barske virkelighed. Bygherrerne gjorde fortsat i vid udstrækning, hvad der passede dem. De anmeldte enten slet ikke deres byggeforehavender eller først efter, at de var færdige, og allerede en måned efter sin tiltrædelse måtte Malling tilskrive kancelliet og bede om skærpelse af tilsynsreglerne⁵⁵. Politiet burde pålægges tilsyn med enhver forandring til gaden og brandinkvisitionen med gårde og bygningers bagsider. For fremtiden burde kræves skriftlig tilladelse til enhver forandring, og fandtes en sådan ikke, skulle arbejdet straks standses, stadsbygmesteren undersøge sagen, og mulkt i givet fald erlægges. I rådstueplakat af 10. juli 1809 accepterede Danske Kancelli disse forslag, som kancelliet i øvrigt mente var indeholdt i de allerede givne regler. Malling havde også spurgt, om han måtte give tilladelse til brug af ler ved bygningers opførelse. Skønt man længe havde fundet dette for dårligt som byggemateriale og var betænkt på at få det erstattet med murstensbyggeri, fandt kancelliet på grund af forholdene ikke at kunne forbyde lers anvendelse, hvor det ifølge stadsbygmesterens skøn kunne »erholde tilbørlig styrke og fasthed«⁵⁶.

Man måtte også give lov til at bygge husene højere end fastsat i 1795⁵⁷. I gader under 18 alens bredde, måtte husene nu være 21 alen høje (mod før 18), når blot trapperne blev 1¹/₂ alen brede imellem rækværk og væg, samt at dørene blev i det mindste 1³/₄ alen brede og forstuerne »så rummelige som muligt«⁵⁸. Grunden var, at de store bygninger var så dyre at opføre, at man måtte have kælder og fire etager i hvert hus, og så var 18 alen for lidt. Kælderen var nemlig beregnet til en højde af 2¹/₂ alen, hvert bjælkelag til ¹/₂ alen, hvorfor der kun blev 3 alen og 9 tommer tilbage pr. værelse, og det var for lidt; nu kunne højden blive 4 alen, altså ca. 2,5 m.

Bestemmelserne gav imidlertid anledning til et byggeri af alt for ringe kvalitet. Ler i stedet for kalk og gamle brokker i stedet for hele sten var almindelige som byggematerialer, og mens myndighederne overvejede, hvad man skulle gøre, styrtede et hus i Peter Hvitfeldtstræde sammen⁵⁹. Den 8. oktober 1810 forkyndte en rådstueplakat da, at kongen i sin miskundhed havde bestemt, at de, der herefter ville bruge ler i stedet for kalk, skulle være pligtige til at opføre alle ydermure og gavle en halv sten tykkere end de murdimensioner, der var påbudt i 1795, ikke at opføre ydermure af halve sten eller brokker alene, men i det mindste til hvert tredje tage hele sten og holde ordentlige forbandt. Der fastsattes ligeledes minimumsstørrelser på bjælker og påbud om brug af jernankre. Endelig blev det under bødestraf på op til 500 rd. bestemt, at der skulle ske anmeldelse til stadsbygmesteren ved hvert bjælkelags læggelse, for at han kunne konstatere om reglerne var overholdt. Denne

rigoristiske bestemmelse viser lidt om, hvor sløjt man har bygget. De nyligt gennemførte højdebestemmelser fandt man dog ikke anledning til at røre ved ⁶⁰.

Et særligt problem frembød de mange karnapper, som dengang prægede gadebilledet. De var blevet forbudt i forordning af 23. september 1795; men en del ansøgninger om dispensationer indkom. C. F. Hansen ytrede sig herom i et memorandum af 20. november 1808, altså allerede inden han var udnævnt til overbygningsdirektør. Efter hans mening var disse runde, udbuede vinduer til vanziir for bygningerne og ganske stridende imod den gode smag, ligesom de kunne være til hinder for passage og betage udsigten for naboerne. Men på den anden side kunne de handlende bedre bringe deres varer til skue i karnapper. C. F. Hansen foreslog derfor, at karnapper kunne tillades undtagen på de betydeligste pladser og smukkeste bygninger; han havde her særlig Amalienborg-Kvarteret, Kronprinsessegade, Bredgade og Ved Kanalen i tankerne. For at hæmme karnapbyggeriet kunne man passende lægge en årlig afgift på 6 rd. for hver almindelig karnap og 10 for de særligt stygge.

Finanskollegiet greb med begærlighed tanken om karnapafgift og foreslog, at man lettede finanskassens byrder ved, at afgiften overdroges til Opfostringsstiftelsen for nyfødte, hjælpeløse Børn! Da sagen efter årelange overvejelser endelig blev afgjort ved kancelliplakat af 21. maj 1811, ansattes den årlige karnapafgift til 12 rd. for gårde og 8 for huse; man undlod altså at graduere skatten efter æstetiske kriterier. Derimod blev det bestemt, at alene kancelliet kunne give tilladelse til anbringelse af karnapper, og at disse ikke måtte forårsage vanziir, endvidere måtte de kun anbringes i bygningernes stueetage og skulle være mindst 3 alen fra jorden og højst rage 12 tommer ud – alt efter C. F. Hansens forslag ⁶¹.

Skønt bombardementet gav gode konjunkturer for byggefagene ⁶², havde stadsbygmesteren og Danske Kancelli alligevel bryderi med lavene. Frimurermestrene, der ved forordningen af 21. marts 1800 havde fået lov til pudsning, hvidtning, tagreparationer og lignende mindre arbejder, begyndte nu til lavmestrenes store fortørnelse at entrepenere hele bygninger. Man skulle synes, at det kunne være lige meget, når store dele af byen lå i ruiner, hvis blot frimurermestrenes huse var lavet ordentligt; men sådan var tankegangen ikke. De særrettigheder, som enevælden havde meddelt de forskellige grupper af befolkningen, måtte ikke krænkes, og frimurermestrene fik derfor indskærpet at holde sig 1800-forordningen efterrettelig og ophøre med at bygge hele huse ⁶³.

I november 1810 søgte Malling om en understøttelse fra Fonden ad usus publicos, som dengang betød overordentlig meget for kunst og videnskab. Det

var almindeligt, at dygtige arkitekter foretog en længere udenlandsrejse sædvanligvis til Italien og Frankrig, hvortil også Malling agtede sig. Han mente godt at kunne være hjemmefra, da der på grund af de høje materialepriser byggedes så lidt. Meyer måtte kunne bestride posten så længe, når han som i sin sidste konstitutionsperiode kunne støtte sig til C. F. Hansen. Malling regnede med, at to år var tilstrækkeligt, men han kom dog først hjem i begyndelsen af 1816⁶⁴. Meyer kom således til at fungere som stadsbygmester i godt fem år.

5. *Hygiejniske problemer – stadsbygmester 1810-15*

Meyer blev altså for anden gang konstitueret som stadsbygmester. Samtidig blev han medlem af brandkommissionen og administrationen for havne- og opmudringsvæsnet i København⁶⁵. Det blev en forholdsvis rolig periode, nye byggebestemmelser kom der ikke mange af. En rådstueplakat af 17. juni 1811 bestemte, at fremspringende kælderhalse inden to år skulle rykkes ind, ligeledes at trapper ikke måtte rage længere end 18 tommer ud i fortovet⁶⁶. Det betød fjernelse af adskillige dødsfælder for den slet oplyste bys aften- og nattevandrere⁶⁷.

Byggeriet skred stadig langsomt frem, og da der navnlig blandt de fattige var en del husvilde, forsøgte myndighederne at få bygninger med smålejligheder opført, ikke som i 1795 ved byggeri bekostet af det offentlige⁶⁸, hertil var tiden ikke, men ved økonomiske begunstigelser til dem, der på bombetomterne inden udgangen af marts 1813 havde opført boliger for middelstanden til billige lejer. En plakat af 17. marts 1812 bestemte, at sådanne bygninger i tre år fra deres fuldførelse skulle fritages for alle andre skatter og afgifter end dem, der svaredes af tomten, ligeledes for kvadratskat og for den ildstedsskat, som kongen ville påbyde (skete 6. 5. 1812). Endelig tilstodes der toldlettelse på byggematerialerne. Trods denne lokkemad var der ikke mange, der gik igang med sådant husbyggeri⁶⁹.

Det hele var og blev temmelig pauvert. De elendige økonomiske forhold, der kulminerede ved statsbankerotten i 1813, satte byggeriet i stampe, og det, der byggedes, var, som vi har set, så ringe, at man er tilbøjelig til at give Marcus Rubin ret, når han skriver: »Eftertiden må for så vidt være taknemlig for, hvad der ikke byggedes i hine år og i perioden derefter, som denne bygningsmetode satte fordringerne til soliditet, smag og bekvemmelighed ned til et minimum. Det var en sørgelig niveausenkning«⁷⁰. Et enkelt forbehold må man dog tage overfor Rubins påstand: Selv om de offentlige bygninger

var bygget af tarvelige materialer, er man trods alt taknemlig for, at f. eks. C. F. Hansens råd- og domhus så dagens lys.

En følge af det dårlige byggeri og det langsomme tempo, i hvilket de udbombede kvarterer blev genopført, var en sænkning af de hygiejniske forhold. I året 1808 døde således 1108 flere, end der fødtes. På fødsels- og plejestiftelsen døde 548 børn af 1432. Sundhedskollegiet opgav hovedårsagen til at være den hårde vinter og de mange dårlige boliger, folk boede i efter bombardementet ⁷¹.

Det var ikke meget, myndighederne gjorde for at forbedre hygiejnen. Vandforsyningen var et af de ømme punkter; på indstilling fra Meyer bestemtes det, at der ved nye bygningers opførelse skulle anlægges buer i muren ved husenes for- og bagside, så at vandrenderne nemt kunne indføres ⁷². Man ville herved reducere antallet af brønde og i stedet øge brugen af det vand, der fra søerne i trærender pumpedes ind til byen. Det var ganske vist heller ikke særlig godt, fyldt med planter, smådyr og ildelugtende og -smagende, som det var.

Et andet problem frembød de mange stinkende virksomheder, som dengang fandtes i byen. Trankogere, sæbesydere, slagtere, fiskeblødere og garvere – alle udførte de glade og fornøjede deres erhverv i hjertet af København, og samtlige virksomheder udsendte i den varme årstid en lugt så fæl, at den burde have været stærk nok til at sende dem langt ud på landet. Sundhedsfarlige var de forresten også. I 1813 var der 31 slagterier og 12 fiskebløderier i byen og 48 slagterier udenfor. Myndighederne kunne nægte indretningen af nye slagterier og garverier m. v. inde i byen, men det ændrede intet ved de talrige bestående virksomheder.

En kommission blev nedsat for at finde frem til en bedre ordning af sundhedspolitiet; men hvor skulle man anbringe disse næringsveje, når man ingen ordentlige samfærdselsmidler havde, endsiges penge til udflytning og nybygning ⁷³? Meyer udarbejdede da tegninger og overslag til et offentligt slagtehus, som skulle opføres på den såkaldte Enighedsværns plads langs med strandkanten (nær det nuværende Halmtorv og Kvægtorv). Her skulle al slagtning så foregå. Tillige var det tanken at henvise alt fiskebløderi til to bløderier i et anneks ved slagtehuset. Kommissionen accepterede Meyers planer og foreslog tillige, at der skulle betales erstatning til dem, som måtte flytte. Udgifterne skulle forskudsvis udredes enten af den kgl. kasse eller stadens kasse, hvis ikke bygningerne kunne opføres af privatmænd pr. enterprise. Ved en passende årlig leje fra brugerne regnede man med at få pengene igen. Kongen blev vundet for planen, der kundgjordes ved rådstueplakat af 2. maj 1814 ⁷⁴.

Skønt forslaget vandt almindelig tilslutning, kom der dog intet ud af denne

fremsynede tanke, for dens realisation ville koste 100.000 rd., og dette beløb, fandt både magistrat, de 32 mænd, finanskollegium, kancelli og majestæt var for meget, hvorfor sidstnævnte resolverede, at sagen blev at udsætte til bedre tider ⁷⁵. Meyer kunne så stoppe sit udmærkede slagtehus ned i skuffen til alle de andre projekter, der heller ikke blev til noget.

6. Kontrol med priser og lønninger

En anden af stadsbygmesterens opgaver var at føre tilsyn med og indberette om materialepriser og lønninger, et arbejde, der var næsten lige så utaknemligt og besværligt som at påse byggevedtægternes overholdelse. Blandt forarbejderne til den tidligere omtalte plakat af 17. marts 1812 findes en betænkning af 12. 12. 1811 fra Meyer, i hvilken han påpeger den kolossale fordyrelse af bygningsmaterialer. Før krigen 1807 kostede f. eks. en 12'' tyk, 20 alen lang bjælke 17 rd., i 1811: 120–140 rd.; mursten før 8 à 10 rd. pro mille, nu 50 rd.; en læst Saltholm stenkalk 24 rd., nu 168 rd. På tilsvarende vis var arbejdslønningerne steget ⁷⁶.

Mens myndighederne intet kunne stille op mod materialernes fordyrelse og heller ikke gjorde noget alvorligt forsøg derpå, prøvede man at sætte bom for de stadige lønstigninger. Der var mangel på arbejdskraft, og svendene drev daglønnen op til højder, der fik det til at svimle for f. eks. slotsbygningsskommissionen og murer- og tømmerlavet, der klagede til kongen over, at »svendenes selvrådighed tiltager i lige grad med deres ukyndighed«.

Ved forordningen af 21. marts 1800 havde svende fået ret til opsigelse med 14 dages varsel, og denne ret benyttede de nu til at sige op ved den mindste utilfredshed for at nedsætte sig som frimestre. Danske Kancelli var betænkelig ved denne udvikling, for selv om slotsbygningsskommissionen fik lov at udanne 30–40 soldater til svende, så hjalp det for lidt. Ved plakat af 26. maj 1812 skred man derfor til en begrænsning i den ret liberale 1800-forordning. Nu krævedes 8 ugers opsigelse, og frimesterbrev kunne kun fås, hvis den pågældende murer- eller tømmersvend havde dokumenteret sine færdigheder ved mesterstykke. Det betød i praksis, at retten til at blive frimester på det nærmeste forsvandt ⁷⁷.

Disse bestemmelser kunne dog ikke hindre lønstigninger, da den fortsatte mangel på arbejdskraft satte svendene i stand til at gennemtvinge meget høje akkordlønninger. Danske Kancelli spurgte magistraten, om ikke officielle takster kunne hjælpe, og sorteper gik videre til den konstituerede stadsbygmester, der måtte foretage indsamling af de nødvendige oplysninger og gøre indstilling

til kancelliet. Det skete i august 1812. Meyer anførte, at de fleste svende fik 4 à 5 rd., mens frimestre i visse tilfælde betalte 6 rd. om dagen. I årene før krigen var daglønnen om sommeren 2 1/2 til 3 mk., om vinteren 2 til 2 1/2 mk. foruden nogen ekstrabetaling i form af f. eks. ølpenge. Men hertil må rigtig nok føjes, at kapitelstaksten på en tønde rug fra 1807 til 1813 steg fra 6 rd. 4 mark til 131 rd., hvorfor svendenes lønstigning ikke forekommer slet så urimelig ⁷⁸.

Inden plakaten af 6. april 1813, der byggede på Meyers indstilling, var udkommet, havde forordningen af 5. januar 1813 reduceret hver 6 rd. dansk kurant til 1 rigsbankdaler, hvorved alle værdier blev nedsat med næsten 9/10. Den nye plakat fastslog, at en svend i sommermånederne ikke måtte få over 4 mk. 8 sk. rigsbankpenge i dagløn og i vintermånederne (1. 10.–1. 4.) 3 mk. 12 sk. I sommermånederne var arbejdstiden fra 5 til 11 og 13 til 19 (altså 12 timer), i vintermånederne fra den tid, det dagedes, og indtil det mørknedes, dog med en times hvil 12–13.

Samtidig indførtes forbud mod al ekstrabetaling, og overtrædelser af denne bestemmelse medførte mulkter for arbejdsgiveren på fra 20 til 100 rbd. Kom en svend for sent på arbejde, kostede det ham en fjerdedel af daglønnen; tilsvarende bestemmelser gjaldt, hvis han forlod arbejdspladsen i arbejdstiden. Blev en svend helt borte, kunne han sættes i fængsel på vand og brød i 48 timer. – Der måtte være én lærling for hver tre svende, og lærlingelønnen sattes til en tredjedel af en svendeløn ⁷⁹.

Samtidig autoriseredes en af Meyer udarbejdet priskurant for akkordarbejde. Den indeholdt dels de priser, der i almindelighed var gældende 1805–07, dels dem, stadsbygmesteren havde foreslået i maj 1812 før pengereformen, endvidere oldermændenes svar på dette forslag og den pris, som nu måtte tages. I tabel 2 er anført nogle tal for tømrerarbejde. I det store og hele var priserne steget 4–5 gange i tiden 1805/07–1812, og den pris, der nu blev anordnet, lå gennemgående 10–15 % under det, oldermændene havde forlangt.

Lavsartiklerne fra 1682 havde overladt lønfastsættelsen til fri forhandling mellem mester og svende, hvad forordningen fra 1800 havde gentaget; men dette princip brød 1813-plakaten, som det ses, radikalt ned. I øvrigt var den et typisk eksempel på enevældens tankegang; i indledningen til priskuranten brugte Meyer ordene: hvad der er »billigt«, altså rimeligt; enevælden følte det som sin pligt at påse, at borgerne blev behandlet billigt og rimeligt, og da enevældens samfundsprincip var af statisk karakter, var det rimelige og billige sædvanligvis lig med det, der i tidens løb var blevet sædvane. Ud fra samme indstilling greb statsmagten ind, hvis lavene gik hinanden i næringen, eller som før omtalt, hvis frimestre trængte ind på lavmestrenes område.

TABEL 2
Priskurant for tømrerarbejde (uddrag)⁸⁰⁾

	1805-07 betaltes	1812 fore- sloges	1813 af oldermanden forlangt	1813 bør betales
Mark	DC	DC	RBS	RBS
1. For en kvadratalen af høvlet og pløjet gulv i friser	6-8	40	10	7-9
2. Ditto - uden friser	5	24-28	9	6 à 7
3. Ditto - jordgulv m. underlag, disse at afrette og lægge	6 à 7	28-32	10	til 8
9. For en kvadratalen af forskalling under bjælkerne	2	8-10	2 ¹ / ₂	2
11. Ditto - på et sidehøvlet og pløjet skillerum	5	10-12	3 ¹ / ₂	3
15. En vel udarbejdet hovedtrappe med lige vanger, udkehlet håndgreb. Sprossegelender 2 à 3 løb i hver etage fra 1 ³ / ₄ til 2 ¹ / ₂ alens bredde m. tilh. forskalling og reposer (pr. trin)	8 ¹ / ₂ -10	30 à 48	9 à 13 ¹ / ₂	9 à 11
17. Et stort halv rundt tagvindue med kehlede gesimsr. Beklædning el. lægtning m. opsætn. uden udveksling	2 à 2 ¹ / ₂ rd.	10 rd.	3 rd.	2 ¹ / ₂ rd.

At det overhovedet var muligt at gennemføre 1813-plakaternes krasse bestemmelser, hænger sikkert sammen med, at al aktivitet og virkelyst gik i stå i tiden lige efter statsbankerotten i januar 1813. En kraftig tilbagegang for byggehåndværkerne begyndte nu⁸¹. Helt kunne plakatens takster dog ikke holde. I oktober 1815 måtte de ajourføres. Svendenes dagløn blev i sommertiden sat op til 10 mark, og til 7 i vintermånederne, ligesom akkordarbejdet herefter måtte betales med 1/4 over priskuranten fra 1813⁸².

Den ringe byggeaktivitet kan også aflæses af de indbetalinger til Kunstakademiet, Meyer foretog i henhold til anordningen af 1809. Antallet af godkendte tegninger til ny bygninger har været nævnt (s. 18), men der blev også malet færre facader. 1811: 128, 1812: 127, 1813: 100, 1814: 48 og 1815: 58 facader⁸³.

Overbygningsdirektør, professor
C. F. Hansen, som Meyer havde et
snævert samarbejde med.

Maleri af C. C. A. Böhndel 1812.
Charlottenborg.

7. Samarbejde med Kunstakademiet – offentlige byggearbejder

Med Kunstakademiet, hvor jo nu C. F. Hansen spillede en betydelig rolle, havde Meyer et udmærket samarbejde. Man satte pris på hans beredvilighed og effektivitet som administrator⁸⁴. Af hans brevveksling med Kunstakademiet fremgår det, at han var ret nidkær i tjenesten. De smagløst dekorerede facader førte han en hård kamp imod; men helt garantere akademiet, at det »urimelige facadesmøneri«, som han kaldte det, ophørte, kunne han ikke, så længe »enhver muur- eller malersvend, som henhører til et eller andet militærhverv eller borgervæbningen, kan befatte sig hermed uden hensyn til hans duelighed, hvilket meget er at ønske, kunne blive indskrænket«, skrev Meyer i december 1811. Kunstakademiet ville dog ikke røre ved de »væbnede svendes« privilegier og lagde lige så stille sagen ad acta. Formentlig har man indset, at det ville blive svært at få kancelliets samtykke til et indgreb på dette punkt, der betød en stands tab af en velerhvervet ret – så meget mere, som den soldater- og uniformsglade konge hægede om alle sine militære korps⁸⁵.

Da Meyer året efter (24. 12. 1812) indsendte facade- og bygningsafgiften til akademiet, besværede han sig påny over smøneriet, der var vanskeligt at forebygge også på grund af husprangeriet. Det var navnlig murerne, som ikke havde begreb om farver, de forstod ikke »at sætte en god reen koleur«. Ofte

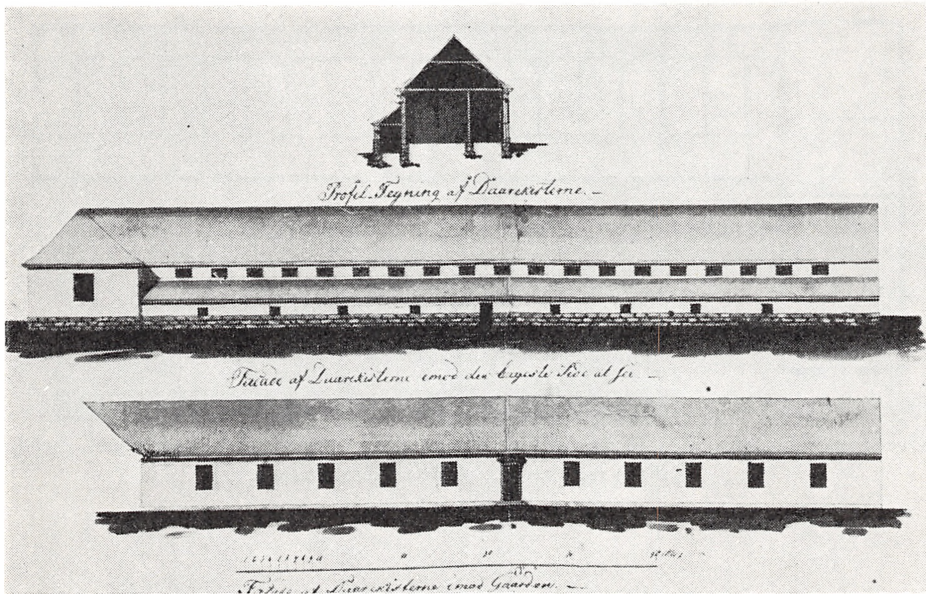
skete anmeldelsen til stadsbygmesteren, efter at huset var kalket, og da var mulkten på 5 rd. for lidet afskrækkende. Meyer foreslog, at bestemmelserne i plakaten af 12. april 1809 blev præciseret og indskærpet, hvad Kunstakademiet billigede; en rådstueplakat herom udstedtes derfor 28. april 1813⁸⁶.

Samtidig havde Meyer foreslået, at afgiften til akademiet blev sat op, måske for at sikre et samtidigt forslag om en forhøjelse af stadsbygmesterens eget tilsynsgebyr. Meyer gik også ind for, at der skulle betales i forhold til facadens størrelse og for nye bygninger i forhold til assurancesummen. Der er ingen tvivl om, at denne ordning ville have forekommet de byggende mindre vilkårlig end den eksisterende. Meyer sluttede sit brev: »Måtte dette mit forslag finde det høje Kunstakademis bifald, og ved dets bevirkning sættes i kraft, måtte også fuskeriet indskrænkes, som har taget så meget overhånd blandt bygningshåndværkerne, så er jeg vis på, at ikke alene de smagløse facader vil fra år til andet blive færre, men og at sans for det skønne og ædle tiltage i almindelighed; bliver det nu ikke i min lod i mit embeds førelse at se hensigten fuldkommen opnået, så vil dog altid den bevidsthed glæde mig at have bidraget efter evne dertil«⁸⁷.

Akademimedlemmerne, som fik sagen til afgørelse, lod sig dog ikke røre og svarede med en let dydig-forarget tone: »Hvad tillæg angår for akademiet eller hans egen person, derpå kan akademiet ikke indlade sig, og tror desuden ikke tiderne passende til at foreslå slig forhøjelse«⁸⁸. For at få afslaget til at glide lettere ned gav man Meyer en tirade med i købet: De har vist »en kærlighed for kunsten og den Dem anbetroede tjeneste, som akademiet ikke kan andet end påskønne«⁸⁹.

Det blev Meyer og hans familie ikke federe af, men Kunstakademiets bevågenhed var ikke at kimse ad, når man var arkitekt, især ikke når den dominerende C. F. Hansen også sad dér. C. F. Hansen var en hård negl. Da arkitekt Niels Dam havde søgt stadsbygmesterembedet efter Meyn, affærdigede Hansen ham kategorisk overfor kancelliet og i vendinger, der gjorde det klart, at Dam ikke skulle regne med nogen stilling, så længe Hansen kunne bestemme. Men Dam havde også uforvarende krydset de Hansenske cirkler ved i 1800 på offentlig bestilling at udarbejde et rådhusprojekt, som vandt akademiets bifald, men som blev fejtet af bordet, da C. F. Hansen fik med rådhusbyggeriet at gøre⁹⁰.

Også Meyer fik en enkelt gang at føle, at C. F. Hansen ikke var til at spøge med. Malling og Meyer havde således udarbejdet tegninger til en gård i Lille Købmagergade (den del af gaden, der lå mellem Rundetårn og Kulturvet), som C. F. Hansen derpå havde approberet. Bygherren ville imidlertid ikke bygge efter dem, og den skikkelige Meyer bad derfor Hansen om at godkende

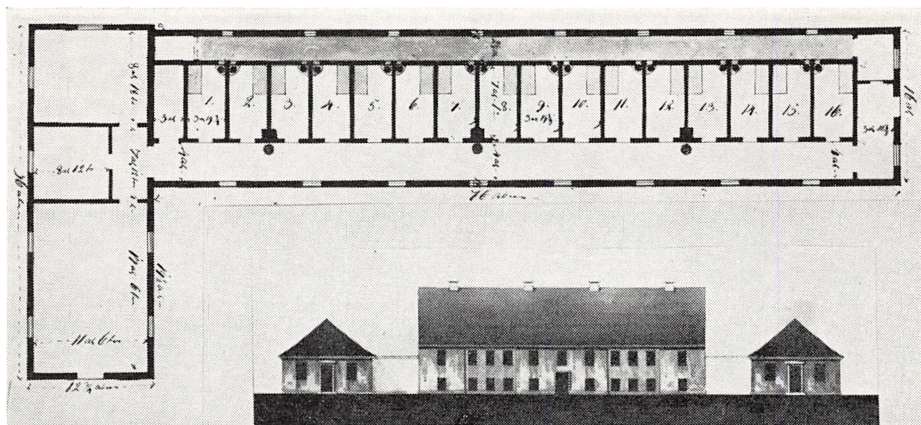
Meyer forestod indretningen af Sankt Hans Hospital på Bidstrup gods. Her ses udkast til dårekistefløj.

Kunstakademiet.

de ændrede tegninger. Det skete også, men med den salut, at han ingensinde oftere samtykkede i nogen tegnings omapprobation ⁹¹.

Som stadsbygmester fik Meyer dog også mere arkitektbetonede opgaver. Ved bombardementet var Sankt Hans Hospital på Københavns slots gamle ladegård ved Åboulevarden blevet ødelagt, hvilket medførte en omordning af forsorgen for samfundets hjælpeløse. Sindssyge, åndssvage, epileptikere og syfilitikere var hidtil blevet anbragt på Sankt Hans, mens syge almisselemmer og invalider henvistes til Almindeligt Hospital i Amaliegade. Nu besluttedes det, at de 174 syfilitikere skulle overføres til Almindeligt Hospital, og i 1808 købte fattigvæsenet den »Duntzfeldtske gård«, som lå umiddelbart syd for hospitalet; året efter optoges så de venerisk syge i Almindeligt Hospital. Det var Meyer, som forestod ombygningerne, der var tilendebragt i 1811; hans tegninger her til findes i Kunstakademiet ⁹².

De øvrige stakler (i 1807: 73 sindssvage og 274 syge almisselemmer) blev flyttet på landet, idet magistraten bestemte, at Sankt Hans Hospital skulle overflyttes til byens generhvervede gods, Bistrup, ved Roskilde. Også de dermed forbundne byggearbejder fik Meyer som stadsbygmester overdraget. Godsets hovedbygning skulle ændres til grundmur, og der skulle etableres en an-

Øverst ses udkast fra 1813 til den vestlige dårekistefløj. Indsat er hovedbygningens facade (1810) med gavlene på de to dårekistefløje.

Kunstakademiet.

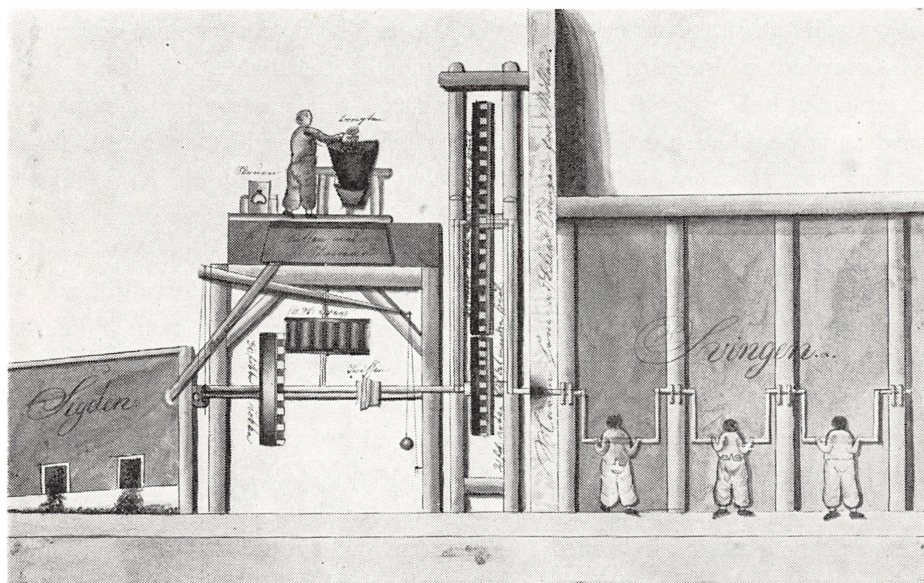
den ruminddeling. Bygningen, der var færdig i 1810, står endnu, stilren og smuk. Den bruges nu som administrationsbygning.

Til de urolige og farlige sindssyge opførtes to nye sidefløje. Tegningerne blev approberet i 1813 og grunden lagt samme år; først 1816 stod den østre sidefløj færdig, mens den vestre ventede på bedre tider. Man vil se, at de sindssyge på denne afdeling indespærredes i dårekister på 3 alen $19\frac{3}{4}$ tomers bredde (ca. 2,4 m). De var forsynet med en fast briks og en dito latrin. Langs med dårekisterne lå latringangen, hvorfra man kunne tømme latrinene uden at komme i berøring med dårerne. Et højsiddende vindue tillod i sparsom mængde dagslyset at komme ind i dårekisten. Her kunne så den sindssyge henslæbe sin ulykkelige og ensformige tilværelse, der kun blev afbrudt af skafferens madvogn i den ene gang og renovationskarlens i den anden. Bygningen findes endnu. Den vestlige fløj blev først opført 1824–26, men nu uden celler og latringang ⁹³.

Inden for samme kategori af byggeri ligger Meyers arbejde for fængselsvæsenet. Det faldt ganske vist uden for hans opgaver som stadsbygmester, men formentlig har C. F. Hansen henledt opmærksomheden på Meyer, der så for særskilt betaling har udført arbejdet. Tugt-Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn var selv dengang utidssvarende. Fangerne var ikke holdt tilstrækkeligt afsondret fra hinanden endsige fra yderverdenen. Ledelsen var klar over miseren, og generalkrigskommissær F. L. d'Auchamp lod i 1814 Meyer med henblik på modernisering og ombygning foretage en fuldstændig opmåling af hele institutionen, et helt lille værk, som nu findes i Nationalmuseets anden

afdeling, ligesom også Kunstakademiet fra Meyers hånd har en del opmålings-tegninger fra samme institution. Fra Nationalmuseet stammer hosstående tegning, som Meyer har udarbejdet over rasphusets særlige virksomhed, findeling af farvetræ til farverier. For en nutidig iagttager dukker mindelser frem af Robert Storm-Petersens forunderlige opfindelser. De tre fanger til højre drejer svingen, som bevæger det store tandhjul, der får det mindre nedenunder til hurtigt at bevæge en vandret aksel rundt, som atter ved hjælp af et tandhjul, der drejer et mindre tandhjul, får kværnen under fangen til at formale de råstoffer, der hældes i tragten. Fra kværnen glider det formalede produkt ned i sigten.

Særligt opmuntrende arbejde var det ikke at stå time efter time for at drive svingen rundt, og det var just fangerne i rasphuset, som i 1817 tog initiativet til det voldsomme oprør, hvorved store dele af Tugt-Rasp- og Forbedringshuset nedbrændte. En standret idømte 45 af fangerne strenge tillægsstraffe, og 14 blev straks henrettet. Man kan næppe tænke sig dybere fornedrelse end den, der ventede, hvis man blev indsat i Tugt-Rasp- og Forbedringshuset; var man ikke forbryder, skulle man nok blive det i et så demoraliserende etablissement. Men en ny opfattelse var ved at gøre sig gældende. Englænderen John Howard (d. 1790) var begyndt sit propogandaarbejde for bedre fængsler; samtidig udgik en reformbevægelse fra USA, hvor de to før-

Meyers tegning af raspmøllen i Christianshavns tugthus. Her formalede fangerne farvetræ bl. a. til brug for hovedstadens farverier.

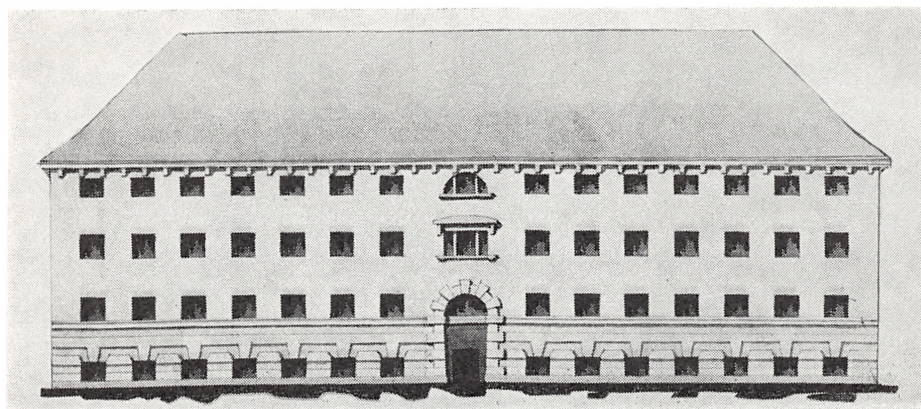
ste cellefængsler opførtes i Pittsburg og Philadelphia. Ved at isolere fangerne kom de ikke under medfangers påvirkning, og man håbede, de ville komme til erkendelse af deres brøde. Reformtankerne nåede til Danmark omkring år 1800, hvor en anordning i 1803 ophævede slaveriet i stokhuset, en straffeanstalt for udståelse af fæstningsstraf. Samtidig besluttedes det at oprette et tugthus for hele Danmark i København samt et forbedringshus for hovedstaden og Nordsjælland.

Det er sandsynligvis til virkeliggørelsen af nogle af disse reformtanker, at Meyer i 1815 leverede tegninger til et treetages cellefængsel med plads til 28 fanger i hver etage. Opvarmningsmuligheder fandtes ikke; rimeligvis har fangerne om dagen skullet opholde sig i fælles arbejdsrum. Bygningen minder en del om facaden til Slutterigade på C. F. Hansens råd- og domhus. Det er en sober, strengt funktionalistisk bygning, hvis dystre ydre svarer til dens anvendelse. Meyers projekt kom ikke til fuldførelse. Først i 1840 kom der gang i arbejdet med et forbedret fængselsvæsen.

Med C. F. Hansen havde Meyer i øvrigt et udmærket samarbejde. Meyer forstod at indordne sig; skulle man håbe på befordring var dette sikkert også nødvendigt, og når Malling agtede sig hjem til Danmark, ville spørgsmålet blive aktuelt for Meyer. At C. F. Hansen havde tillid til Meyer ses også af, at Hansen brugte ham som arkitekt ved en lang række genopførelser og restaureringer af offentlige bygninger, skønt Meyer ikke i egentlig forstand havde nogen stilling i statens tjeneste. Det var således Meyer, der forestod opførelsen af Københavns bispegård efter bombardementet, et arbejde, der ikke gjordes nemmere af biskop Fr. Münters mange ønsker, der ikke netop faldt i samklang med pengeknapheden. C. F. Hansen indstillede til kancelliet, at Meyer fik et honorar på 150 rd., fordi han omhyggeligt havde opfyldt de ham pålagte pligter, sørget godt for arbejde og billige priser, hvorfor bispegården nu var »så durabel og bekvem som vel nogen gård i staden«⁹⁴.

Tillige med alt dette overkom Meyer også at bistå ved forvaltningen af marmoroplaget og det bornholmske stenoplæg i København samt Frederiks kirkebygning i årene 1810–11, og ind imellem havde han endog været arkitekt for direktionen for universitetet og de lærde skoler ved skolebyggeri og for Københavns demoleringskommission, der tog sig af nedrivningssager, hvortil kom privatbyggeri⁹⁵.

Meyers rastløse virksomhed, der må have pisket ham det halve Sjælland og den hele hovedstad rundt med regelmæssige mellemrum, er imidlertid ikke bare et eksempel på en flittig og dynamisk person, men i lige så høj grad på de forhold, som embedsmændene dengang arbejdede under. For at klare dagen og vejen måtte de ud over deres hovedstilling påtage sig talrige småherv.

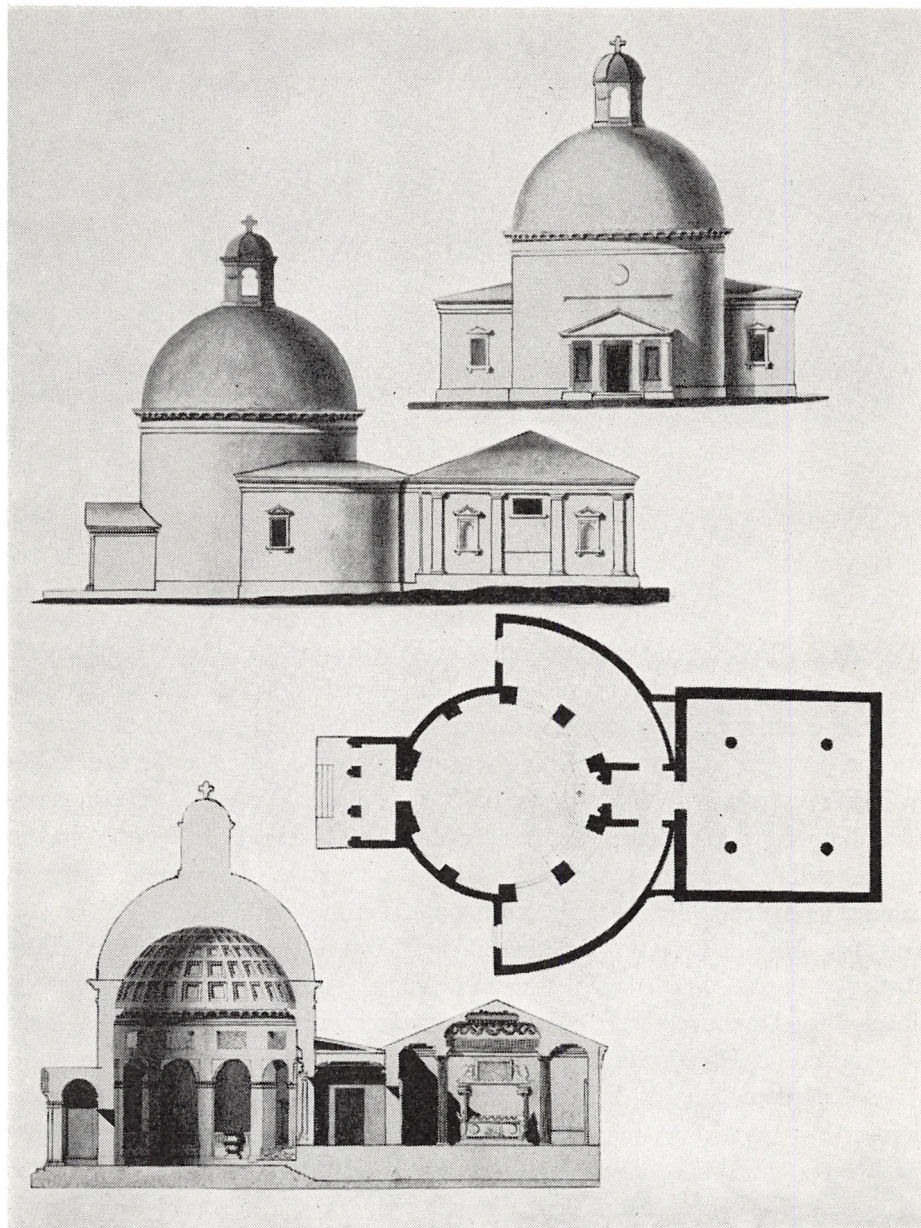
Tegning fra 1815 til et cellefængsel. Det er 60 alen langt, og der var 28 celler i hver etage. Kunstakademiet.

8. Kirkebyggeri

Allerede i 1812 var Meyer kommet i forbindelse med lensgreve Joachim G. Moltke (1746–1818), for hvem han i 1812 byggede en lade til Bregentved og forskellige andre ting (se senere). Denne forbindelse med grev Moltke er måske forklaringen på, at der blandt Meyers tegninger i Kunstakademiet findes en række projekter til Karise kirke på Stevns. Forholdet var, at siden Harsdorffs kapel for Moltkerne var blevet opført ved Karise kirke i 1766, havde der til stadighed været planer om at bygge en ny kirke, der passede bedre til kapellet end den middelalderlige, som man fandt styg⁹⁶.

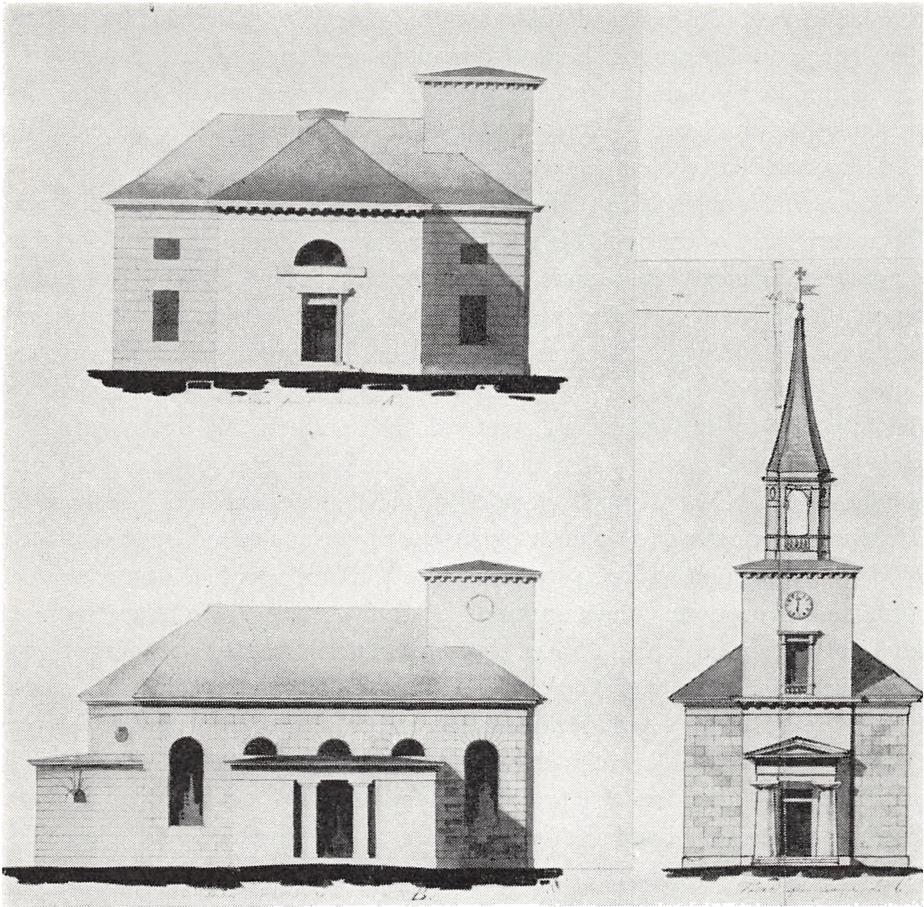
Blandt Meyers forslag er et identisk med et projekt, som tilskrives Harsdorff. Det har sit forbillede i Pantheons cylinder og kuglekalot, som begejstrede tidens arkitekter meget⁹⁷. I tre andre projekter har Meyer formentlig ladet sig inspirere af Harsdorffs kapel for Frederik den Femte ved Roskilde domkirke. Udkastene har dog hentet lige så mange stilistiske træk fra Københavns domkirke – uden dog at nå den i kvalitet. Endelig foreligger der et projekt fra Meyers hånd, hvor hovedparten af den gamle kirkes mure er bevaret for at indgå i en ny, klassicistisk kirke. Tegningerne er alle udaterede, og der vides intet om, hvorfor projektet ikke blev udført; måske har man ikke fundet Meyers tegninger gode nok, muligvis hænger det sammen med, at J. G. Moltke døde i 1818, eller med den begyndende landbrugskrise.

Ud over disse projekter til Karise kirke findes der blandt Meyers tegninger en anden udateret kirkebygning. Den hører formentlig til hans tidligere arbejder, da den ikke anvender gotiske motiver. Det er en ret massiv kirkebyg-

En af Meyers tegninger til en ny kirke i Karise; den er identisk med et udkast, der tilskrives Harsdorff, og er rimeligvis derfor et af Meyers skoleprojekter. Harsdorffs kapel er tilbygningen til højre.

Kunstakademiet.

Tre andre udkast til Karise kirke.
Kunstakademiet.

ning med et i forhold til skibets længde noget klodset og lavstammet tårn. Særlig yndefuld kan man ikke påstå, at bygningen er. Desværre savnes oplysninger om, hvor kirken skulle have været opført.

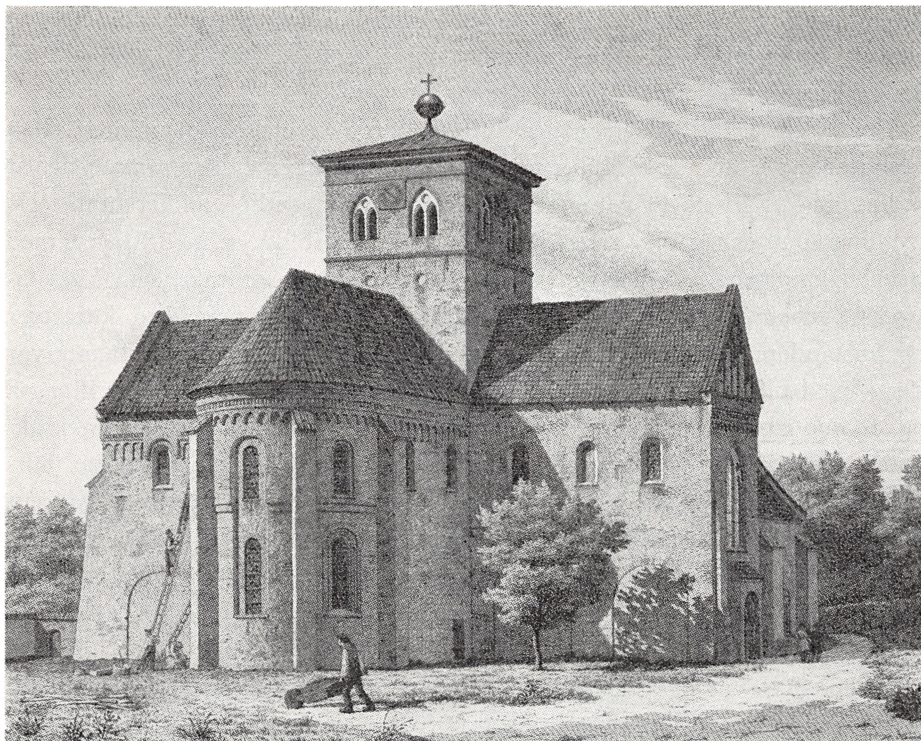
Meyer kom ikke til at opføre nogen kirkebygning fra grunden, derimod medgik en ikke uvæsentlig del af hans fritid til at restaurere kirker. Meget af dette arbejde var rutinepræget, som f. eks. Køge kirkes hovedreparation i 1810⁹⁸. Andet krævede mere ekspertise. Det var således tilfældet med genopførelsen af Skt. Bendts kirke i Ringsted. Den var blevet ødelagt ved en brand i 1806, hvorved spiret, hvælvingerne i søndre sideskib og hovedskibets vestlige del styrtede ned, ligesom kapellerne mod øst blev ødelagt. I årene derpå forfaldt kirkeruinen mere og mere, alt mens man diskuterede, om man skulle ned-

rive kirken helt. Bedre blev det ikke, at der blev stjålet materialer fra ruinen, der i 1807 en tid tjente som brød- og hømagasin for englænderne. En ny kirke var der imidlertid ikke penge til, og på C. F. Hansens indstilling billigede Københavns stiftsøvrighed i 1811, at Meyer fik ledelsen af dette arbejde, da C. F. Hansen ikke selv kunne overkomme det ⁹⁹.

Det var ikke noget lystigt syn, der mødte Meyer, da han tog til Ringsted for at besigtige kirken, og da de midler, der kunne stilles til rådighed for genopførelsen var meget sparsomme, var det næsten givet på forhånd, at resultatet måtte blive pauvert. De fire kapeller på kirkens østside blev helt revet ned, og der blev lagt ét tag over alle tre skibe. Det søndre sideskib fik hvælvinger af pudsede brædder. Mod vest blev kirken forkortet med 10 alen, og der byggedes en ny vestfacade i empirestil med valmtag. På den nordre side blev i 50 alens længde 3 alen mur revet ned og muret op på ny, og den søndre side, som var næsten helt ødelagt, blev muret om i sin hele længde. Murene blev dækket med cement og kalket, til dels malet som røde sten med hvide fuger, ligesom højkirkens vinduer blev tilmuret. Det hele kronedes af et tårn, der vidnede om landets armod. Det bar et næsten fladt tag med en kugle og et kors af jærn, altså et rigtigt sparetårn. Kuglen var dannet som et stykke rundt tømmer, beklædt med kobber og ifølge en tradition på stedet lavet i København og kørt færdig til Ringsted. Tårnet var tegnet af Meyer, der måtte lave flere udkast, før den strenge C. F. Hansen var tilfreds. Man vil på billedet af kirken se, at Meyer har forsynet tårnet med gotiske vinduer. Restaureringen var til ende i 1816–17; men tegningerne blev udarbejdet allerede i 1812; det er således en meget tidlig anvendelse af gotiske motiver, vi her møder ¹⁰⁰. Men omkring 1800 var arkitekter som P. Meyn, A. Kirkerup og N. Dam begyndt at bruge gotiske stilelementer i deres projekter; Nygotikken var altså ved at nærme sig, men ansås egentlig ikke for ganske passende – når måske netop fraregnes kirkebyggeri, idet kirker jo ofte var bygget i den gotiske periode. I H. C. Schmidts af C. F. Hansen godkendte tegninger til Nikolaj kirketårn fra 1818 findes også gotisk præg ¹⁰¹.

Der var næppe noget at råbe hurra for, hvis man sammenlignede Skt. Bendts kirke efter genopførelsen med den, der havde stået der før branden. Men som forholdene var, kunne der ikke opnås meget mere. Både C. F. Hansen og Meyer følte pengemanglen som et pres. Og selv om der blev faret hårdt frem, var det dog muligt for H. B. Storck i 1901–09 at føre kirken tilbage til dens oprindelige skikkelse ¹⁰².

Et meget omfattende arbejde fik Meyer ved Skt. Petri Kirkes genopførelse efter bombardementet i 1807, der ramte kirken hårdt. Ganske vist blev tårnet i modsætning til Vor Frues stående; men ellers stod kun det egentlige

Ringsted kirke efter genopførelsen i 1816–17. Således stod kirken i næsten 100 år. På billedet ses Meyers sparetårn med kuglen og de gotiske vinduer. Stik efter original af den fremragende arkitekturmaler Heinrich Hansen (1821–90).

Nationalmuseet.

kirkeskib tilbage som et skelet. Over 100 bomber og et utal af granater og kongreveske brandraketter regnede ned over kirken, hvis overgraver, Jakob Jørgensen, trods sine 69 år opholdt sig i kirken, hvor han gav de faldende bomber våde omslag ved at dække dem med tæpper, efterhånden som de faldt, i et forsøg på at begrænse ødelæggelserne, hvilken indsats belønnedes med dannebrogsmændenes hæderstegn.

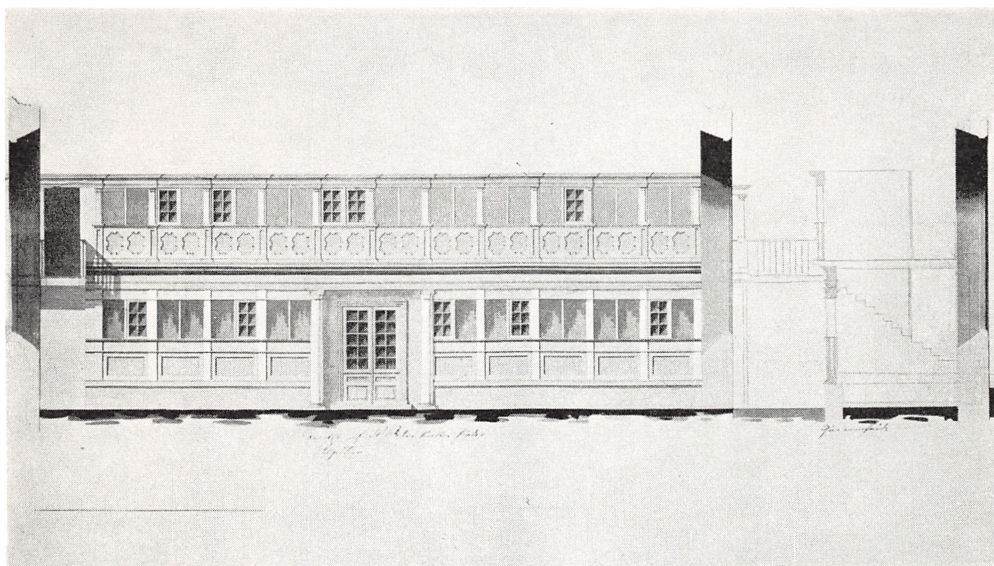
Kirkens indre med pulpitur, stole, prædikestol, alter og orgel var aldeles ødelagt. Desuden var begge præsteboliger på Nørregade, kontor, skoleholder- og begge graverboliger i Skt. Peders Stræde samt plejehuset i Larslejstræde blevet svært beskadiget. Mens spørgsmålet blev diskuteret, om Skt. Petri kirkes menighed skulle bestå eller nedlægges, blev Helligåndskirken stillet til rådighed for menighedens medlemmer. Baggrunden for denne diskussion var, at menigheden skrumpede ind, og at man til at begynde med ikke kunne overskue de med kirkens genopførelse forbundne økonomiske problemer. En foreløbig tak-

sation straks efter bombardementet vurderede ødelæggelsen til knap 30.000 rd., og der fremkom ligefrem et forslag om at indrette kirkens ligkapeller til arbejds hus eller hospital ¹⁰³.

Det varede længe, inden man afsluttede sine overvejelser; men i maj 1814 besluttedes det at iværksætte genopbygningen og i september samme år, at indsamling af frivillige bidrag skulle skaffe de nødvendige midler hertil. En bygningskommission blev nedsat, og den trådte i forbindelse med Meyer, med hvem kommissionen i marts 1815 oprettede en byggekontrakt, som kirkepatronen, gehejmestatsminister greve Schimmelmänn, kirkens ældste, kuratorer og forstandere såvel som menighedens delegerede – så mange instanser var der – med bifald godkendte ¹⁰⁴. Man budgetterede med bygningsudgifter på ca. 19.000 rd. samt 1.500 rd. for istandsættelse af orglet. Arbejdet kom straks igang. Omkring kirken sattes jernstakit op med fire dobbelte stakitporte. Portalen på kirkens søndre gavl ud til Skt. Pedersstræde istandsattes. Kirkens østlige udbygning bag altret med den derværende trappe blev nedbrudt, sakristiet fik fladt kobbertag, de ydre opgange til kongens stol og til det søndre pulpitur blev repareret. Indvendig blev hvælvinger, mure og piller genopmuret ¹⁰⁵.

Kirkegulvet var også stærkt medtaget, til dels som følge af de sammenstyrtede begravelser. Det var på tale at opfylde dem og planere gulvet, og bygningskommissionen tilskrev i april 1815 Danske Kancelli om den ulempe, der var forbundet med at nedsætte ligene under kirkegulvet med kun en trælem over; men måtte man uden videre tilkaste gravstederne med jord? Kancelliet svarede, at man ikke kunne nægte ejerne gravlæggelsesret; men når en begravelse var hjemfaldet til kirken, kunne gravstedet tilkastes, efter at kisten var optaget og begravet uden for kirken ¹⁰⁶. Og således blev det. Bygningskommissionen besluttede at afskaffe trælemme og i stedet at lade de gravkældre overhæve, hvori der fandtes begravelser, skønt dette var ret dyrt; til gengæld slap kirkegængerne for trækken nedefra. I øvrigt var der af sundhedsmæssige grunde i 1805 indført forbud mod at indrette begravelser inde i kirkerne ¹⁰⁷.

Også stoleværket gennemgik en omfattende reparation. Kirkepatronens stol fik mere dybde ved at blive flyttet længere ind i kirken, ligesom den fik indgang fra kirken. Stolene bag ved dåben blev fjernet, og den derværende indgang til kirken blev tilmuret. I stedet anbragtes så to åbne stole i baggrunden. Flere af de mange indgange udefra og ind til de enkelte stole blev tilmuret. Takket være dem og de høje lukkede stole havde man kunnet gå i kirke uden at blande sig med den gemene hob. Det nordre, store pulpitur, der var helt ødelagt, blev brudt ned, og materialerne derfra anvendtes til kirkens genop-

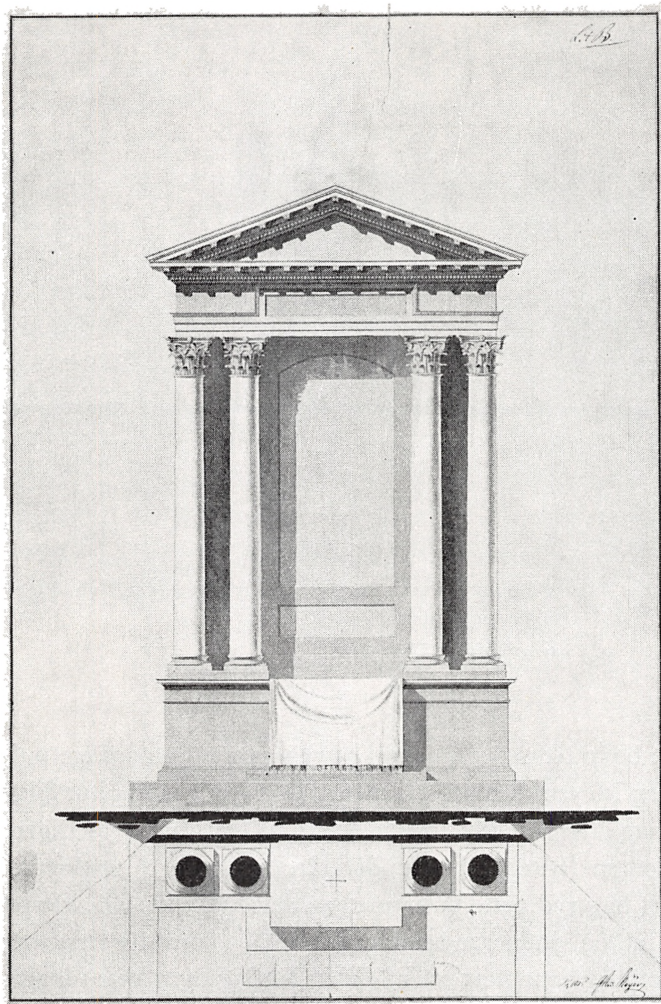

Det søndre pulpitur, som det blev genopført efter Meyers tegning, bl. a. med en anden placering af dørene.

Landsarkivet for Sjælland.

førelse. Efter indvielsen besluttedes det alligevel at genopføre det nordlige pulpitur, hvilket skete efter Meyers tegninger i 1817. Det sydlige pulpitur blev derimod straks genopført efter Meyers tegninger og forsynet med yderligere en række stole. Døbefonten flyttedes hen under tårnet, og koret udvidedes. Alteret blev nedtaget og bag ved dette pulpituret og dets lukkede stole. Derpå blev murværket repareret, og vinduerne anbragt således, at koret fik væsentlig mere lys, ligesom alteret blev genopført efter Meyers forslag og rykket tilbage, hvad der gav mere plads i koret. Døbefonten fik plads bag altret, hvad der forskønnede den hidtil uanselige fløj af kirken. Den gamle prædikestol blev nedtaget og en ny lavet også efter Meyers tegninger. En opgang til prædikestolen blev gennembrudt fra sakristiet. Prædikestolen blev lakeret hvid med bronzeornamenter. Af de 17 fag vinduer, som fandtes i kirken, fik det i tårnet lov til at beholde sin gamle skikkelse, dvs. at det blev repareret med jern, bly og glas. De øvrige erstattedes med 363 jernrammer med hver fire ruder af norsk eller engelsk kronglas, hvilket i forbindelse med de lyse farver gav kirken et meget venligere udseende end tidligere. Om det så var et rigtigere udseende, tænkte man ikke så meget over; klassicismens arkitekter holdt på det enkle og klare, og som kirkerestauratorer kunne de gå meget håndfast til værks¹⁰⁸.

Man havde regnet med en genopførelsestid på 3-4 måneder, men først i

Skt. Petri kirkes alter, som Meyer udformede det efter bombardementet i 1807. Fod, kanelerede, korinthiske søjler og gesimser blev lakeret som marmor og porfyr med lyse bronzekapitæler. Resten var malet med oliefarve.

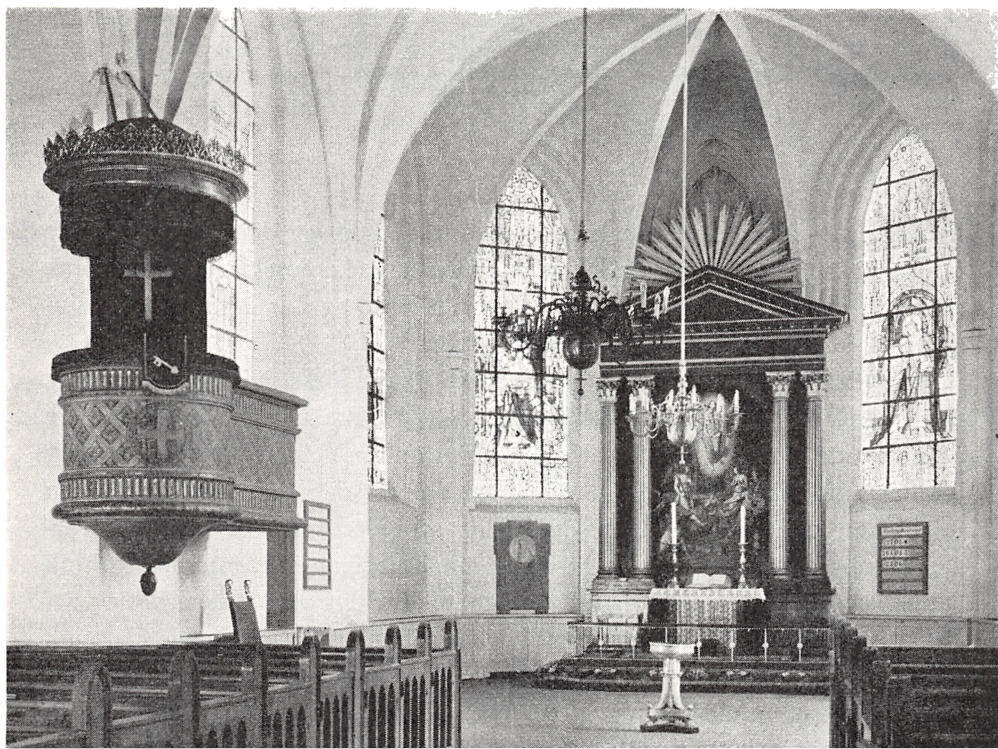
Landsarkivet for Sjælland.

april 1816 var arbejdet med kirken færdigt, mens udenomsbygningerne ikke var rørt. Stadsbygmester Malling godkendte arbejdet, og 14. juli indviedes kirken af en udsøgt forsamling af statsministre, kollegieherrer, høje gestlige, professores, overpræsident osv. Digteren, professor Chr. Sander (1756–1819) havde skrevet kantate, biskop, professor dr. Münter, der med nidkærhed havde fulgt byggearbejdet, holdt indivielsesprædikenen, og stiftsprovst, professor H. G. Clausen (1759–1840) indsatte den nye præst, dr. Alb. Heinr. Kochen ¹⁰⁹.

I dag er det svært at danne sig et indtryk af Meyers arbejde på grund af den ret brutale restaurering, der fandt sted 1864–65 ¹¹⁰. Alter og prædikestol må dog siges at være udmærkede arbejder, og samtidige vidnesbyrd var

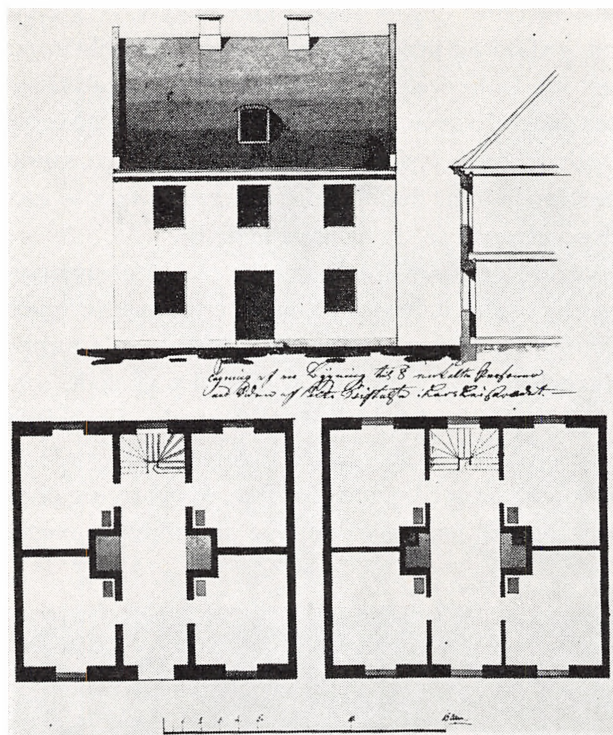
også positive. Historikeren Fr. Thaarup (1766–1845) skrev således, at Meyers virksomhed havde været indsigtfuld og uegennyttig, og at genopførelsen var smagfuld og bekvem. Kirken var bedre indrettet end før, bl. a. ved at kirkestole, pulpiter, alter og prædikestol var anbragt på en mere hensigtsmæssig måde, ligesom han fremhævede de bedre lysforhold. Alt dette er sikkert sandt, men rigtig nok gik ved genopførelsen en del af kirkens særpræg tabt – især ved tilmuringen af de særlige indgange til de separate stole ¹¹¹.

Datidens arkitekter betragtede ikke historiske bygninger som museumsgenstande, men som brugsting, der skulle indrettes på en hensigtsmæssig måde efter deres egen tids forestillinger, og Meyer adskilte sig i så henseende næppe fra sine kolleger. Endelig manglede man penge til at gøre det så godt, som man gerne ville. Det var i høj grad tilfældet med Skt. Petri kirke. En kollekt gav rigtig nok i alt ca. 77.000 rd.; men da man i 1820 offentliggjorde et regnskab over det, man da var færdig med – nemlig kirke, kapel og ringmur – var der brugt godt 54.000 rd., og så manglede man alle de andre bygninger,

Fotografi fra Petri kirke. Også prædikestolen var udført efter Meyers tegning. I baggrunden ses altertavlen, der viser opstandelsen; den er malet af J. L. Lund og blev opsat i 1819.

Nationalmuseet.

Tegning til et hus til otte enkelte personer; det lå i Lars Lejstræde ved siden af Pelts stiftelse.

Kunstakademiet.

hvoraf alene plejehusene ville koste 25.000 rd. Da Meyer døde, var man ikke færdig endnu. Det sidste, han kom til at forestå, var opførelsen af en ny præstebolig 1820–21 på hjørnet af Skt. Peders Stræde og Larslejstræde; bygningen ejes siden 1938 af Københavns kommune ¹¹².

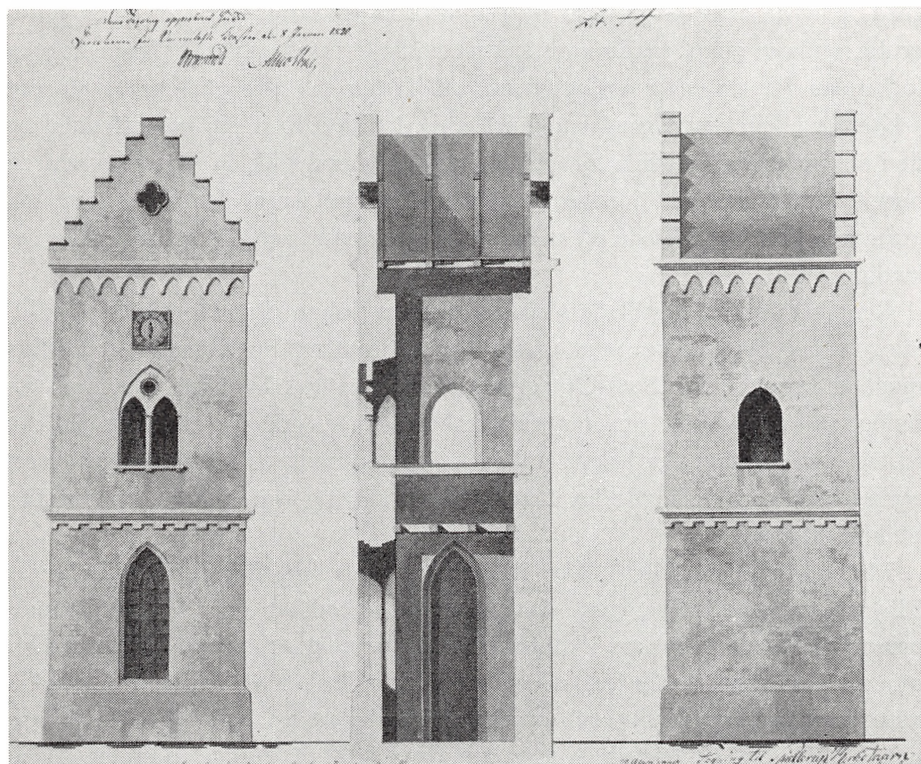
Da Meyer nogle år efter arbejdede med Skt. Bendts kirke skulle levere tegning til et nyt tårn til Spjellerup kirke, Spjellerup sogn, Præstø amt, arbejdede han også her med gotiske motiver. Kirken hørte under Vemmetofte kloster, hvis kurator indtil sin død var J. G. Moltke og derpå Adam W. Moltke, der den 8. januar 1820 approberede Meyers forslag, som altså senest er fra 1819. Tårnets romanske karakter led stærkt ved denne ombygning. Tårnrummet fik nu et stort gotisk vestvindue og empireagtigt stukloft. I tredje stokværk blev det vestre glamhul udvidet og omformet i gotisk stil, mens de spidsbuede glamhuller i nord og syd antages at være ældre. Over fjerde stokværk, som har urskive mod vest, og et spidsbuet glamhul mod øst, lagde Meyer på de tre sider af tårnet, men ikke mod øst, en spinkel spidsbuefrise og derover en svær gesimsprofil. Desuden blev hele den vestre taggavl ommuret med firklørvindue mage til den ejendommelige øst-gavlglug, som formentlig stammer fra sen-

romansk tid, ligesom begge gavle fik nye kamtakker. Byggeemnet var kridtkvadere, som også anvendtes i en gesims mellem første og andet stokværk. Denne gesims, der nu er fjernet, var i tandsnitmønster ¹¹³.

Såvel tegningerne til Skt. Bendts kirke som til Spjellerup kirke vidner om, at klassicismen nu var ved at vige for den romantiske retning. Med gotikken i spidsen begynder man at anvende de historiske stilarter; Meyer hører til de første, som bevidst brugte disse motiver.

9. Bygningsvæsnets organisation

Da Petri Kirkes genopbygning nærmede sig sin fuldendelse, havde Meyer forlængst forladt stillingen som konstitueret stadsbygmester. Malling kunne efter den permission, han havde fået, ventes hjem allerede i 1813, og da

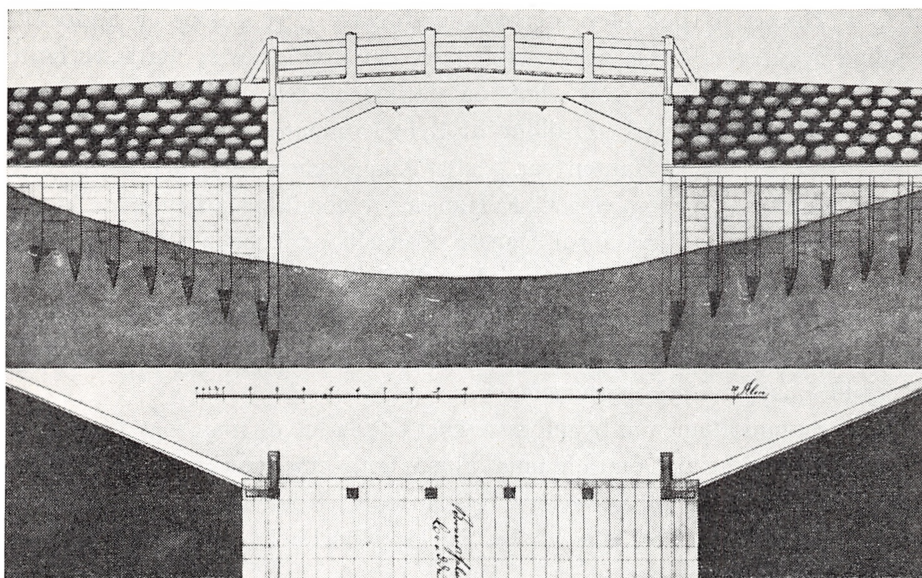
Spjellerup kirkes tårn set fra vest, nord og syd. Tårnet står endnu, kun den nederste gesims er borte. Kirken hørte under Vemmetofte kloster, og tegningen, der er approberet af klostrets direktion i 1820, bærer derfor senere premierminister Adam W. Moltkes påtegning; han var medlem af direktionen.

Meyer gerne ville have en mere selvstændig stilling end den, som fuldmægtig hos Malling, søgte han 4. oktober 1813 det embede som bygnings-kommissær, kontrollør – og skriver samt materialforvalter ved civiletatens materialgård, der var blevet ledig på grund af dødsfald to dage før¹¹⁴. Det gjaldt om at skynde sig! Til gengæld tog det Rentekammeret to år at bekvemme sig til at besætte embedet; men da Malling som nævnt fik sin orlov forlænget lige så længe, hastede det ikke så stærkt for Meyer. Det var dog næppe for at holde pladsen åben for Meyer, at man ventede så længe, men snarere for at spare.

Lige så detaljeret stillingsbetegnelsen var, lige så specificeret var lønopstillingen: Som kommissær og kontrollør ved bygningsvæsenet i almindelighed: 200 rbd., som bygnings skriver 200 rbd., som forvalter ved civiletatens materialgård, der rummede Statens oplag af byggematerialer: 100 rbd., som tilsynsførende ved kancellibygningen på Slotsholmen 100 rbd. samt en art bestillingstillæg på 300 rbd., i alt 900 rbd., hvortil kom fribolig på civiletatens materialgård, 4 favne brænde om året og 104 rbd. til to karle. Det var ingen guldgrube, endsige noget særlig konstruktivt embede for en arkitekt, men dog en fod inden for statens bygningsvæsen. Af denne grund søgte også i alt fire arkitekter udgået fra Kunstakademiet embedet, der ifølge sin beskaffenhed og de i almindelighed dårlige forhold for embedsmænd trak en del ansøgere: en oberst, andre officerer, jurister og den sædvanlige skare, der ved bønner og armodsbeskrivelser håbede på at kunne få et embede, som de egentlig ikke var kvalificeret til.

Rentekammeret indstillede som nummer et Johan Stephan Carlsen, fuldmægtig ved bygningskontoret under Rentekammeret og forvalter ved Marmor- og Bornholmske Sten-Oplag samt Frederiks kirkebygning, idet man foreslog, at han beholdt sine nuværende bestillinger mod for et tillæg på 150 rd. også at varetage det ledige embede! Som nummer to kom en pensioneret oberst, som kongen havde lovet at have i erindring – og først som nummer tre kom Meyer.

Men majestæten fulgte ikke Rentekammerets indstilling. Han forlangte Meyer udnævnt, hvilket også skete den 19. september 1815¹¹⁵. Embedsudnævnelser lå som alle sager i kongens hånd personligt; men det var lettere for monarken at markere en fra kollegierne afvigende mening om et embedes besættelse end at hævde sin egen opfattelse i forhold, der krævede virkelig indsigt. Utallige gange vragede kongen alle dem, kollegiet havde indstillet, for at tage en udenforstående. Forbindelser spillede en stor rolle¹¹⁶. C. F. Hansens og Danske Kancellis anbefaling hjalp sikkert Meyer, der ret beset også var den bedst kvalificerede, hvad det af besparelseshensyn tyngede Rentekammer i virkeligheden også var klar over.

Som arkitekt måtte man dengang ikke gå af vejen for opgaver, der i dag ville tilfalde bro-bygningsingeniører. I 1818 lavede Meyer denne bro over Køge å ved Yderholmen, dvs. ved grænsen mellem København og Præstø amter.

Kunstakademiet.

Den etat, Johan Andreas Meyer nu indtrådte i, var organiseret på en højst indviklet måde. Bygningsvæsnet hørte siden 1782 umiddelbart under Rentekammeret, og alle betydelige sager blev efter forberedelse i Rentekammerets bygningskontor refereret og afgjort af kollegieherrerne, dog i overværelse af en samme år oprettet særlig bygningsadministration. Denne bygningsadministration forestod og afgjorde udenfor kammeret alle løbende og ubetydelige sager. Nogle af embedsmændene var ansat både i bygningskontoret og i bygningsadministrationen. En gennemgang af bygningsadministrationens journal-sager over en tiårsperiode (1813–23) viser, at bygningsadministrationen især har beskæftiget sig med byggeriets finansielle sider, det anviste håndværkerne penge, førte regnskaberne osv. Regnskaberne revision og decision skulle som hidtil besørge af det københavnske renteskriverkontor ¹¹⁷.

Men skønt således alle statens bygninger hørte under Rentekammeret, så var brugerne af disse for ni tiendedeles vedkommende underlagt Danske Kancelli, idet de fleste bygninger, foruden de kongelige slotte, var kirker, skoler, told- og retsbygninger. Det betød i praksis, at Danske Kancellis indflydelse på bygningsvæsnet var overordentlig stor, som den i øvrigt var på snart sagt alle områder. Dette forhold ses bl. a. af, at det var på Danske Kancellis indstilling,

at C. F. Hansen i 1808 blev overbygningsdirektør over statens og andre offentlige bygninger ¹¹⁸. De øvrige arkitekter, der arbejdede »i marken« hørte formelt under hoffet og stod i hof- og statskalenderen opført under hofetarterne, men udnævntes på indstilling af Rentekammeret, som var deres foresatte, hvad også C. F. Hansen var – efter kompetenceregler, der aldrig blev ganske udredet; men som dog C. F. Hansens dynamik og arbejdsevne kunne bøje efter sit tykke, også fordi Danske Kancelli og kongen stod bag ham.

En byggesag kunne altså komme til at tilbringe en betragtelig tid på Slots-
holmen fra det første projekt blev indleveret og det sidste regningsbilag godkendt. De klager over kollegiernes utålelige sendrægtighed, som tiden var fuld af, gjaldt i høj grad bygningsvæsnet ¹¹⁹.

Ved reorganisationen af bygningsvæsnet i 1782 havde man søgt at definere de kongelige arkitekters område nøje. Første hofbygmester var professor Harsdorff, som under sig bl. a. havde Christiansborg, Komediehuset, Charlottenborg, Frederiksberg Slot, Hirschholm Slot og Hirschholm amts kirker og skoler. Anden hofbygmester var C. J. Zuber (1736–1802), under hvem bl. a. kancelli- og kammerbygningen, Børsen, møntbygningen, alle told- og konsumptionsbygninger i og ved København, Charlottenlund, Eremitagen, Kronborg, Københavns amts 10 kirker og skoler sorterede. Der var tillige to bygningsinspektører, nemlig professor C. Meyn og J. B. Magens. Meyn havde under sig Rosenborg, Frederiksberg, Latinskolen i Hillerød, Frederiksberg amts 22 kirker og skoler m. v., Magens Palaiet i København, Materialgården, de to residenser for hof- og slotspræsterne, Odense slot, Kronborg amts 16 kirker, Odsherreds 5 kirker samt skolerne i Kronborg amt og i Odsherred. For alle fire kom til dette arbejde projektering og tilsyn med nybyggeri.

Ret længe holdt denne ordening med to hofbygmestre og to kgl. bygningsinspektører ikke. I 1789 blev Zuber nemlig afskediget for embedsforsømmelser ¹²⁰, og Meyn og Magens, der nu begge blev hofbygmestre, overtog da hans forretninger. I 1799 døde Harsdorff, og Meyn og Magens delte da også hans sager! I 1808 døde Meyn, og som hans efterfølger udnævntes C. B. Hornbech (1772–1855) til kgl. bygningsinspektør for Charlottenborg, Det kgl. Bibliotek, Rosenborg, kancellibygningen, Landsover samt Hof- og Stadsretten, Chirurgisk Akademi, Kronborg, Marienlyst, talrige skoler og kirker og mange andre bygninger ¹²¹. Magens og Hornbech – fra 1810–11 hjulpet af to konduktører – måtte da bestride hele bygningsvæsnet, hvad de i længden ikke kunne klare på grund af Magens alder og svagelighed. I marts 1814 udnævntes derfor Peter Meyns søn, Chr. Meyn, til bygningsinspektør, men allerede en måned efter døde Magens, og hans konduktør P. K. Jessen (1781–1828) blev konstitueret som hofbygmester ¹²².

Bygningsinspektørerne kunne ikke klare arbejdet alene. Deres nærmeste medarbejder var bygningskommissæren, der havde et ret stort forretningsområde. Som bygningskommissær og -kontrollør skulle Meyer være med ved alle overslags forfættelse på kongelige bygningsarbejder i København, påtegne overslagene efter forhandling med vedkommende bygmestre og akkordere med håndværkerne om priser og lønninger. Endvidere skulle han holde kontrol med arbejdet, sørge for, at intet uforholdent blev påbegyndt og påse, at de soldater, som ofte tilkommanderedes ved kronens byggeforetagender, arbejdede rigtigt. Han skulle forestå indkøbene af byggematerialer og sammen med hofbygmestre og bygningsinspektører holde syn over de kongelige slotte ¹²³.

Med hans embede var tillige forbundet hvervet som materialforvalter ved civiletatens materialgård, hvor al marmor, mursten, kalk, gibs osv. til statens byggeri blev opbevaret. Alene regnskaberne for alt dette var et tidkrævende arbejde. Endelig var Meyer også bygningsskriver ved de kgl. bygninger i København, hvor ingen »aparte« forvalter eller bygningsskriver var ansat; som sådan skulle han deltage i vedligeholdelsen af hovedstadens slotte og bygninger. Også det gav en del at lave, eftersom der kun var én »aparte« bygningsforvalter, nemlig Nic. Chr. Norup, som havde nok at gøre med at føre opsyn med Christiansborg Slot og dets nebenbygninger.

Endelig havde justitsråd og staldskriver Lorentz Jürgensen – hjulpet af vedfodet Niels Rockstad – bestyrelsen af den kongelige vedhauge, dvs. det enorme brændemagasin, der fournerede kgl. majestæts slotte og embedsbygninger med varmegivende bøgekuder ¹²⁴.

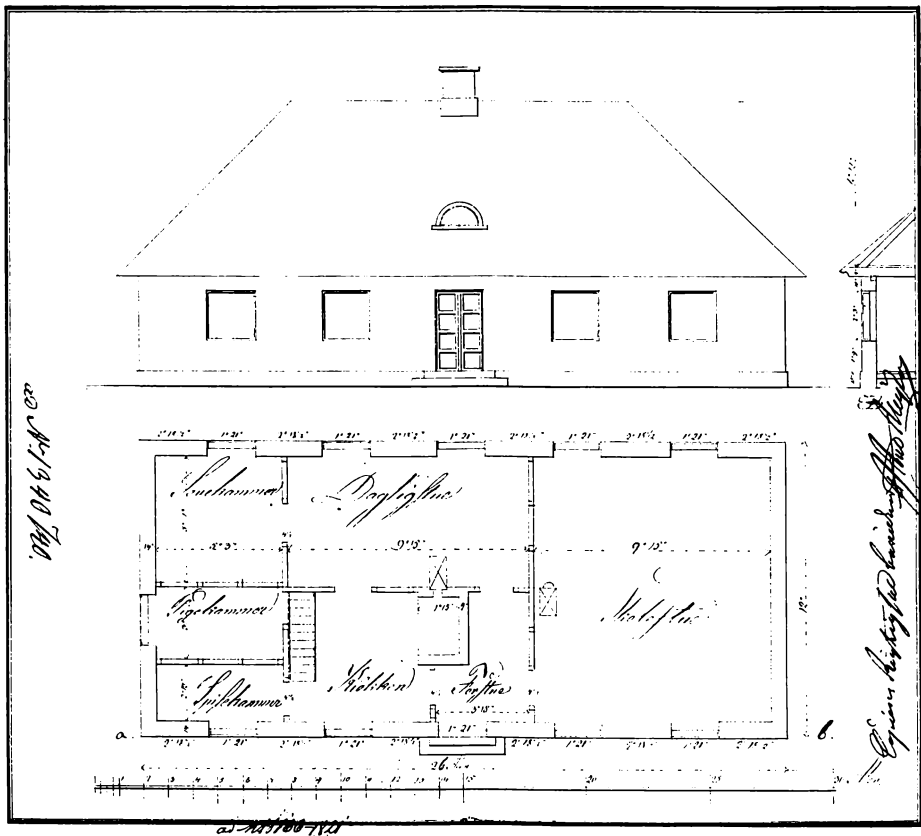
Meyer fik straks fuldt op at lave, i nogen grad også fordi han i virkeligheden kom til at gøre to mands arbejde ¹²⁵. Hans nærmeste foresatte var nemlig kgl. bygningsinspektør Chr. Meyn, der var forfalden og førte et uordentligt liv, hvorfor han var ganske sløv overfor sine embedspligter. I 1818 havde han orlov i et halvt år, men han forbedrede sig ikke, irettesættelser hjalp ikke, og hans forsømmelighed og uordentlighed fortsatte. I begyndelsen af 1820 blev han derfor suspenderet, og Meyer blev konstitueret som bygningsinspektør i Meyns sted med overtagelse af halvdelen af hans sager, mens Hornbech og Jessen delte resten. I marts 1821 blev Meyn afskediget, og man slog sig så til tåls med den året før truffne ordning.

De områder, Meyer nu overtog, var Jægerspris Slot og gods, samtlige kirker, skoler og distriktsbygninger i Københavns amt, Frederiksborg, Kronborg, Hirschholm distrikter samt det Odsherredske gods ¹²⁶.

10. Meyers embedsvirksomhed

En væsentlig del af Meyers tid gik med at ombygge gamle skoler og opføre nye; det var jo de store skolereformers tid. Han fik derunder lejlighed til at tage principiell standpunkt til et vigtigt spørgsmål om byggemetoder. Som bekendt havde Frederik den Fjerde ladet opføre i alt 241 skoler på kronens rytterdistrikter; det var smukke solide bygninger, 21 alen lange, 12 alen brede opført af 2 stens mur med rødt tegtag¹²⁷. 1792 gennemgik 36 af de nordsjællandske rytterskoler en ombygning og udvidelse under kaptajn, landinspektør von der Reckes ledelse¹²⁸. Skolerne var imidlertid for få, og i 1814 bestemte kongen, at der skulle opføres fire nye, såkaldte prinsesseskoler i Bagsværd, Virum, Nærum og Trørød. Navnet prinsesseskoler skyldtes, at arveprinsesse Sophie Hedevig som ejer af Dronninggaard i 1721 havde grundlagt Søllerød sogns skolevæsen. Tegninger hertil var i sin tid udarbejdet af Peter Meyn, og de blev nu omarbejdet af Chr. Meyn. Skolerne skulle af økonomiske grunde bygges af lerjord, og det blev også tilfældet med Bagsværd skole (1816) og Virum (1817)¹²⁹. Denne byggemethode var ret ny og bestod i, at man i træforme »støbte« murene op af lerjord, der stampedes fast i træformen¹³⁰.

Det var tanken, at også Nærum og Trørød prinsesseskoler skulle opføres af rå lerjord, men Meyer og Chr. Meyn¹³¹ fik sagen til høring og gik imod. Det skete i oktober 1819, kort før Meyn blev suspenderet, og man tager næppe fejl, når man antager, at det er Meyer, som har affattet udtalelsen. Nu gjorde det ikke sagen bedre, at den form for lerjordsbyggeri, man havde foreslået, var den mere primitive form »wellerwände«, hvor det slemmede våde ler blev kastet fra æltegruben op på muren med en jerngreb i stedet for at bruge halvtør støbning¹³². Meyer og Meyn mente, at leret let kunne blive blandet forkert, lige som wellerwändenes opsætning krævede en færdighed, som ikke i almindelighed fandtes. Endelig blev husene både vinde og skæve, hvis de blev opført i fugtigt vejr. Ofte revnede væggene, og vedligeholdelsesudgifterne oversteg langt det, der sparede ved opførelsen¹³³. Som man vil se, gik kritikken mest på de fejl, som kunne begås under opførelsen; men hvis det virkelig var umuligt at få kvalificerede bygningshåndværkere til dette arbejde, må det også forekomme relevant at fraråde metoden, som Meyer i øvrigt fandt fortrinlig i sammenligning med almindelige bønderbygninger. Noget andet er så, at Meyer som »rigtig« håndværker og arkitekt opdraget på akademiet ikke har kunnet lide denne for offentlige bygninger utraditionelle byggeform. Han holdt af hjertet mest af gedigne materialer som mursten og udarbejdede derfor et projekt til skolen i Trørød til en byggesum af 1.800–1.900 rd.; den

Meyers tegning til Trørød skole.

Rigsarkivet.

blev dog først bygget i sommeren 1822 efter Meyers død¹³⁴. Tegningen viser en smuk, klassicistisk bygning 26 alen lang og 12 alen bred, streng og enkel. Skolestuen, der var 9 alen, 15 tommer gange 11 alen, fik lys gennem fire ret store vinduer. Hele husets indretning virker fornuftig og hensigtsmæssig¹³⁵.

Det øvrige arbejde med skoler og kirker bestod i at lede en række hårdt tiltrængte hovedreparationer – i flæng nævnes Værløse skole, Frederiksborg rytterdistrikts skoler, Rørvig, Højby, Odden og Egebjerg kirker i Odsherred¹³⁶. I praksis foregik vedligeholdelsesarbejdet i adskillige tilfælde ved, at man så at sige bortforpagtede det til en entreprenør, som for en fast sum i en bestemt årrække påtog sig at holde de pågældende bygninger i god og forsvarelig stand. Det siger sig selv, at en sådan ordning krævede et nidkært tilsyn fra bygningsinspektionens side for at hindre, at entreprenørerne misligholdt deres forpligtelser.

En typisk sag arvede Meyer efter Chr. Meyn. Pr. 1. 1. 1816 havde denne overdraget kystbefalingsmand og gårdejer Carøe at vedligeholde 16 kirker og 28 rytterskoler på Kronborg distrikt for 1.250 rd. om året i en 10 års periode. Da Meyer ved sin overtagelse af Meyns embede gennemgik dennes papirer, opdagede han, at en kontrakt aldrig var blevet oprettet, og da han under sine tjenesterejser tillige havde forvissat sig om, at flere og flere af bygningerne var blevet stadig mere brøstfældige, foreslog han en 15 års kontrakt oprettet. Hver kirke skulle da beregnes til 42 rd., hver rytterskole til 26 rd.; men bortset herfra trængte samtlige bygninger hårdt til hovedreparation. I sin indstilling til Rentekammeret herom skrev Meyer – man fornemmer med et suk – at planen ikke omfattede flytning af pulpiturer, der formørkede kirkerne, eller forøgelse af vinduernes størrelse, hvor ønskeligt det end kunne være! Man kan i dette tilfælde glæde sig over, at riget fattedes penge.

Om Frederik den Fjerdes skoler hed det, at den ligegyldighed og skødesløshed, hvormed de gennem tiden var blevet behandlet, havde bragt dem i en yderst slet forfatning: tagene var utætte, lofter og gulve rådne og vinduer og døre ubrugelige af ælde og slid. »Kun den soliditet, hvormed disse skoler oprindelig har været bygget, har gjort det muligt, at de endnu eksisterer«. De senere skoler var langt ringere, hvis de ikke blev hovedrepareret, ville de simpelthen styrte sammen.

I en række bilag får man et levende indtryk af elendigheden. I Søby skole røg kakkelovnen, og eleverne måtte undertiden sendes hjem. Det benyttede forældrene sig af, idet de holdt børnene fra skole med den motivering, at det var ubilligt, at børn i alskens vejr skulle risikere at gå forgæves. Åbenbart havde ikke alle blik for den nye almueskolelovs betydning. I Asminderød kirke var fundamentet til døbefonten aldeles ødelagt. Når dåbens sakramente skulle administreres, måtte man først varsomt med mursten bringe døbefonten til at stå, og præsten måtte omhyggeligt vogte sig for at røre ved fonten. »Dette er virkeligen næsten til forargelse«, skrev Meyer. I Asminderød og Grønholt kirker var der i øvrigt hverken messehagel eller messeskjorte, skønt begge dele ifølge ritualbogen var obligatoriske. Det var i sandhed en fattig tid¹³⁷.

Værst var dog al den fugt, der truede med at ødelægge kirkerne. På en tjenesterejse i 1820 mødte Meyer råd og svamp overalt. Han indgik derfor til Rentekammeret med forslag om at afgrave kirkegårdene, så de kom i niveau med kirkegulvene; visse steder var kirkegården 2 à 3 alen højere end kirkegulvet. Ved de stadige forhøjelser af gravene var miseren opstået, så at der nu ingen trækluft kunne komme ind under gulvene. For resten var kirkegårdene ofte i en så mådelig forfatning, at man ikke kunne se, at det var kirkegårde, hvis ikke kirken lå der. Da problemet måtte siges at være af generel

karakter, blev Meyers forslag sendt til høring hos amtmændene, der erkendte faren; men som på den anden side fandt, at man kun ved lovgivning kunne lade kirkegårdene afgrave, og en sådan ville vække misnøje. Rentekammeret lagde sagen ad acta, og Meyer så intet resultat af sit initiativ¹³⁸ så lidt som af sit forslag om en anden vedligeholdelsesordning.

Men der var jo andet end skoler og kirker. Allerede som fungerende stadsbygmester havde Meyer på C. F. Hansens foranledning fået overdraget ombygningen af Skagens fyr. Det var opført 1745 af Philip de Lange, og Meyer udarbejdede forslag til ombygningen. Da han blev bygningskommissær, ønskede Rentekammeret, at han afgav denne enterprise; men på forestilling fra Kanal-, Havne- og Fyrdirektionen fik han lov at gøre arbejdet færdigt. Ombygningen, der blev udført i 1816, gjaldt indretningen af et indelukket blusfyr¹³⁹. I 1815 leverede han tegning til et fyrtårn på Anholt.

Der var alle de mange beregninger og overslag og derpå de trivielle reparationsarbejder på kronens ejendomme: afløbsrende fra Den røde Bygning¹⁴⁰, nyt tag på Den kgl. danske Manufakturhandels pakhuis i Nyhavn¹⁴¹, genopførelse af kongens gård i St. Peders Stræde nr. 124, der var brændt i 1818¹⁴², hoveddistandsættelse af klasselotteriets gård¹⁴³, anskaffelse af reoler til Det kgl. Bibliotek¹⁴⁴. Den i februar 1816 gennemførte store omlægning af centraladministrationen gav også rigeligt at gøre, idet den i bogstavelig forstand medførte en del ommøblinger og nyindrettelser. Meyer tog sig af dette arbejde, der bl. a. medførte nye møbler til Det slesvig-holsten-lauenborgske Kancelli, Den almindelige Pensionskasses forsamlingsstue og til Departementet for de udenlandske Affærs nye kontorer¹⁴⁵.

Fremdeles måtte Meyer tage vare på betydelige indkøb af materialer som tømmer, kalk, mursten, granit, marmor osv.¹⁴⁶. Han ledede auktioner over så kuriøse sager som oppebørslen af kgl. majestæts bolværker i Kallebod kanal¹⁴⁷, og han forestod de talrige licitationer¹⁴⁸.

Alle de mange sager gav Meyer en arbejdsfyldt tilværelse; men han var både grundig og hurtig, dygtig og samvittighedsfuld og gjorde derfor god fyldest.

11. Landbygninger

Trods de mange embedsforretninger fik Meyer, som det fremgår af illustrationerne, også stunder til at projektere huse og bygninger. Hvordan han fik tid, kan man nok undre sig over, men formentlig har han fundet arbejdet ved tegnebrættet afslappende og afvekslende i forhold til de nok så ukunstneriske, dagligdags affærer. Det var en kummerlig tid, Meyer levede i, i al fald øko-

Selskabet i Nordens Kunstakademiet

Meyers udkast til Kærsgaard fra 1815.

Kunstakademiet.

nomisk, og de fleste af hans projekter blev aldrig andet end netop projekter. Til gengæld stod smagen højt blandt arkitekterne, hvad man også kan se af Meyers tegninger. Nogen fremragende, skabende kunstner var han vel ikke, snarest en Harsdorff-C. F. Hansen epigon, og mest det sidste. De to øvede imidlertid en overordentlig stor indflydelse på alle datidens arkitekter, hvorfor det ikke kan overraske, at en mindre ånd som Johan Andreas Meyer måtte vedgå arv og gæld. Han er typen på den jævne, håndværksprægede klassicistiske arkitekt, men habil og dygtig, som man var, når man havde vundet Kunstakademiets sølvmedaljer.

Arkitekt Vagn O. Kyeds opmålingstegning fra 1941.

Vagn O. Kyed.

Meyers bedste egenskaber kommer frem i hans landbygninger af forskellig art. På de følgende sider gengives nogle af disse projekter, såvel virkeliggjorte, som dem, der forblev på tegnebrædtets stadium. De pågældende tegninger findes i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

1815–17 lod kammerjunker Andreas Claus Wedel opføre en ny hovedbygning til sit gods Kærsgaard, Brenderup sogn, Odense amt ¹⁴⁹. Udfra et udkast med påskrift i Kunstakademiets samling, tør man vist nok antage, at Meyer er Kærsgaards arkitekt. Øverst side 58 ses udkastet (1815), nederst arkitekt Vagn O. Kyeds opmålingstegning fra 1941. Slægtskabet er tydeligt, men den valgte løsning langt den bedste. Udkastet er tydeligt stærkt påvirket af C. F. Hansen ¹⁵⁰, mens det endelige resultat også bærer mindelser af Jardins Bernstorff slot. Midtrisalitten og den kraftige udformning af de to sidefløje med valmtage giver bygningen et mere markant udseende, i modsætning til det kasserede udkast, hvor navnlig hovedindgangen mellem de to søjler og trekantgavl virker trang og ufestlig.

Kærsgaard gennemgik i 1941 en grundig, men nænsom restaurering ved arkitekt Vagn O. Kyed, Odense ¹⁵¹.

En sammenligning mellem udkastets og det endelige resultats grundplaner, viser også sidstnævntes overlegenhed. I begge tilfælde er bygningens længde omtrent den samme, henholdsvis ca. 40 m og 37,5 m. På udkastet er sidefløjene derimod ca. 5,5 m brede og udragningen ca. 7 m, den foretrukne

Kærsgaards facade mod gården. Det ses, hvorledes vildvinen slører den smukke og velproportionerede midtrisalit og forvandler den til et skæget, usøigneret ansigt.

Foto K. Nygård 1962.

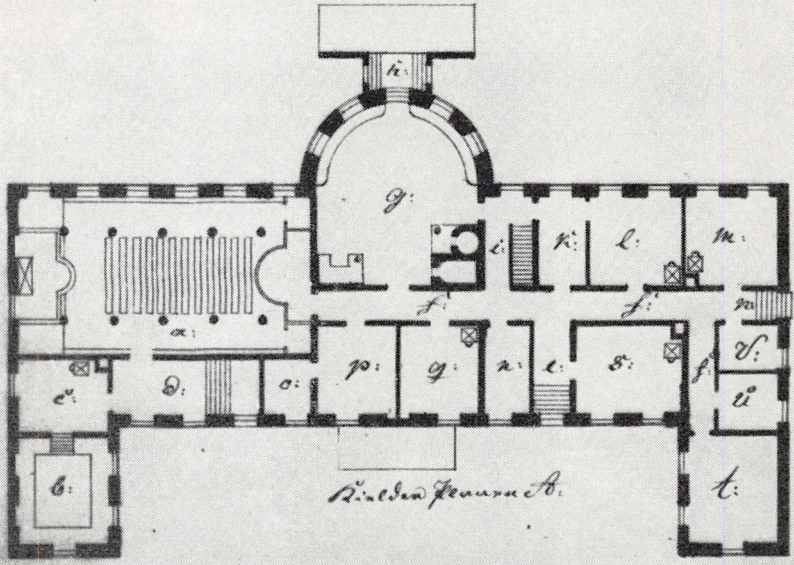
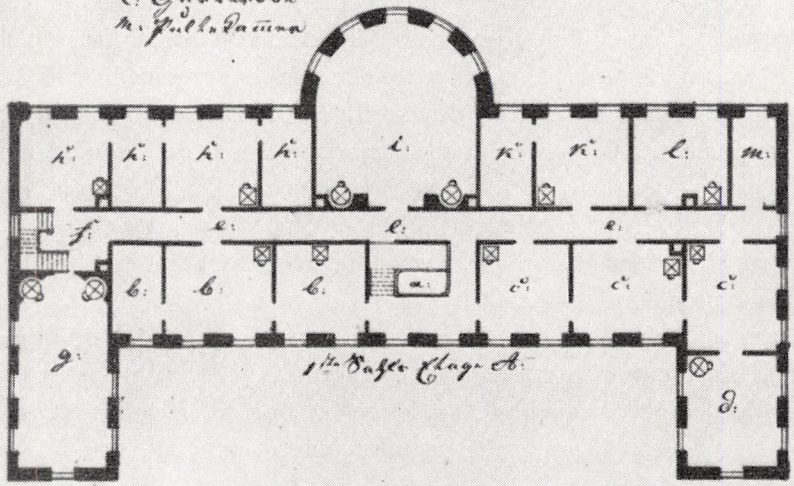

J. A. Meyers

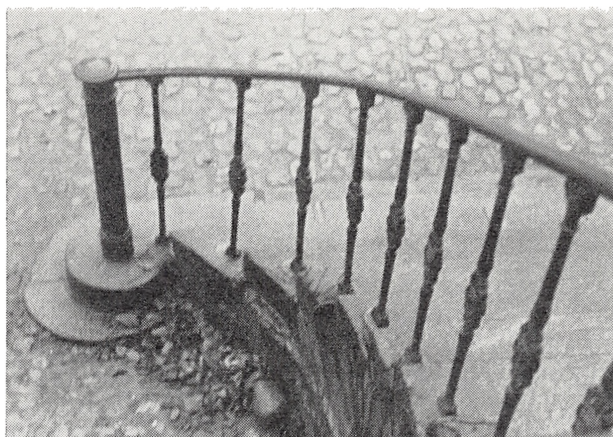
1te Sal og Flage St.

Jensens Gaarden
N: 1.

- a. Hjørne Stue for Blaa Flage
- b. Stue for Hjørne og Dørstue og Portier
- c. Hjørne Stue for Hjørne og Dørstue
- d. Understue for Hjørne
- e. Corridor for Hjørne
- f. Stue og lit. Stue for Hjørne
- g. Gæstestue og Sagla Stue
- h. Gæstestue for Hjørne
- i. Stue for Hjørne, Sagla og Blomstue
- k. Dørstue for Hjørne
- l. Gæstestue
- m. Pullerter

Meyers udkast til grundplan til første sal og kælderetage på Kærsgaard. Kunstakademiet.

Parti af hovedtrappen.

Foto Vagn O. Kyed 1941.

løsning $7 \times 3\frac{3}{4}$ m – et langt mere harmonisk resultat end udkastet, der ville have virket kulisseagtigt ved sidefløjenes for lange udragning i forhold til deres bredde. Endelig blev Kærsgaard kun 9 m dyb i modsætning til udkastets 12,5 m; det betød bl. a. at udkastets midtkorridor i kælder og på første sal bortfaldt. Ruminddelingen blev derved en helt anden. Desværre findes intet udkast til stueetagens indretning.

Grundplanen over 1. sal og kælderen er interessante ved det, de meddeler om en ambitiøs godsejers husholdning. Bygherrens far var kun krigsråd, selv blev han kammerjunker og i 1826 adlet under navnet Wedel-Heinen; tre år efter måtte han dog sælge godset til staten¹⁵². De to etager indeholder følgende rum:

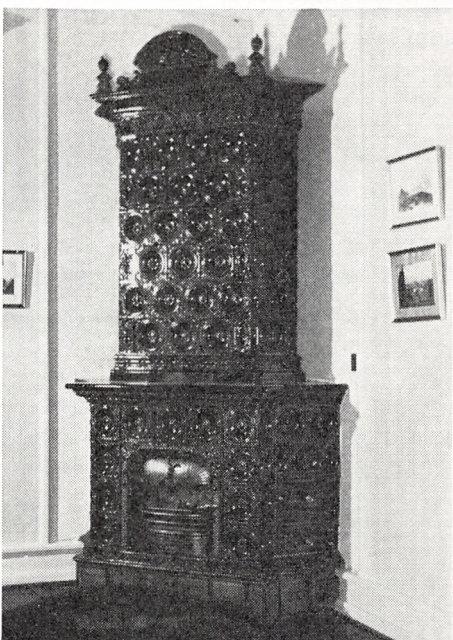
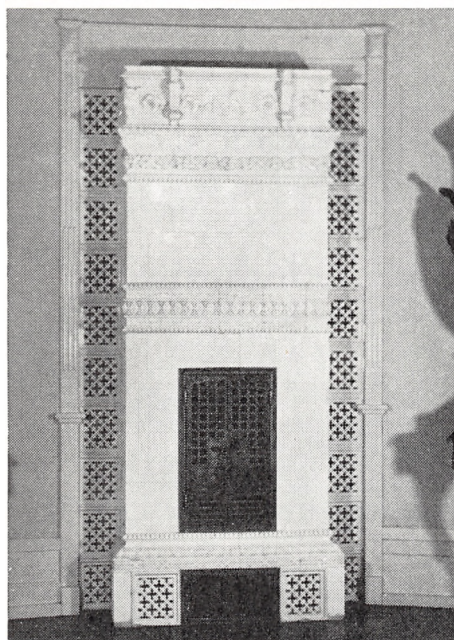
1. sal: a. hovedtrappen fra stueetagen, b. sekretærens værelser og kontor, c. hushovmesterens og lærerens værelser, d. undervisningsværelse, e. en korridor til værelserne, f. en trappe op til loftskamrene, g. gymnastik- og fægtesal, h. gæsteværelser, i. sal til fine vækster og blomster, k. kammertjenerens værelser, l. gæsteværelse, m. pulterkammer.

Kælderplanen: a. kapellet, b. badeværelse, c. påklædningsværelse, d. gang og indgang til kapellet og badekælderen, e. nedgang fra gården, f. korridorer til kælderen, g. køkken med åben skorsten, bageovn og indmuret kedel, h. indgang fra haven til køkkenet, i. opgang til stueetagen, k. bisætte eller anretning, l. køkken- og stuepigens værelse, m. husjomfruens værelse, n. indgang fra vaskegården, o. afproppet vin og øl, p. vin- og ølkælder, q. tjenerkammer, r. småthugget brænde og tørv, s. folkenes borgerstue, t. viktualiekælder, u. ærtegryn- og melkælder, v. sand- og urtekælder.

Øverst Kærsgaards facade mod gården, nederst mod haven.

Foto K. Nygård 1962.

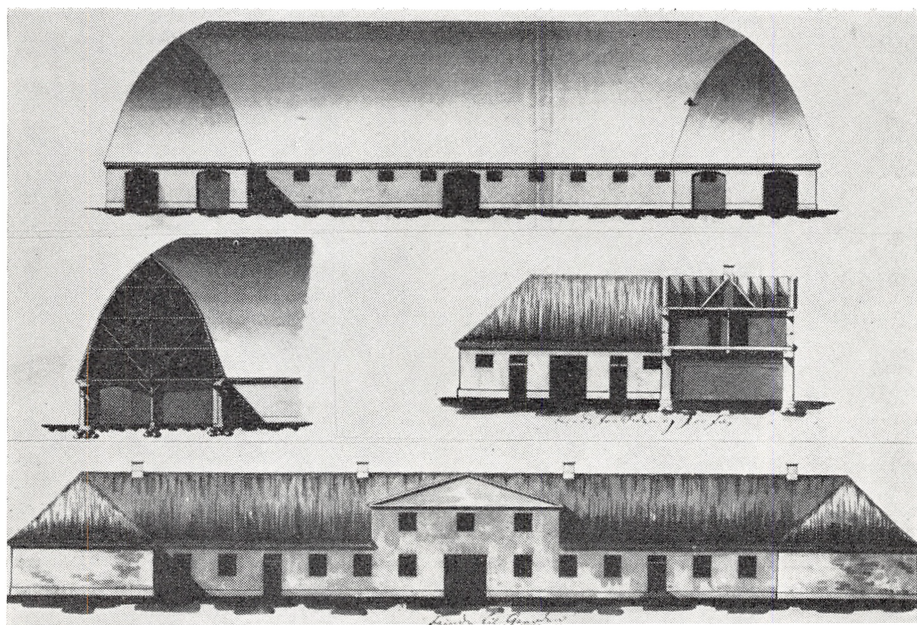

Detaljer fra Kærsgaard. Øverst til venstre ses en karakteristisk klassicistisk vinduesudsmykning: den konsolbårne fronton, der findes magen til over den elipseformede havestues buede døre (til højre). Også kældervinduerne indfatning er typisk. Af interiørerne er i øvrigt ikke meget tilbage, intet af inventaret er således fra tiden for opførelsen. Derimod ses for neden to smukke kakkelovne, den til venstre er lavet i Höganäs og står i havestuen, den anden i billardværelset.

Foto K. Nygård 1962.

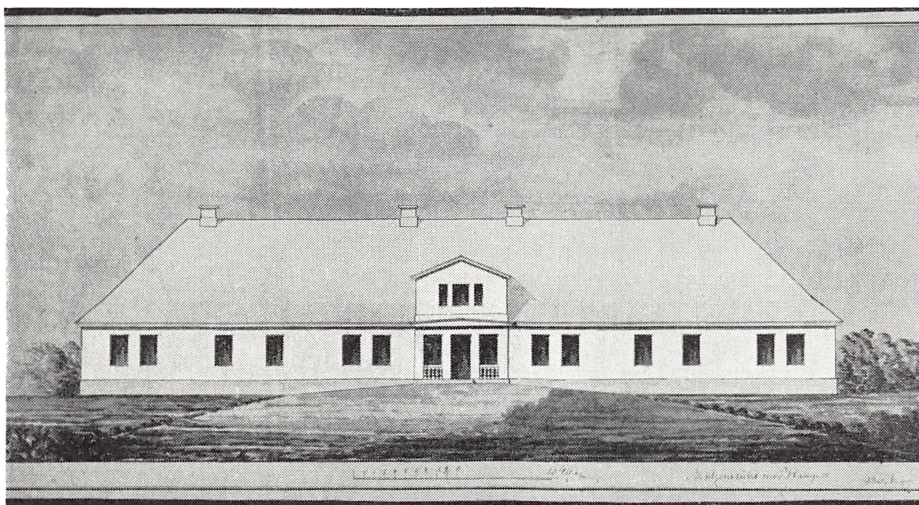
Fra 1817 hidrører tegninger til en ombygning af godset Benzonslund, Holmstrup sogn, Holbæk amt. Dets nuværende navn er Dønnerup. 1806–20 ejedes godset af Cecilius Andreas Ulrik Rosenørn, som ønskede bindingsværkshovedbygningen moderniseret og gjort mere statelig. Bygningen brændte omkring 1930¹⁵³, men en bevaret akvarel på Dønnerup viser, at man i 1817 i det store og hele fulgte Meyers udkast¹⁵⁴, selv om der er visse afvigelser. Meyer lod huset pudse, så bindingsværket forsvandt og satte midtrisalitter på begge facader. De kunne nok have været kraftigere udformet, men huset er dog ganske smukt. Vinduernes fordeling henover facaden er således udnyttet på en udmærket måde præget af harmoni og afveksling.

Som omtalt foran arbejdede Meyer for greverne Moltke på Bregentved, Haslev sogn, Sorø amt. For dem byggede han også nye økonomibygninger. Ved mejeribygningen giver det fremhævede midtparti og sideløjene bygningen et næsten monumentalt præg, som hovedbygningen på en jævnt stor herregård! I tegningerne til staldbygningen bemærker man atter Meyers for-kærlighed for gotiske motiver: spidsbuet tag og fladbuede vinduer og døråbninger. I værket *Monumenta Architecturae Danicae 1660–1920* (1961) er disse bygninger (fra 1820) gengivet som typer på det større landbrugs økonomibygninger.

Økonomibygninger til Bregentved.

Kunstakademiet.

Bentzonslund, nu Dønnerup, set fra haven. Meyers tegning er fra 1817.
Kunstakademiet.

12. Død og eftermæle

I efteråret 1815 var Meyer og hans familie flyttet fra nr. 302 i den trange Adelgade og til embedsboligen i Frederiksholms kanal 245, dvs. ved civileta-tens materialgård, hvis smukke, gulkalkede bygninger var opført 1771 efter arkitekterne Jacob Fortling og George David Anthon's tegninger. Hvilken for-andring fra hovedstadens centrum og til denne udkant af byen, tæt ved hav-nen og med det lys, som kanalens tilstedeværelse skabte, og som også den i materialgården indlogerede billedhugger nød godt af. Stedet var ret en domicil for en arkitekt. Kiggede Meyer ud af sine vinduer, kunne han på den an-den side kanalen se den helstøbte Staldmestergård opført 1703–05. Gik øjet videre ramte det Nic. Eigtveds marmorbro og pavilloner og E. D. Haüssers ri-debanebygninger, bag ved hvilke C. F. Hansens Christiansborg nærmede sig sin fuldførelse. Kiggede han til den anden side ud mod havnen, så han Chri-stian den Fjerdes bryghus. Ved siden af materialgården lå Meyers velynder, Joh. Andreas Kirkerups ny hestgardekaserne. Meyer boede i et af byens smuk-keste kvarterer.

Længe kom han dog ikke til at leve der; allerede i 1822 døde han kun 38 år gammel.

En tradition vil, at han omkom under Christiansborgs opførelse. Han skulle inspicere slottet sammen med C. F. Hansen, men styrtede ned fra et stillads og brækkede halsen. Det var i sandhed en død for en arkitekt, næsten som en

general på slagmarken. Af Petri kirkebog fremgår det imidlertid, at Meyer må være død på sottesengen den 30. marts 1822, fordi han var »indvortes svag«, nemlig af »aderkrankheit«¹⁵⁵; man dør naturligvis ikke af åreknuder, men muligvis af komplikationer derfra (blodprop), hvad man dog ikke vidste dengang¹⁵⁶. Da der nu var forbud mod begravelser i Petri kirke, blev han begravet på Assistens kirkegård¹⁵⁷.

I »Københavns Adresse Efterretninger« indrykkede en anonym ven et sørgedigt i tidens stil:

»I gravens kolde, men dog venlige favn
sank atter ned en virksom, ærlig, ædel, trofast borger;
han stiftet meer, end manges stormand, gavn,
kun ved sin død han voldte kone, børn og venner sorger,

O Gud! Du kaldte, og han lød din røst,
vel friede Du ham fra livets qual og møje,
Gyd trøstens balsam i de sorrigfuldes bryst!
Indtil de samles med ham i det Evighøje«¹⁵⁸.

Meyer var formentlig omkring årsskiftet 1808–09 blevet gift med Christina Dorothea Amalia Luckey, født 11. december 1781 som datter af kommandersergent Philip Luckey og dennes hustru Maria Paulsen¹⁵⁹. Amalia tilhørte som sine forældre den tysk reformerte menighed, og da hun blev gift med Meyer, som tilhørte Petri tyske menighed, blev der truffet aftale om, at alle deres drengebørn skulle døbes tysk-luthersk og pigerne reformert! I den reformerte kirke var fadderlisten meget lang og derfor også særlig interessant, da den med en vis forsigtighed kan tages som udtryk for familiens bekendtskabskreds. De tre første var piger: Anna Sophie Henriette, f. 1809, Caroline Maria, f. 1811 og Charlotte Amalia, f. 1813. Faddere var her Andreas Kirkerup, Peder Malling, Chr. Meyn, etatsråd Hauser, brandmajor Chr. Schmidt, murermester Gottfried Schappert og mange andre fremtrædende københavnere fra byggeerhvervene. Nr. 4 var en dreng, Carl Heinrich Alexander, f. 1815, derpå to piger: Rudolfine Friderikke Wilhelmine, f. 1816, som blandt sine dåbsvidner talte forstanderen for Det kgl. Døvstummeinstitut, professor, dr. med. Peter A. Castberg, professor Nicolaj Dajon foruden tre kammerherrer og et par generalkrigskommissærer – og Johanne Cathrine, f. 1818. Den sidst ankomne var en dreng, Joachim Ludwig Meyer, f. 1821¹⁶⁰.

Nemt har det ikke været for madam Meyer, som sad tilbage med børn på 1, 3, 5, 7, 8, 10 og 12 år. Enker efter embedsmænd blev dog ikke ladet helt i stikken. Hun fik lov at blive boende i materialgården og bevilgedes en pen-

Fra civiletatens materialgård, nuværende Frederiksholms Kanal 28. I bindingsværkshuset havde Meyer sin embedsbolig.

Tegning af Ebbe Fog i Steffen Linvald: *Vandringer i det gamle København*, u. å.

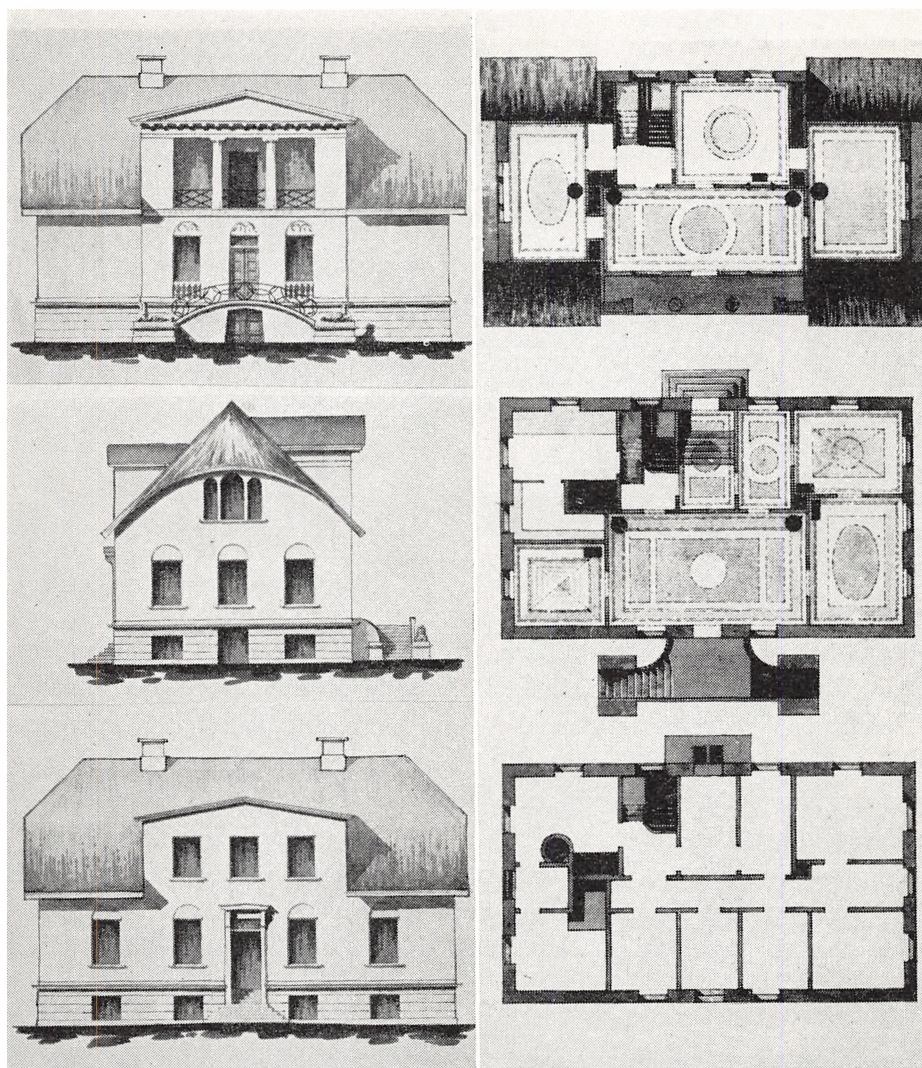

sion på 150 rd. om året, hvortil kom 70 rd., indtil det yngste barn var fyldt 18 år ¹⁶¹. I 1845 døde hun, ifølge kirkebogen af nervefeber, dvs. tyfus ¹⁶².

For myndighederne var der ved Meyers død atter lejlighed til at reorganisere. Fra 1814 stod hofbygmester Boye Magens embede ledigt, fra 1821 bygningsinspektør Chr. Meyns og fra 1822 også Meyers. Nu udnævntes i 1823 arkitekt Jørgen Hansen Koch (1787–1860) til bygningsinspektør og hofbygmester, og alle egentlige arkitektforretninger deltes da mellem ham, Hornbech og Jessen ¹⁶³, mens Meyers stilling, der altså ikke længere krævede en arkitekts ekspertise, først i 1824 besattes med kopist i bygningskontoret Carl H. P. Gemzøe ¹⁶⁴.

Som embedsmand var Meyer dygtig og samvittighedsfuld, hurtig og effektiv. Han havde gode ideer, og han vurderedes anerkendende af sine foresatte. På grund af sin tidlige død nåede han ikke at få afgørende indflydelse, og på grund af de slette tider blev de fleste af hans planer og projekter ikke ført ud i livet. Det var en skæbne, han måtte dele med de fleste af samme generation.

Skal vi sammenfatte de spredte træk om Meyers mere kunstnerisk betonedede virke, kan man tage sit udgangspunkt i Chr. Ellings ord om, at »vor empires smagskultur var så sikker, at selv fattige byggearbejder sjældent savnede noblesse« ¹⁶⁵ – og føje til, at selv en jævn, håndværkspræget, klassicistisk arkitekt som Meyer ejede både karakteriseringsvevne og sans for det funk-

Denne udaterede tegning viser et meget tidligt eksempel på en villa. Forst en menneskealder efter Meyers død begyndte overklassen at bygge villaer. Man bemærker til havesiden, hvor stærkt husets midtparti er fremhævet ved den brede risalit, der foroven ender i en tandsnitdekoreret frontispice støttet af to doriske søjler. Midtrisalittens dominerende virkning er fremhævet ved, at der ingen vinduer findes i sidefagene. Ser man inden for i huset, opdager man hurtigt, at det egentlig ikke er så forfærdelig rummeligt. Det største rum, der må have virket ret imponerende, er den næsten 9 alen lange forstue med de to runde kakkelovne; det er husets største rum (midterste tegning til højre).

Kunstakademiet.

tionelle. Også han har som sine samtidige bygget med »rolig takt og ubesværet åndedrag«. I hans arkitektur spores både Harsdorffs rokokoprægede klassicisme, Peter Meyns lidt tunge, barokprægede stil og C. F. Hansens enkle, ja simple af massiv blokvirkning prægede, kubisk-konstruktive former.

Meyer er et eksempel på, hvad en lærenem elev kunne nå i en tid, hvor arkitekterne havde fremragende lærere, og hvor staten og rige private byggherrer satte den gode smag i højsædet.

J. And. Meyers signet og navnetræk.
Rigsarkivet.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Petri dåbsprotokol 1779–89, p. 289. LAS.
2. Det er ikke lykkedes at finde ud af, hvor i Tyskland J. H. M. kom fra, se Københavns Tømmerlavs arkiv, svendenes hovedbog 1691–1826. LAS. Der kan være tale om Bremen (fol. 290 og fol. 304).
3. Afledet af fransk parleur, polerereren skulle kunne parlere med de udenlandske svende, som han havde under sig.
4. Om J. H. Meyer se Tage Kaarsted: En tømmermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København. Erhvervshistorisk Årbog 1959, p. 124–132. Samme: Almueskæbner, 1961, p. 9–17.
5. Tømmerlavets ind- og udskrivningsprotokol, fol. 305. LAS.
6. Ibidem fol. 338 b.
7. Erhvervshistorisk Årbog 1959, p. 130.
8. Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger nr. 311, S. 21.
9. Se Weilbachs Kunstnerleksikon samt Meldahl og Johansen: Det kgl. Akademi, 1904, p. 126 f.
10. Meldahl og Johansen opus cit. bilag IV, p. XXI–XXVII, XXXIII.

11. F. Weilbach: Dansk Bygningskunst i 18. Aarh. 1930, p. 184–86. Weilbachs Kunstnerleksikon. Meldahl og Johansen opus cit. p. 159.
12. Meldahl og Johansen opus cit. p. 103 og p. 142. V. Lorenzen: Peter Meyn, 1939, p. 1 f.
13. Meldahl og Johansen opus cit. p. 144.
14. V. Klein: C. F. Harsdorff i Meddelelser fra Akademisk Arkitektforening I. 1898–99, p. 141–56.
15. Fr. Weilbach: Dansk Bygningskunst, p. 184.
16. Ibidem p. 187. V. Lorenzen: Peter Meyn, p. 7–8. Weilbachs Kunstnerleksikon II. 1949.
17. Litteraturhenviisninger se Weilbachs Kunstnerleksikon II. 1949.
18. Elevlister 1806. Kunstakademiets arkiv RA. Dagbog for Kunstakademiet, Litra F. 1803–12, p. 123. Kunstakademiets arkiv. RA.
19. Dagbog for Kunstakademiet ibidem p. 135 og 163.
20. Ibidem p. 165.
21. Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger, nr. 298 a–b. S. 10.
22. Ibidem nr. 292. S. 4.
23. Oplysninger på tegninger i Kunstakademiet. Meddelelse til forf. fra greve C. C. Ahlefeldt-Laurvig.
24. Stadsbygm.s indber. 1802–14. 2. hovedfags 2. sekr. SA.
25. V. Lorenzen: Peter Meyn, 1939, s. 41 f.
26. Stadsbygmesteren udnævntes også af kongen.
27. Som note 24.
28. Rentek. Bygn.kontor, journalsager 1807–12, litra G–H.
29. Marcus Rubin: 1807–14, 1892, s. 449.
30. Gadereguleringskom.s forhandlingsprot. 1807–13, SA.
31. Sammes arkiv: specifikationsliste o. afbrændte gårde.
32. Som note 30, jf. Rubin: 1807–14, s. 459. Schous Forordninger bd. 14, s. 741.
33. Stadsbygm.s indber. 1802–14. 2. hovedfags 2. sekr. SA.
34. Rubin: 1807–14, s. 468.
35. Schous Forordninger bd. 14 s. 737 f. (21. 9. 07).
36. Ibidem, s. 738, 740 (24. og 28. 9.).
37. Ibidem, s. 744 (23. 10.).
38. Ibidem, s. 749 (6. 11.).
39. Ibidem, s. 754 (4. 12.).
40. Rubin: 1807–14, s. 120. Jf. Flemming Dahl: Brolægnings- og Vejkommissionen af 1844, 1962.
41. V. Lorenzen: Peter Meyn, s. 15 f.
42. Schous Forordninger, s. 95 (2. 8. 08), jf. Danske kancelli 2. dept. registrantsager 1808, nr. 823.
43. Res. prot. 2. hovedfags 2. sekr. 1808 (fx. 119, 355, 517, 604, 686) SA.
44. Res. prot. for 2. hovedfags 2. sekr. 1808, 1. halvår, sag nr. 793; jf. Collegiebreve 1808, bd. B, 2. 5. 08. SA.
45. Res. prot. for 2. hovedfags 2. sekr. 1808, nr. 941, (16. 5.).
46. Kirsten-Elizabeth Jessen: Socialt boligbyggeri 1797, Politikens kronik 7. 11. 1960.
47. Res. prot. for 2. hovedfags 2. sekr. 1808 (fx. 1338, 1458, 1488, 1585, 1830, 1845, 1921). SA.
48. Danske kancelli, 2. dep.s forestillinger nr. 457/1809. Res. prot. for 2. hovedfags 2. sekr., 1. halvår 1809, nr. 652.
49. Weilbachs Kunstnerleksikon, jf. Heinr. Hansen: Bygningskommissionens Historie, 1906, s. 29, 33 ff. og 40 ff.
50. D. k. registr. fol. 135, nr. 480/1809.
51. D. k. 2. dep.s forestill. nr. 457/1809.
52. Schous Forordninger, bd. 15, s. 194–96.
53. Rentekam. PM af 26. 1. 09, Danske kancellis reg. fol. 135, nr. 480/1809. Jf. D. k. 2. dep. forestill. nr. 457/1809.
54. Som note 52.
55. D. k. 2. dep. brevsag nr. 1783/480 a.
56. Schous Forordninger, bd. 15, s. 283–85.
57. K.-E. Jessen: Genopbygningen af København efter branden i 1795, 1958, s. 21.
58. Kancelliplakat 10. 1. 1810, jf. Schous Fordn. bd. 15, s. 429.
59. M. Rubin: 1807–14, s. 467 f.
60. Schous Forordn., bd. 15, s. 582 (rådstueplakat 8. 10. 10).

61. D. k. 2. dep. registrantsager 775/1811, jf. Schous Forordn. bd. 15, s. 680 f.
62. Albert Olsen: Hustømrefaget gen. Tilderne, 1940, s. 63, 76.
63. Schous Forordninger, bd. 15, s. 301 f. (11. 9. 09).
64. Fonden ad usus publicos II, 1801-26, 1902, s. 159.
65. Rentek. bygn.kt. journalsager 1812-13. Litra J, nr. 134, 14. 9. 1812. Jf. journalsager 1814, 15. 11. 1814.
66. Schous Forordninger, bd. 15, s. 704, jf. »Dagen« 2. 4. 1813.
67. Tilsvarende bestemmelser stadfæstedes i 1819 for alle købstæder. Schous Forordninger, bd. 17, s. 309 (kancelliplakat 8. 6. 1819).
68. K.-E. Jessen: Genopbygningen, s. 12 f.
69. G. L. Grove: Konferensråd Hauser, Personalhist. Tidsskr. 1895, s. 18. Jf. M. Rubin: 1807-14, s. 464, Schous Forordn., bd. 16, s. 12.
70. M. Rubin: 1807-14, s. 468, 472; samme i Nat.økon. Tidsskr. III række, 36, 1895, s. 471.
71. M. Rubin: 1807-14, s. 623.
72. Schous Forordninger, bd. 17, s. 101. Reskr. til magistr. 15. 3. Rådstueplakat 25. 3.
73. M. Rubin: 1807-14, s. 621.
74. Schous Forordninger, bd. 17, s. 132, jf. Rubin: 1807-14, s. 621.
75. M. Rubin: 1807-14, s. 621 f.
76. Grove: Konferensråd Hauser, Personalhist. Tidsskr. 1895, s. 18.
77. C. Nyrop: Kjøbenhavns Tømmerlav, 1887, s. 184 ff.
78. Ibid. s. 187, jf. Rubin: 1807-14, 1892, s. 110 f., 519 f.
79. Schous Forordninger, bd. 16, s. 317 (plakat 6. 4. 1813). Jf. Danske kanc. 2. dep. reg. 26. 5. 1812, nr. 820 a, jf. 6. 4. 1813, nr. 484.
80. Nyrop: Kjøbenhavns Tømmerlav, s. 327-29.
81. Ibid. s. 187.
82. Schous Forordninger, bd. 17, s. 416 (plakat 18. 10. 1815).
83. Kunstak. dagbog F. 1803-12, s. 389. Breve fra Meyer til akadem. 31. 12. 11, 24. 12. 12, 30. 1. 13, 31. 1. 14, 24. 7. 14, 24. 10. 14, 28. 7. 15, 1. 12. 15. Kunstakadem. copier 1813-32, 5. 7. 13, 18. 1. 14, 7. 2. 14 .
84. Kunstak. copier 1813-32, 7. 2. 14.
85. Brev fra Meyer til Kunstak. 31. 12. 11.
86. Schous Forordninger, bd. 16, s. 330.
87. 24. 12. 1812, jf. 31. 1. 1814.
88. Kunstak. dagbog Litra F. 1803-12, s. 464, RA.
89. Kunstak. copier 1777-1813, 28. 12. 12, nr. 68, RA.
90. Weilbachs Kunstnerleksikon, jf. Meldahl og Johansen: Det kgl. Akademi, 1904, s. 151.
91. Indberetn. fra stadsbygm. 1802-14, nr. 131, brev af 1. 5. 1811 fra C. F. Hansen, SA.
92. R. R. Rasmussen: Almindeligt Hospital 1769-1892, 1939.
93. C. A. Gad: Sanct Hans Hospital, 1866. Jf. A. Wimmer: St. Hans Hospital 1816-1916, 1916. Bygningskommissionens prot. 1816-25 og dokum. vedk. kom. for bygningernes indretn. 1816-30 (Skt. Hans Hosp. nr. 52 og 53) SA. Meyer leverede også tegninger til portnerbolig, ligstue og husmandshuse, de sidstnævnte opførtes af lemmerne.
94. C. F. Hansens koncept af 21. 9. 09; C. F. H.s embedspapirer, pakke 245 og 473, RA.
95. Rentek. res. prot., fol. 201, 258/1815, jf. Dir. for univ. og de lærde skoler, kopibog, udg. breve, j. nr. 1023. 7. 10. 1813.
96. Weilbach: Dansk Bygningskunst, s. 50, fig. 30.
97. H. Langberg: Omkring C. F. Hansen, s. 14 og H. Lund og K. Millech: Danmarks bygningskunst, 1963, s. 293.
98. C. F. Hansens embedspapirer, pk. 245 og 473. Koncept 30. 9. 10. RA.
99. Brev fra Ringsted til C. F. H. 9. 11. 1909. RA.
100. Ringsted kirke, C. F. H.s embedspapirer. Ringsted Kirkeinspektions korrespondancesager 1803-29, LAS. Storcks restaureringsrapport, Nat.mus. II afd. jf. Danmarks Kirker udg. af Nat.mus. Sorø Amt, 1936, s. 110, 125-36, s. 184. Kirkehistoriske Samlinger 4 r. II,

- s. 751–56. H. Storck: Skt. Bendts Kirke før og efter Istandsættelsen. En kortfattet Vejledning. 1909. M. Clemmensen: Ringsted Kirke, 1929, Trap 3. udg. 1897.
101. H. Langberg: Danmarks bygningskultur II, s. 99 ff. Jf. Danmarks Kirker udg. af Nat.mus. I, 1945–58, s. 517 ff.
102. Som note 100.
103. F. Thaarup: Petri Kirke, 1841, s. 4 f. L. Bobé: Die deutsche St. Petri Gemeinde zu Kopenhagen, 1925, s. 201. Hauptprotokoll F. 1788–1826, s. 533 og 540, indber. til magistraten 19. 9. 1807. Kirkekollegiets kopibog 1814–22, s. 72. Eingegangene Briefe 1807–16, p. 10. LAS.
104. Kirkekoll. kopibog 1814–22, s. 40, 45 f. Kirkekoll. forhandlingsprot. 1796–1843, s. 166. LAS.
105. Kirkekoll. kopibog, byggekontrakt 28. 3. 1815, s. 46 ff. LAS.
106. Ibid. s. 63 ff.
107. L. Bobé: Die deutsche St. Petri, s. 202 f.
108. Kirkekoll. kopibog, s. 47–52, 66. Jf. note 9. Kirkekoll. forhandlingsprot. s. 181.
109. Kirkekoll. kopibog, s. 77, 88 f., 92, 95 ff., 100, 103.
110. Bobé: Die deutsche St. Petri, s. 206. A. Jensen i Medd. fra Akadem. Architektforen. I. 1898–99, s. 76 f.
111. F. Thaarup: Petri Kirke, s. 6. Jf. H. W. Boldt: Gesammelte Nachrichten der deutschen evangelisch-lutherischen St. Petri Kirche, 1875, s. 37 ff. Jf. J. Steenberg i Danmarks Kirker, I, 1945–58, s. 324–26 og 329–33.
112. »Dagen« 1820, nr. 79. Kirkekoll. kopibog, s. 84. Jf. Boldt a. s. s. 39. Kirkekoll. forhandlingsprot. 5. 7. 1819, s. 208. Trap, bd. II, 1960, s. 23–29.
113. Ikke magen til taggesimsen som antaget i Danmarks Kirker udg. af Nat.mus. Præstø Amt 1933–35, I, s. 494, 498.
114. Kbh.s renteskriverkontors journal 4. 10. 1813, nr. 1014, RA.
115. Rentekammerets res. prot. 1815, fol. 201 (258) og 209 (288), RA.
116. M. Rubin: Fra Frederik den Sjettes Tid 1814–39, 1895, s. 16.
117. Diverse breve, dokumenter og akter vedr. det kgl. bygningsvæsen i alm. 3. div. 1716–1823. RA. Jf. Medd. fra Rentekammeret 1877, s. 19 f.
118. F. Weilbach: C. F. Hansens Christiansborg, 1935, s. 93.
119. Som note 116, s. 19.
120. Weilbachs Kunstnerleksikon.
121. Rentekammerets journalsager, bygningskt. 1807–12. Journ. Litra G–H, 18. 10. 1810, RA.
122. Som note 117.
123. Instruks af 1761 for bygningskommisæren. Div. breve, dok. mv. det kgl. bygningsv. i alm. 1680–1823, læg 4, RA.
124. Som note 4. Jf. Hof- og Statskalender 1817–22.
125. Rentekammerets bygningskontor, koncepter til udg. breve 28. 8. 1818, 7. 11. 1818.
126. PM fra adm. for bygningsvæsn. Litra N, nr. 1108 af 21. 4. 08; nr. 191 (15. 8. 207) 308 (16. 12. 20), jf. Rentek.s bygn.kt. journalsager 1821–22. Litra O nr. 29 (7. 2. 21), nr. 71 (20. 3. 21), jf. rentek.s res. prot. 1821, nr. 82 (20. 3. 21).
127. F. C. Lund i Opdragelse og Undervisning i Danm. bd. II (E. Torsting, red. 1949), s. 70–74.
128. Ibid. s. 75, jf. H. Langberg: Dansk Byggesæt omkring 1792 og 1942, s. 136.
129. Hans Ellekilde: Arveprinsesse Sophie Hedevig og Søllerød sogns Skolevæsen, Søllerødbogen, 1953, s. 21. S. Risom: Nordiske Lerjordshuse, 1959, s. 45–47.
130. H. Langberg: Dansk Byggesæt, s. 85 f.
131. Ikke Peter Meyn som anført sst. s. 87.
132. Risom, s. 48. Weller er tysk og betyder valse eller vulst af halm og ler.
133. P. M. til Rentek. af 30. 10. 1819 (Er forgæves eftersporet i Rentek.s arkiv og er derfor citeret efter Langberg: Dansk Byggesæt, s. 87, jf. Risom s. 48). Risoms angreb på Meyer og Meyns responsum synes dikteret af

- R.s ubetingede kærlighed til lerjordshuse. For kronens arkitekter, der havde ansvaret overfor finanskassen, var det næppe så enkelt. De kunne heller ikke forudse, at ca. 1000 af de lerjordshuse, der opførtes i 1800-tallets begyndelse, står endnu.
134. Sjæll. renteskriverkontor, journal o. indk. breve 1815-22, nr. 1340 (15. 8. 1821), nr. 490 (11. 3. 1822), jf. sst. sager vedr. Kbh.s amts skolars istandsættelse og overlevering til skoledistrikterne II, 1825-31. RA .
135. Bilag til Sjæll. renteskr.kt. sager vedr. Kbh.s skolars ... 1825-31, ad nr. 1340. I Langberg: Dansk Byggesæt, s. 137, er gengivet en landsbyskole, der angives at være tegnet af Peter Meyn; det skal være P. M.s søn, Chr. Meyn.
136. Rentek.s bygn.kt.s journalsager Litra M-N, 1819-20, j. nr. 98, 243 og 278. RA.
137. Ibid. Litra O, nr. 4. (Kbh. 27. 2. 21). RA.
138. Rentek.s journalsager 882/1822 (2422.-419).
139. Rentek.s bygningskt. Litra K, nr. 244 og 292, 1815. Jf. sammes kopibog 5. 12. 1815.
140. Reg. over bygn.adm. kopibog nr. 68, 1817.
141. Rentek.s bygn.kt.s journalsager, Litra L. nr. 302, 1817.
142. Ibid. Jf. nr. 799/1818 (koncepter til udg. breve fra Rentek.s bygn.kt. 5. 9. 1818).
143. Ibid. Litra O, nr. 306/1821, jf. Rentek.s bygn.kt. koncept til udg. breve 29. 9. 21.
144. Rentek.s bygn.kt., koncept til udg. breve 25. 8. 21.
145. Kbh. renteskriverkontor 1816, nr. 291, 344, 315, 409, 829, 830. Jf. A. D. Jørgensen: Udsigt o. Centraladm. Hist. 1882, s. 39.
146. Rentek.s bygningskt.s kopibog nr. 21/1815, bygn.adm.s kopibog nr. 244/1816, Rentek.s bygn.kt.s journalsager Litra L, nr. 302/1817, 1183/1821, rentek.s bygn.kt.s journalsager, Litra O-P, nr. 6 1821-22. RA.
147. Rentek.s bygn.kt. journalsager Litra K, nr. 414-440/1816.
148. Se f. eks. Rentek.s bygn.kt.s journalsager Litra M-N, nr. 68/1819-20. RA.
149. Trap, 5. udg. 1956, s. 420 ff.
150. H. Langberg: Danmarks Bygningskultur, II, 1955, s. 87.
151. Oplysn. fra arkitekt V. O. Kyed.
152. Som note 149.
153. Trap, 5. udg. 1954, s. 526.
154. J. H. Larsen: Holbek Amt topografisk beskrevet, 1832.
155. Skt. Petri ty. kirke, begr. mænd 1813-34, p. 78, nr. 20. Jf. Ligbog over ligene som fra Petri kirke begravet på kirkegården for Nørreport, 1805-38, fol. 98. Dødsannonce i Adresseavisen 5. 4. 1822.
156. Medd. forf. af professor E. Godtfredsen (†).
157. Ligbogen som ovenfor i note 155.
158. Adresseavisen 9. 4. 1822.
159. Tysk Reformert Menigheds dåbsprot. 1781, nr. 32.
160. Skt. Petri, dåbsprot. 1813-22, pag. 45, nr. 33, pag. 210 nr. 50. Tysk Ref., dåbsprot. 1810 nr. 3, 1811 nr. 17, 1813 22. aug., 1817 pag. 68, 1819 pag. 74 nr. 3.
161. Pensionsregister for embedsmænds enker. Den kgl. pensionskasse, bd. L-Ø, fol. 97, nr. 356.
162. Skt. Petri begr.prot. 1834-50, pag. 200, nr. 16. Ligbog 1839-60, fol. 25. Jf. note 156.
163. Rentek. bygn.kt. Litra P, nr. 314 21. 12. 22.
164. Rentek. res. prot. 13. 3. 1824, pag. 73.
165. Chr. Elling: Det klassiske København, 1944, s. 15.

Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807

Af AA. RASCH

På grundlag af de kun sparsomt bevarede toldbøger – fra årene 1769, 1796 og 1798 – belyses Københavns handelsforbindelser med de nordtyske Østersøbyer. Skibsfartens omfang og varehandelens forskellige grupper fastslås for de nævnte år, ligesom det klarlægges, i hvilken udstrækning skibsfarten blev afviklet på danske og på tyske skibe. – Afhandlingen er et let omarbejdet foredrag, holdt på Hansischer Geschichtsvereins årsmøde 1963.

Medens den ældre handel – middelalderens og det 16. århundredes – mellem Norden og de tyske byer ved Østersøen er behandlet ofte og indgående af såvel tyske som danske forskere, er der skrevet forbløffende lidt om senere århundreders forbindelser mellem dem. Schovelin nævner dog, at pommeriske skuder i det 18. århundrede bragte brænde til København, men han omtaler ikke andre varer. Dog konstaterer han, at der importeredes for anseelige summer fra de lande, der i datiden betegnedes som Kgl. Preussen og Polsk Preussen, og han er klar over de nordtyske byers betydning som aftagere af kaffe og tobak, der eksporteredes fra København ¹. Sveistrups og Willerslevs bog om den danske sukkerhandel og -industri henleder også opmærksomheden på, at de tyske byer var gode kunder ².

Importen fra byerne har dog gennemgående ikke haft nogen større interesse, og man finder den næsten ikke omtalt i litteraturen. Indrømmes må det også, at kildegrundlaget for en undersøgelse af samhandelen ikke er det bedste. Dog findes i Rentekammerets arkiv, i gruppen reviderede toldregnskaber, der ellers mest består af temmelig ligegyldige ekstrakter og antegnelser, enkelte bind originale toldbøger fra København, som har undgået de gennemgribende og hensynsløse kassationer i det 19. århundrede, hvor man beklageligvis havde meget liden sans for regnskabers betydning.

Fra 1769 findes således »Københavns fremmed indgaaende told-bog« ³, eet bind, hvori alle fra udlandet indkommende skibe er opført med angivelse af ankomstdag, skibets fører og hjemstavn, dets størrelse, ladningen og den

betalte told. Lastens værdi er angivet i de faste priser, som toldvæsenet dengang opererede med, og som kunne afvige ikke så lidt fra de faktiske dagspriser.

Toldbøgerne fra 1796 og 1798 er ligeledes blevet skånet. De omfatter nu en snes bind pr. år, og det tidligere så enkle regnskab er delt op i flere bøger. Af betydning her er især de bøger, der hedder »toldbog til fremmede steder i Europa«⁴ og »hoved- eller skipper angivelsesbog for indkommende fra fremmede steder i Europa«⁵, begge i tre bind. Væksten i bindtallet skyldes for en del, at der er ruttet mere med pladsen, men dog også, at der i 1796 indkom væsentlig flere skibe end i 1769.

Af disse bind er udtaget tallene på de skibe, der kom fra de tyske byer på strækningen fra Memel i øst til Lübeck i vest. Til lettelse af oversigten er de i de følgende tabeller delt i grupper, nemlig en østlig, hvor Danzig var den vigtigste by, en pommersk, hvor Stettin og de små byer ved Stettiner Haff var bedst repræsenteret, en forpommersk-mecklenburgsk gruppe med Rostock som hovedbyen, og endelig er Lübeck sat for sig selv, da denne by, som det vil fremgå, indtog en særstilling.

Fra alle disse byer indkom i 1769 514 skibe til København. De havde således en meget stor procentvis andel i det samlede skibsanløb på København, men det bør dog ikke forlede nogen til at tro, at deres økonomiske betydning var tilsvarende stor. Skibene var nemlig gennemgående mindre end dem, der sejlede på Vesteuropa og i oversøisk fart, og deres varer var pr. enhed billigere end de vesteuropæiske eller oversøiske. Men det er uden videre klart, at anløb af 514 skibe har måttet sætte sig spor i byens omsætning.

Den østligste gruppe er, som tabel 1 viser, repræsenteret med 40 skibe, alle med ladning. Byen Danzig tegnede sig for hovedparten, nemlig 24 af de 40.

TABEL 1

Anløb af skibe fra nordtyske byer til København 1769. 1. Østlige gruppe

Skibe fra	Antal	Heraf		Deraf træ	korn	andet
		uden ladning	med ladning			
Memel	6		6		1	5
Königsberg	7		7		1	6
Pillau	3		3			3
Danzig	24		24	6	3	15
	40		40	6	5	29

I tabellen er det specificeret, hvad skibenes ladninger bestod af, hvis de kun havde een vare om bord. Det vil ses, at der var 6 »rene« ladninger af træ, alle fra Danzig, og 5 ladninger korn, fordelt på byerne. De »blandede« ladninger bestod hovedsagelig af hør, korn og et enkelt parti hamp. Kornimport var som bekendt i disse år principielt forbudt til Danmark og det sydlige Norge, men det fremgår af toldbogen, at ladningerne heller ikke var bestemt til brug i disse dele af monarkiet, men beregnet til videreforsendelse til Island og Finmarken, idet Det almindelige Handelskompagni havde fået tilladelse til at importere, da det ikke havde været det muligt at skaffe tilstrækkelige mængder korn i Danmark og Holsten.

Fra Königsberg kom til København 7 skibe, hvis ladninger også bestod af hør, korn og en smule hamp. Alle skibene fra Memel og Königsberg var danske. Af de 24 fra Danzig havde de 19 deres hjemsted i det danske monarki, medens kun eet var fra Danzig selv.

Af de 24 skibe havde de 6 udelukkende træ om bord, mest egetræ til skibsbygning, en temmelig kostbar vare, da det velegnede egetræ efterhånden måtte hentes dybt inde i baglandets skove. Men der var også bygningstømmer, fyr, og store partier tøndestaver. Tønder var stadig den foretrukne emballage til alle varer, der ikke tålte vand i de utætte træskibe. Medens vi er ved emballagen, kan det nævnes, at Danzig også eksporterede en del kurve og havde en særlig specialitet, nemlig paklærred, dvs. groft sækkelærred, som i stor udstrækning anvendtes til indpakning af finere varer.

Videre omfattede varesortimentet fra Danzig noget uld, potaske, flasker (som imidlertid ikke måtte importeres til Danmark-Norge, men kun reeksporteres), og små partier skind, gryn, bønner og ost. Endelig skal det nævnes, at der også sendtes 11 dunke prüssing, altså preussisk øl, til København. Det er det eneste parti øl fra Nordtyskland, der dette år importeredes – i alt fald legalt – og det må vel betragtes som en sejr for det københavnske bryggererhverv og for regeringens toldpolitik, der lagde en told på 1 rd. 20 sk. på en tønde fremmed øl. Nogle ladninger rug var bestemt til Island og Finmarken.

I Københavns import fra Danzig var det så afgjort træet, der var den vigtigste artikel, både hvad mængde og værdi angik, og dets dominans bliver endnu mere fremtrædende, når vi betragter importen fra den næste gruppe byer, nemlig de pommerske (tabel 2).

De var i 1769 repræsenteret med ikke færre end 240 skibsanløb. Til denne gruppe er regnet skibene fra Stolp, Rügenwalde samt Stettin og de talrige, nu næsten glemte småbyer omkring Stettiner Haff. Det er bemærkelsesværdigt, at Stettin på dette tidspunkt ikke spiller nogen større rolle som eksportør; småbyerne kan møde op med meget større tal. Var tallene for anløbene store,

TABEL 2
Anløb af skibe fra nordtyske byer til København 1769.
 2. Den pommerske gruppe

Skibe fra	Antal	Heraf		Deraf træ	korn	andet
		uden ladning	med ladning			
Stolp	1		1	1		
Rügenwalde	10		10	9		1
Stettin	11		11	8		3
Kammin	3		3	2		1
Altwarf	37		37	37		
Neuwarf	42		42	40		2
Jasenitz	15		15	15		
Stepenitz	42		42	42		
Ückermünde	31		31	31		
Anklam	2		2	2		
Ziegenort	46		46	43		3
	240		240	230		10

var vareudvalget imidlertid såre beskedent, idet 230 af skibene udelukkende havde træprodukter om bord. Ganske vist forstås herunder ret forskellige varer af varierende værdi. Kostbarest var naturligvis egetræ til skibsbygning og specielt de såkaldte krumholter. Det optrådte i ikke helt ubetydelige mængder, men overgikkes i kvantitet langt af fyrretømmer og -brædder, vel mest beregnet til byggeri. Og endelig førte mange af skibene kun brænde med sig. Også dette faldt dog i forskellige grupper: toldregnskaberne nævner fyrre-, elle-, bøge- og birkebrænde, og det fremgår, at de to sidste sorter var de kostbareste.

Denne træeksport, der næsten udelukkende foregik på lokale skibe, var så betydningsfuld for egnen omkring Stettiner Haff, at en forfatter, Th. Schmidt, der har behandlet Stettins økonomiske historie i det 18. århundrede, kan skrive, at skibene i træfarten i almindelighed kaldtes københavnsfarere. Han tilføjer, at nogle få år før 1769 havde brændeeksporten været endnu større, men under den preussiske syvårskrig havde stettinerne på grund af den russiske besættelse af oplandet ikke været i stand til at skaffe de mængder træ og brænde, som København kunne aftage. Resultatet var blevet, at navnlig brygere og bagere i København var gået over til at fyre med engelske kul⁶. Denne fremstilling kan meget vel være rigtig. Det er i alt fald en kendsgerning, at toldregnskabet 1769 viser en betydelig import af kul fra England, selv om

TABEL 3
Anløb af skibe fra nordtyske havne til København 1769.
 3. Den mecklenburgske gruppe

Skibe fra	Antal	Heraf		Deraf træ	korn	andet
		uden ladning	med ladning			
Wolgast	33		33	20		13
Greifswald	1		1			1
Sassnitz	2		2	2		
Hiddensee	1		1	1		
Stralsund	35		35	32		3
Darss	15		15	14		1
Barth	1		1	1		
Ribnitz	67		67	67		
Rostock	12		12			12
Wismar	4		4	3		1
»Pommern« og uan- givne	17		17	16		1
	188		188	156		32
Lübeck	46	1	45			45

det naturligtvis ikke fremgår, hvem der skulle bruge dem. – De få skibe i denne gruppe, der ikke udelukkende medførte træ, havde hovedsagelig glas og flasker i deres last.

Den næste gruppe, der er opstillet, er skibene fra Forpommern og Mecklenburg (tabel 3). De havde i alt 188 anløb af København (dog er der her medtaget 17 skibe, som toldvæsenet kun har noteret som kommende fra Pommern. De kan ligesåvel helt eller i alt fald delvis være fra egnen om Stettin).

Deres ladninger er i den grad beslægtede med varerne i den foregående gruppe, at der ikke havde været nogen grund til at holde dem for sig, hvis undersøgelsen kun havde omfattet året 1769. 156 af de 188 ladninger bestod nemlig udelukkende af træ. 11 af skibene fra Wolgast var dog kun fiskerkvaser, der bragte både fersk- og saltvandsfisk til København. Desuden forekom i ladningerne små partier uld, hør, mursten, spegegæs, gåsefjer og skinker. Fra Rostock kan noteres glas og flasker, uld og valkejord, og endelig sendtes allerede på dette tidlige tidspunkt flere partier kartofler fra Stralsund til København. Men disse artikler vejede ikke meget tungt i regnskabet. Allerede tabellerne viser tydeligt, at hovedeksportvaren fra alle havnene fra Memel til Wismar var træ – i alle kvaliteter fra egetræ til fyrrebrænde.

Endelig er der skibene fra Lübeck, dette år 46 i tal, hvoraf i øvrigt de 45 var danske. De er sat for sig selv uden for den øvrige del af gruppen, fordi sammensætningen af deres ladninger var noget for sig. Kun eet skib havde ingen ladning, men i de andre var der et så rigt differentieret sortiment, at det kort og godt må betegnes som stykgods. Dets karakter fremgår lettest, hvis et par udpluk af toldbøgerne gengives. En ladning bestod blandt andet af: et rensdyrskind, brystdug, tørrede pærer, bøger, konfekture, glas, garn, papir, brillen, kompasser, stråhatte, piber, tobaksdåser osv. I en anden finder man: humle, apotekervarer, pølser, ost, kastanier, rosiner, vokslys, figner, strømper, lærred, fuglebure, knive, låse, rhinskvin osv. Kort sagt, alle mulige luksusvarer og industriprodukter fra såvel Vesttyskland som Vest- og Sydeuropa, bestilt af købmænd eller private i København. Bortset fra, at der var et par partier fyrrebrædder og mursten i ladningerne fra Lübeck, dannede de en kraftig modsætning til de grove varer, der var eksporteret fra de andre byer.

Hvad de mange skibe i 1769 førte med tilbage, ved vi meget mindre om, da der som nævnt ikke er bevaret nogen toldbog over udgående skibe i dette år. Sandsynligt er det, at en hel del af skibene er gået tomme tilbage, ligesom de gjorde det senere i århundredet. For der var i København dengang ikke så meget at hente, som kunne have interesse for Nordtyskland. Her havde man desuden de fleste steder ligesom i Danmark en merkantilistisk lovgivning, der satte snævre grænser for import af en lang række varer⁷. Syd- og vesteuropæiske varer hentede byerne for en stor del selv, og af sådanne produkter har der næppe været meget at sælge i København. Tilbage blev vel stort set kun to varegrupper: de islandske-grønlandske-færøske produkter og kolonialvarer.

Om fiskeprodukterne fra de nordlige have ved vi, at de i ret stor udstrækning eksporteredes til Nordtyskland; men hvordan udførslen har været fordelt på de enkelte byer, ved vi ikke meget om⁸. – Den anden varegruppe, der kunne afsættes, var kolonialvarer. Det ser ud til, at sukkeret har været den vigtigste artikel, navnlig var der i Nordtyskland et godt marked for de billigere sorter, kandis og sirup. Det største raffinaderi i København havde i 1752 en samlet produktion på 1,1 mill. pund, og heraf blev omtrent en trediedel afsat til Østersøområdet, især aftog Danzig og Königsberg store partier (men eksporten til Sverige og Rusland er vel medregnet i opgørelsen)⁹. Det må formodes, at der også har været en vis eksport til de nordtyske byer af de varer, som Asiatisk Kompagni hjemførte; men tal herfor har man ikke fra denne tid.

Skal man forsøge at gøre status op for 1750'erne, er det sandsynligt, at den tyske forsker Th. Schmidt har ret, når han mener, at de nordtyske byer i forholdet til København havde en gunstig handelsbalance¹⁰.

TABEL 4

Skibe fra København til de tyske Østersøbyer 1796. 1. Østlige gruppe

Skibe til	Antal	Heraf		Deraf kun kolonialvarer	delvis kolonialvarer	uden kolonialvarer
		uden ladning	med ladning			
Memel	16	10	6	5	1	
Königsberg	17	3	14	7	7	
Pillau	1		1	1		
Elbing	1		1	1		
Danzig	45	12	33	7	25	1
	80	25	55	21	33	1

Men i de følgende tiår fik København en forbedret stilling i forholdet til byerne. Som bekendt fik den oversøiske handel en vældig opblomstring, først ved frigivelsen af handelen på Vestindien i 1754, derpå ved de gode konjunkturer under krigen 1756–63. Fra 1772 blev også handelen på Ostindien åbnet for private, og under den amerikanske frihedskrig og senere under revolutions- og Napoleonskrigene fik den danske handel strålende muligheder, der også blev udnyttet, ikke mindst fordi sejladsen på vore egne besiddelser åbnede mulighed for at gå videre og hente varer også fra de krigsførende landes kolonier, da disse kun var i stand til at sende deres varer hjem på neutrale skibe. Denne udvikling blev så kolossal, at transithandelen med oversøiske varer for København blev den alt dominerende handelsgren. Schovelin har beregnet, at den i de gode år var henvend to trediedele af byens samlede omsætning ¹¹.

Denne udvikling afspejledes tydeligt i forholdet til de tyske Østersøbyer. Toldregnskabet fra 1796 viser, at i dette år afsejlede i alt 525 skibe fra København til disse stæder. Fordelingen er opgjort i tabellerne 4–6.

Tabel 4 angiver de skibe, der sejlede til den østlige gruppe byer fra Memel til Danzig, i alt 80, hvoraf de 45 havde Danzig som bestemmelsessted. – Til Memel afgik 16, hvoraf dog 10 uden ladning. Men af de øvrige havde, som tabellen viser, de 5 kun kolonialvarer om bord, og det sidste havde dog et parti. Ladningerne, der mest bestod af kaffe, var imidlertid ikke store. I det skib, der havde andet med end kolonial, var der et par danske heste og nogle ankertove.

Til Königsberg afsejlede 17 skibe. Deraf var kun 3 uden ladning, medens alle de øvrige havde kolonialprodukter med sig, de 7 som eneste ladning. Re-

sten af ladningerne var tilmed også, hvad man vel kan tillade sig at betegne som en art kolonialprodukter, nemlig varer fra Grønland, Island og Færøerne. Ved at gengive listen over en ladning kan man få en forestilling om, hvad det drejede sig om: den 9. november 1796 afregnede skipper Ole Hansen Rønne af København med toldvæsenet. Hans ladning bestod – i toldbogens orden – af: grønlandsk tran, tobak, råsukker, islandsk fisk, kaffe, kandis, ris, peber, kattun, sirup, sago, the, ingefær og ibenholt. Mængderne var så store, at hans skib, galiotten »Jomfrue Margarethe« på 28 læster, sikkert har været fyldt til randen. – Andre artikler, der forekom i ladningerne til Königsberg, var pokkenholt fra Vestindien, rom, finsk tjære, grønlandske ræveskind, rabarberrod og nanking fra Kina og arrak fra Ostindien. Men i alle ladningerne var sukker og kaffe de dominerende varer. Man satte i Tyskland åbenbart ikke så stor pris på the, som man gjorde det i England og Holland.

Til Elbing og Pillau var der kun eet skib til hver by – kun med kolonialvarer. Antallet af skibe til Danzig var derimod 45, hvoraf 33 med ladning, og af disse havde kun eet ingen kolonialprodukter med sig. Udvalget var det samme som til Königsberg, og de resterende varer ligeså, nemlig fisk og andre nordiske artikler.

Til de pommerske byer afsejlede dette år et så stort tal som 291 skibe (tabel 5). Den koncentration, som antydedes ved Danzigs forspring i den foregående gruppe, er her bekræftet ved Stettins endnu større forspring frem for de øvrige, idet småbyerne næsten ingen import har. Dog havde kun de 81 af ski-

TABEL 5

Skibe fra København til de tyske Østersøbyer 1796. 2. Den pommerske gruppe

Skibe til	Antal	Heraf		Deraf kun kolonialvarer	delvis kolonialvarer	uden kolonialvarer
		uden ladning	med ladning			
Leba	3	1	2	2		
Stolp	13	3	10	8	2	
Rügenwalde	36	29	7	7		
Kolberg	4	3	1	1		
Stettin	224	143	81	21	54	6
Altwarp	2	2				
Neuwarp	2	2				
Stepenitz	3	3				
Wollin	1		1	1		
Ziegenort	3	3				
	291	189	102	40	56	6

TABEL 6
Skibe fra København til de tyske Østersøbyer 1796.
 3. Den mecklenburgske gruppe

Skibe til	Antal	Heraf		Deraf kun kolonial- varer	delvis kolonial- varer	uden kolonial- varer
		uden ladning	med ladning			
Wolgast	4		4	4		
Greifswald	7	1	6	4	2	
Stralsund	11	6	5	3	2	
Darss	1		1	1		
Barth	2	2				
Damgarten	1	1				
Ribnitz	20	20				
Rostock	65	32	33	18	10	5
Wismar	1		1	1		
	112	62	50	31	14	5
Lübeck	42	2	40	10	30	

bene til Stettin ladning om bord, da de forlod København, men det var til gengæld ofte store partier. Det fremgår af toldbøgerne, at det var de udprægede trælastskibe, som sædvanligvis ikke medtog returlast. Byen var i øvrigt en stor aftager af råsukker.

Antallet af indkomne skibe til Stettin var i 1796 1.099, og af disse kom altså omtrent hvert femte fra København¹². Forbindelsen mellem de to byer havde også vist sig ved, at adskillige danske havde slået sig ned i Stettin. Omkring 1760 var byens største reder en dansker ved navn Olsen¹³. Som København havde den en god periode under den amerikanske frihedskrig og en krise ovenpå, men den gik derpå atter frem. Baggrunden for dens opkomst var dels ændrede lovregler for den indre tyske handel, der gjorde det muligt for flodskippere fra Stettin at sejle helt til Schlesien, dels tekniske fremskridt, nemlig anlægget af kanaler, der satte byen i forbindelse med først flodsystemet omkring Berlin og senere med Weichsel, hvad der især gav den mulighed for en forøget tømmereksport¹⁴.

Skibene til de forpommersk-mecklenburgske havne og Lübeck (tabel 6) medførte samme varer som fartøjerne til de øvrige byer. I denne gruppe er Rostock nu blevet den mest fremtrædende. Bemærkelsesværdigt er det, hvor store varepartier Lübeck aftog – kun to skibe var uden ladning, og de fleste varepartier var af en anselig størrelse. Endnu mere bemærkelsesværdigt er det

TABEL 7
Antal anløb af skibe fra tyske Østersøbyer til København 1796.
 1. Den østlige gruppe

Skibe fra	Antal	Ladninger udelukkende			Blandede ladninger	Heri partier af		
		træ	korn	mursten		træ	korn	mursten
Memel	9	4			5	5	5	
Königsberg	20	5	3		12	9	5	
Pillau	2		1		1	1	1	
Elbing	1				1		1	
Danzig	43	13	6		24	18	12	1
	75	22	10		43			

imidlertid, at en del af ladningerne bestod af varer af vesteuropæisk oprindelse som vin, rosiner, citroner og andre sydfrugter, som København tidligere i stor udstrækning havde importeret fra Lübeck. Men siden 1769 var det altså lykkedes for de københavnske købmænd at vende handelens strøm. Ikke mindst Niels Rybergs handelshus havde været medvirkende til denne vending¹⁵.

Importen fra Nordtyskland til København var i 1796 stadig af en anselig størrelse; men den havde i et vist omfang ændret karakter. I de følgende tabeller 7, 8 og 9 er der derfor indføjet et par nye rubrikker, nemlig en for skibe, der alene havde mursten som ladning, og en for »blandede« ladninger, idet skibene nu ofte havde både træ og korn eller mursten med sig. I særlige rubrikker er der dernæst gjort op, hvor mange partier af disse varer der forekom i de »blandede« ladninger.

Skibene fra den østlige gruppe (tabel 7) var dette år 75 i tal. Af de »rene« ladninger bestod ca. 2/3 af træ, men kun 10 eller ca. 1/3 af korn, og i et noget lignende forhold forekom disse artikler i de »blandede« ladninger. Der var kun et enkelt parti mursten fra disse havne, og den væsentligste udvikling fra tidligere er, at kornhandelen er blevet meget større, og at der i toldbøgerne ikke længere er nogen angivelse af, at den havde fundet sted med særlig tilladelse. I 1788 var import af korn som bekendt blevet tilladt også til Danmark og Sydnorge mod en temmelig beskedent told, og det har muliggjort forøgelsen af importen. Men træ synes dog endnu at have været den mest betydningsfulde vare¹⁶.

Dette gælder i endnu højere grad om importen til København fra de pomerske byer, der i 1796 var repræsenteret med 326 skibsanløb (tabel 8). Af disse førte 251 kun træ med sig, og der var 12 kornladninger. Nyt var, at

TABEL 8

*Antal anløb af skibe fra tyske Østersøbyer til København 1796.
2. Den pommerske gruppe*

Skibe fra	Antal	Ladninger udelukkende			Blandede ladninger	Heri partier af		
		træ	korn	mursten		træ	korn	mursten
Leba	4	4						
Stolp	15	8			7	7	1	
Rügenwalde ...	51	48		1	2	2	1	
Kolberg	4		1		3	3	2	1
Stettin	233	178	10	9	36	32	6	20
Altwarp	1	1						
Neuwarp	2	2						
Stepenitz	1	1						
Swinemünde ...	7	3		1	3	3		3
Ückermünde ...	8	6	1		1	1		1
	326	251	12	11	52			

TABEL 9

*Antal anløb af skibe fra tyske Østersøbyer til København 1796.
3. Den mecklenburgske gruppe*

Skibe fra	Antal	Ladninger udelukkende			Blandede ladninger	Heri partier af		
		træ	korn	mursten		træ	korn	mursten
Wolgast	7	1			6	4	1	5
Greifswald	7		4		3	1	1	
Stralsund	9		6	1	2	1		
Barth	1				1			
Ribnitz	9	6		1	2			
Rostock	89	1	63	12	13	2	4	7
Wismar	2	2						
»Pommern« og ukendt	5	4	1					
	129	14	74	14	27			
Lübeck	49		1	7	41	3	1	20

der var 11 hele ladninger og nogle og tyve partier mursten. Importen af denne artikel forklares naturligvis ved den store brand, der året før havde lagt hved en femtedel af København i aske, og ved den genopbygning, der straks var begyndt ¹⁷. Den hjemlige murstensproduktion kunne langtfra følge med efterspørgslen, og toldregnskaberne viser, at mursten importeredes i store partier fra Holland, Sverige og Nordtyskland.

Endelig viser tabel 9 importen fra de mecklenburgske havne og Lübeck. Det mest iøjnefaldende er her den store andel, Rostock har fået i farten på København, og hvordan kornhandelen for byerne i denne gruppe er blevet langt vigtigere end træhandelen. Det bør dog straks tilføjes, at mængden af korn ikke er helt så stor, som antallet af skibsanløb kunne antyde, idet en meget stor del af de indkommende skibe kun var fra 5 til 20 læster. Men alene fra Rostock importeredes der dog over 12.000 tdr. rug og 9300 tdr. hvede samt mere end 230.000 stk. mursten. Det var for øvrigt især skibe fra Marstal, der bragte korn fra Rostock til København. – Ladningerne fra Lübeck bestod ligesom tidligere væsentlig af stykgods, men også denne by leverede dog noget korn og en hel del mursten.

Et spørgsmål, som kun mere perifert er berørt i det foregående, er, hvor de skibe havde hjemme, som sejlede til og fra København. – Det blev nævnt, at af de 24 skibe, der i 1769 indkom fra Danzig, havde kun eet sit hjemsted i denne by. Resten var fordelt, som det fremgår af tabel 10.

TABEL 10

Skibe fra Danzig til København 1769, fordelt efter hjemsted

Danzig		1
<hr/>		
Havne i det danske monarki		19
nemlig Flensborg	2	
Fåborg	1	
København	14	
Sønderborg	1	
Åbenrå	1	
<hr/>		
Nordtyske havne		2
nemlig Barth	1	
Lübeck	1	
<hr/>		
Andre udenlandske havne		2
nemlig Leith	1	
Torkov	1	
<hr/>		

TABEL 11

Skibe fra Danzig til København 1796, fordelt efter hjemsted

Danzig		10
<hr/>		
Havne i det danske monarki		27
nemlig Dragør	1	
Kappel	2	
København	18	
Marstal	3	
Neksø	2	
Ærøskøbing	1	
<hr/>		
Nordtyske havne		4
nemlig Leba	1	
Neuwarp	1	
Stettin	1	
Stolp	1	
<hr/>		
Andre udenlandske havne		2
nemlig Habsal	1	
Rotterdam	1	
<hr/>		
		43

Af tabel 11, der giver de tilsvarende tal fra 1796, fremgår det, at der da var kommet flere skibe fra Danzig ind i farten, medens de danske skibe vel var gået noget frem i antallet af anløb, men dog havde en ringere forholds- mæssig del af sejladsen.

Antallet af skibe fra Stettin var i 1769 så ringe som 11, hvoraf de 8 var fra byen selv og 3 fra havne i det danske monarki. I 1796 (tabel 12) kom der- imod 233 skibe fra Stettin, hvoraf de 116 var hjemmehørende i byen selv og 101 i andre nordtyske havne, medens danske skibe kun var repræsenteret med 13 anløb. Dette svarer imidlertid nogenlunde til forholdene i 1769, hvis man sammenligner ikke blot med anløbene fra selve byen Stettin, men også fra de små skipperbyer ved Stettiner Haff.

For Rostocks vedkommende var situationen anderledes. I 1769 var ganske vist alle de 12 skibe, der kom til København fra denne by, hjemmehørende der; men i 1796 var der kun 13 anløb af rostockerskibe, mens der var 74 af skibe med hjemsted i det danske monarki (tabel 13). Især er det bemærkel- sesværdigt, hvordan marstallerne har kastet sig ind i den nu åbnede kornhan- del, som næsten udelukkende blev drevet af dem. De har 56 af de 74 anløb, som falder på skibe fra monarkiet. Nordtyske havne var kun repræsenteret med 2 anløb.

TABEL 12

Skibe fra Stettin til København 1796, fordelt efter hjemsted

Stettin		116
<hr/>		
Havne i det danske monarki		13
nemlig Kappel	6	
Marstal	3	
Ærøskøbing	3	
Alborg	1	
<hr/>		
Nordtyske havne		101
nemlig Altwarp	16	
Barth	1	
Kammin	1	
Kolberg	1	
Mecklenburg	3	
Neuwarp	6	
Ribnitz	13	
Stepenitz	17	
Stralsund	6	
Swinemünde	3	
Ückermünde	23	
Ziegenort	11	
<hr/>		
Andre udenlandske havne		3
nemlig Pernau	2	
Staal	1	
<hr/>		
		233

TABEL 13

Skibe fra Rostock til København 1796, fordelt efter hjemsted

Rostock		13
<hr/>		
Havne i det danske monarki		74
nemlig Amrum	1	
Dragør	5	
Flensborg	3	
Marstal	56	
København	2	
Odense	1	
Svendborg	1	
Sønderborg	4	
Ærøskøbing	1	
<hr/>		
Nordtyske havne		2
nemlig Darss	2	
<hr/>		

Østersøkysterne som det 18. århundredes kartografer forestillede sig dem.

Her fra »Et atlas«, 5 bd. III Neuvermehrter Meilen Zeiger etc. Nürnberg 1791. Bibl. Wegeneriana. Statsbiblioteket i Århus.

Endelig Lübeck: Fordelingen af skibenes hjemsted i henholdsvis 1769 og 1796 fremgår af tabellerne 14 og 15. I det første af disse år stammede ikke eet skib fra Lübeck selv og i 1796 kun eet. Af de 46 i 1769 stammede kun eet fra en nordtysk havn, resten var danske, og navnlig København gjorde sig gældende med 35 anløb. I 1796 var stillingen stort set den samme med København på førstepladsen med 30 af de i alt 49 anløb, men provinsbyerne havde dog nu fået 12 anløb.

Det er således tydeligt, at sejladsen på Østersøen i høj grad var præget af vaner og tradition. Ikke mindst gælder dette om sejladsen på de pommerske byer, hvor Th. Schmidt beskriver, hvorledes træfarten generationer igennem

blev drevet af de samme familier, som han for en dels vedkommende nævner ved navne, som man alle finder i de københavnske toldbøger, adskillige såvel i 1769 som i 1796¹⁸. Det fremgår også af toldbøgerne, at der i begge de nævnte år var mange skibe, der lå i næsten fast rutefart mellem København og en eller anden nordtysk by, dog uden at gennemføre noget imponerende stort antal ture hvert år.

Det kan tænkes, at en af grundene til denne meget stive sejlads har været den danske navigationsakt af 4. august 1742, reglen om, at varer principielt skulle hentes af danske skibe »fra første hånd«, dvs. fra den havn, der lå nærmest ved produktionsstedet. Den bestemmelse blev til op i 1790'erne hånd-

TABEL 14

Skibe fra Lübeck til København 1769, fordelt efter hjemsted

Havne i det danske monarki		45
nemlig Dragør	1	
Fehmern	9	
København	35	
<hr/>		
Nordtyske havne		1
nemlig Wolgast	1	
<hr/>		
		46

hævet meget rigoristisk af myndighederne¹⁹. I 1796 er det dog tydeligt, at stivheden er i aftagende. Således har marstallerne ikke nøjedes med alene at sejle frem og tilbage mellem København og Rostock. Af de 56 marstallere, der anløb København, angav kun de 19, at de skulle tilbage til Rostock. Lignende forhold kan konstateres for skibe fra Kappel, Dragør og andre små skipperbyer, der synes at have været blandt de første til at optage en friere fart på Østersøen²⁰.

Endelig kan der være grund til at omtale de skibe, der anvendtes i Østersøfarten. Gennemgående var de ikke store. De mindste var nogle smækker fra

TABEL 15

Skibe fra Lübeck til København 1796, fordelt efter hjemsted

Lübeck		1
<hr/>		
Havne i det danske monarki		42
nemlig Dragør	1	
Fehmern	7	
Flensborg	1	
Kastrup	1	
København	30	
Rønne	1	
Sønderborg	1	
<hr/>		
Nordtyske havne		4
nemlig Ribnitz	2	
Rostock	2	
<hr/>		
Andre udenlandske havne		2
nemlig Groningen	1	
Pernau	1	
<hr/>		

Nordtyskland, der anløb København med fisk. De var så små som kun 1 til 2 læster, men det var dog en undtagelse. Overgrænsen dannedes normalt af skibe på 70 til 80 læster, der dog heller ikke forekom i noget større tal. Kun et par skibe var over 100 læster, og det var fartøjer, der skulle videre fra København til Vesteuropa eller kom derfra. Tremastere eller fuldriggede skibe var sjældne. Skibene på de 70–80 læster, oftest tømmerskibe, var galiotter. Denne skibstype var repræsenteret i alle størrelser fra ca. 15 til ca. 80 læster og var vel den hyppigst forekommende på Østersøen i slutningen af det 18. århundrede. Nærmest efter i tal fulgte jagterne, der forekom i størrelser fra 5 og op til ca. 20 læster, almindeligst dog mellem 10 og 20 læster. Endelig nævnes nogle enkelte snowe, en enkelt schouert og nu og da en hukkert, men disse typer var ikke almindelige²¹. – Bortset fra tømmerskibene var de almindeligste fartøjer således skibe fra 20 til 40 læster, der vel må have været betragtet som de mest økonomiske i denne fart.

Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer var således i tiden 1750 til 1807 meget livlig og ganske betydningsfuld for begge parter. Omkring århundredets midte var handelen dog begrænset til meget få varegrupper. Østersøbyerne leverede noget korn til København, men først og fremmest træ. Kun Lübeck var en undtagelse, idet denne by var en vigtig station for transit af tyske og vesteuropæiske varer til Danmark. Som modydelse havde København de nordatlantiske produkter og kolonialvarer, mest sukker, sirup og kaffe, men handelsbalancen har dog sandsynligvis været til fordel for de tyske byer.

Men da Københavns andel i den oversøiske handel senere i århundredet blev så meget større, som tilfældet var, voksede også afsætningen af kolonialvarer til Østersøbyerne meget betydeligt, og toldbøgerne viser, at de blev Københavns bedste aktiver i handelen med Nordtyskland. Ganske vist sejlede adskillige skibe tomme fra København, men de lastede indeholdt mange betydelige partier af disse kostbare varer. Men samtidig havde de tyske byer fundet nye afsætningsmuligheder i København, efter at det danske forbud mod kornimport var blevet ophævet, og efter at Københavns genopbygning efter branden i 1795 havde givet dem mulighed for også at levere ikke ubetydelige partier mursten.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Jul. Schovelin: *Fra den danske handels empire I* (1899) s. 18, 228 og 233.
2. P. P. Sveistrup & R. Willerslev: *Den danske sukkerhandels og sukkerproduktions historie* (1945) s. 68 m. fl. st.
3. Rigsarkivet, Københavns toldregnskaber B 120 (pk. 181).
4. *Ibidem*, B. 170, 162 og 171.
5. *Ibidem*, B. 172, 173 og 174.
6. Th. Schmidt: *Zur Geschichte der Stettiner Schifffahrt unter Friedrich dem Grossen i Abiturienten-Entlassung ... der Friedrich-Wilhelm-Schule (Stettin 1858)* s. 14 ff. og 27 ff. (I det flg. Th. Schmidt).
7. T. eks.: Th. Schmidt s. 12; samme i »*Baltische Studien*« 20 (Stettin 1864), s. 236; Richardt Armstedt: *Geschichte der Königl. Haupt- und Residenzstadt Königsberg in Preussen* (Stuttgart 1899) s. 248.
8. P. P. Sveistrup: *Det almindelige handelskompagni 1747-1774* s. 52 (i »*Meddelelser om Grønland*« bind 131 (Kbh. 1943).
9. Sveistrup og Willerslev s. 43.
10. Th. Schmidt s. 18.
11. Schovelin I s. 232 ff.
12. »*Baltische Studien*« 25 (Stettin 1875) s. 20 ff.
13. Th. Schmidt s. 32.
14. *Ibidem* s. 11 ff. og 36 ff.
15. Schovelin I s. 196; Aa. Rasch: *Dansk toldpolitik 1760-1797* (1955) s. 86 og 96.
16. »*Toldpolitik*« s. 243 ff.
17. Se herom: K.-E. Jessen: *Genopbygningen af København efter branden i 1795* (1958).
18. Th. Schmidt s. 14 f.
19. »*Toldpolitik*« s. 60 og 96.
20. Erik Kroman: *Marstals søfart indtil 1925* (1928) s. 65.
21. Om skibstyperne: En brig var et middelstort skib med to fuldriggede master (altså med råsejl). – En fregat var et sejlskib med tre master, alle fuldriggede. Kaldes også fregatskib eller blot skib. – En galioth var et middelstort lastskib, skonnertrigget (dvs. med gaffelsejl), med to master, flad hæk og forholdsvis fyldige linier i skroget. Den nyere type galeasen ligner den meget. – En jagt var et lille skib med højt overskib, bred bov og fladt spejl. Den havde een mast med storsejl og topsejl samt tre stagsejl. – En hukkert var et lastskib, flad i bunden, rundgattet agter. Havde to ret små master og sejlføring som en galioth. – En skonnert var et skib med 2 eller 3 master, alle med gaffelsejl, dog undertiden med et par råsejl på forreste mast. – En smakke var et mindre skib, nærmest som en jagt, men kun med dæk for og agter og åben midtskibs. – En snau (eller snow) var et 2- eller 3-mastet skib, der mindede om en fregat. Det førte råsejl på masterne med undtagelse af et stort gaffelsejl på den agterste.

En vignet og dens forudsætninger

Af HELGE SØGAARD

Siden sin start i 1949 har Erhvervshistorisk Årbog på sit titelblad som bomærke anvendt en regningsvignet fra købmandsfirmaet Chr. H. Nielsen i Hjørring. Læsere, der har studeret vignetten nærmere, vil have bemærket, at den indeholder en række symboler og varer fra handelens verden. Nedenstående gøres disse til genstand for en kulturhistorisk gennemgang, der rækker helt tilbage til oldtiden. Formålet har været at vise, dels hvorledes den almindelige kulturudvikling afspejles i et tilfældigt valgt prøvestykke, dels at et handelshistorisk dokument kan anvendes til mere end studiet af den snævre forretningshistorie.

I en historisk undersøgelse er det i de fleste tilfælde et aktstykkets indhold, der afgør dets værdi. Dets ydre form, som den viser sig i papirkvalitet, bogstavernes større eller mindre skønhed og andre særtræk, er i reglen uden betydning, hvis der ikke er grund til at tvivle på ægtheden, da de så kan give afgørende vink til vurderingen. Når vignetten på regningsblanketterne fra konsul Chr. H. Nielsen i Hjørring nedenfor beskrives, er det dog ikke, fordi der falder nogen mistanke om uægthed på disse dokumenter; men billedet kræver en nærmere redegørelse, efter at det fra 1949 er blevet benyttet på titelbladet for Erhvervshistorisk Årbog. Fremdeles er der grund til at gøre opmærksom på, at der i de billedlige fremstillinger foreligger en kilde med værdifulde supplementter til den skriftlige tradition i videre forstand.

Et særskilt udstyr af al korrespondance, der udgår fra en forretning eller institution, vil normalt vise modtageren, at det formelle grundlag for brevvexlingen er i orden og kan samtidig give en virkningsfuld reklame. Det ville ikke være svært at fremskaffe en samling brevhoveder o. l., der tillige med den her omtalte vignet nøjere ville gøre det tydeligt, men det må være tilstrækkeligt at henvise til prøven, Erhvervshistorisk Årbog allerede har bragt i brevhovedet fra 1862 til O. P. Riis' boghandel i Slesvig¹. Det er unødvendigt at anføre, at fremstillingen altid søgte at give et indtryk af soliditet og velstand, enten den gav et konkret billede af virksomheden eller ved let forståelige symboler udtrykte forretningens omfang. Også i den private korrespondance benyttede man tidligere ofte brevpapir med et billedsmykket hovede. Et eksempel er gengivet i denne årbog 1958, p. 57², og et tilsvarende udstyr kendes fra

mange danske byer, hvor et prospekt af købstaden var det foretrukne sujet. Nogen kunstnerisk værdi ejer brevhovederne på papiret for den private brevskrivning ikke, og benyttelsen kan kun opfattes som en modesag i årtierne på begge sider af forrige århundredes midte. Skikken var imidlertid meget yndet, som det kan ses af de efterligninger, lærebrevene fra lavene blev udstyret med, hvorpå man enten kopierede et forlæg eller efter evne søgte at fastholde udseendet af byen i en tegning øverst på det stemplede folioark, der blev brugt til lærebrevet.

En langt større værdi har billederne, som på den ene eller den anden måde er knyttet til købmandens virksomhed, fordi de må antages at være bestemt eller i det mindste godkendt af ham som et udtryk for hans forretning, og til en nærmere bestemmelse af dem vil det være nærliggende at sammenligne disse billeder med fremstillingerne på forretningsskiltene.

Regningsblanketten stammer fra købmand, konsul Chr. H. Nielsen i Hjørring, f. 1. jan. 1809 i Hjørring, etableret i samme by 1831, d. 1. maj 1881. Det er her unødvendigt at give en udførlig redegørelse for hans virksomhed, da der kan henvises til Finn H. Lauridsen: *Fra borgerskabets gennembrud. Konsul i Hjørring Chr. H. Nielsen (Jyske Samlinger, ny række II, 1952, p. 1-78)*, og enhver fyldigere skildring af Vendsyssels gamle hovedstad indeholder større eller mindre bidrag om hans virksomhed³. Hans forretning var af den gamle form, efter hvilken købmanden aftog gårdenes produktion og solgte landbruget andre varer, som det tilfældigvis tydeligt fremgår af regningen, hvis udstyr behandles, idet den drejer sig om en leverance fra Jens Chr. Jensen i Hvidsted (Tårs s., Børglum h.) på fem fjerdinge smør og et salg til samme kunde af potaske, brændevin og ståltråd. Regningen er dateret 10. oktbr. 1846 og bærer påtegning om, at den er udlignet 23. dec. Denne forretningsform var udbredt over hele landet på denne tid. Chr. H. Nielsen var ikke blot fremragende som købmand, men kastede sig også ind i landets og hjembyens politik. I den første blev resultaterne kun små, større var den betydning, han fik for Hjørring, hvor han blev lederen af fremskridtet, ikke altid uden modstand fra mere konservative bysbørn, og der er vist ikke tvivl om, at hans offentlige virksomhed i nogen grad hindrede ham i at give forretningen det fulde arbejde. Nogen rig mand nåede han ikke at blive. I denne selvtagne forpligtelse til at deltage i byens liv og styre som foregangsmænd lå der en reminiscens fra ældre tid, da købmændene var de eneste, hvis ord havde vægt, og som havde adgang til magistratsstillingerne i enevældens købstad. Selv om konsul Chr. H. Nielsen var en fremskridtsmand og en overbevist tilhænger af den frie forfatning, har nedarvet standsbevidsthed og en vis stræben efter selvhævdelse måske bestemt hans indtræden i byens styre, skønt den sik-

kert var grundfæstet i en større idealisme, end det er muligt at finde hos købmanden i det 18. århundrede. I det hele taget må man som baggrund for Chr. H. Nielsens tankegang forudsætte den blanding af fremskridtsånd og uudryddelig fastholden ved det nedarvede, som prægede så mange andre i de samme kredse i samfundet i forrige århundrede. Det er nødvendigt at fremhæve dette, da det kan danne baggrunden for den lidt anstrengt symbolske fremstilling, vignetten er præget af, og som mere peger tilbage mod fortiden end frem mod den nytid, købmanden selv så ivrigt var med til at tilvejebringe under personlige ofre, hvis man da kan betragte regningens dekoration som et udtryk for købmandens personlige smag.

Så meget lettere kan der peges tilbage i tiden, som det 18. århundrede ikke var fremmed for bogtrykket og den grafiske kunst i reklamens tjeneste. Til eksempel kan der henvises til et træsnit med anbefaling for strømper fra Hamburg fra tiden ca. 1720. I hele den ydre form er det uagtet sin sene alder helt præget af renaissancens stiltræk⁴. Et andet eksempel er en etikette på et ur fra John Meredith i London, nu på Clausholm. Der kendes arbejder af urmageren fra 1750'erne. I en rococoramme findes både en engelsk og en dansk tekst med en anbefaling af hans produktion, og det er bemærkelsesværdigt, at man allerede på denne tid var indstillet på eksport til Danmark⁵. Denne etikette kan sammenstilles med de samtidige og lidt senere signaturer for snedkere, der har været et værdifuldt hjælpemiddel til at finde frem i det vildnis, den ældre danske møbelhistorie hidtil har været. Desværre er hele den gruppe tryksager, der dannes af regninger og andre blanketter, etiketter o. l. et meget lidt dyrket område, skønt en systematisk indsamling formodentlig ville give et usminket bidrag til forståelsen af fortidens brugskunst. Endvidere foreligger i reparationssedlerne fra danske urmagere i forrige århundrede en række merkantile tryksager, der både personalhistorisk og som prøver på tidens smag har stor værdi, men af hvilke der desværre ikke foreligger så store samlinger, at en virkelig dom kan fældes over dem. Kvaliteten er svingende. Primitive kobberstik, udførte af urmagerne selv, og små, elegante arbejder i samme teknik eller bogtryk træffes side om side i yderkapslerne på de gamle lommeure. Nogen direkte sammenligning mellem de to grupper kan dog ikke foretages. Købmandsvirksomhed og urmageri er for afvigende indbyrdes.

Blanketten, der danner grundlaget for beskrivelsen, måler i bredden 20,5 cm og knap 17 cm i højden, men er måske afkortet. Navn, rubricering og hoved er formentlig udført i litografi i efterligning af kobberstik, men kunstneren og hans eventuelle forbilleder kendes ikke, og der har ikke været lejlighed til at anstille videre efterforskning, som ville kræve et langt større ma-

Handelsforretninger med:
 Colonial, Vin, Rom, Cognac
 og andre Spiritusser, Isenkram,
 Galanteri, Steentøj, Glas, Hør, Hamp,
 Crister, Skrivpapir, Spillekort m.l.

Fra min Tobaksfabrik
 leveres alle Sorter
 fine og ordinære Røg-, Skraae- og
 Snustobakker i funde, velfabrikerede
 Varer, saavel en gros som en detail.

Hjørring, den 10 October 1846.

Sens: Chr. Sensen, Hovedsted

til Consul Chr. H. Nielsen

Debet.

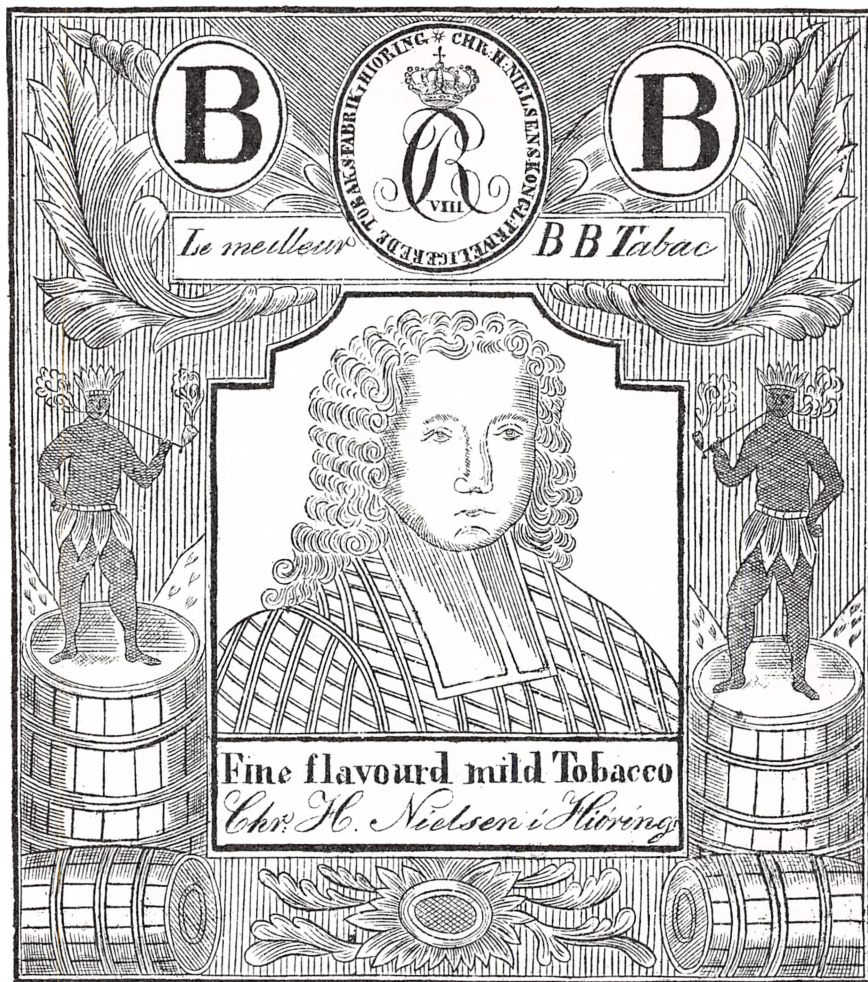
Aflyst den 29 Decbr 46

Per Arant mig 4 Fjerd Onions 120 ⁰ =	40	,	
du. Under sigt 2 ⁰ 20 ⁰ Kap 1 - 4 ⁰ =			
1/2 Kistefla 9/ 1/2 Kist. Bæveran 10 ⁰ =	1-3		
Maactraa 2	2 ⁰		
Contant - - - - -	6-4		
			8
<hr/>			
Ad Hjørring til Hjelpe =	40		
Saa Hjørring Onions besigt =	10		
Cellerent	50		

teriale end det, der har stået til rådighed. Foroven læses i forskellige skrifttegn med sving og snirkler: »Handelsforretninger med: Colonial, Viin, Rom, Cognac og andre Spiritusser, Jsenkram, Galanteri, Steentøj, Glas, Hör, Hamp, Twister, Skrivpapiir, Spillekort m. V.« – På den anden side af billedet er skrevet i samme udførelse: »Fra min Tobaksfabrik leveres alle Sorter fine og ordinaire Rög-, Skraae- og Snuustobakker i sunde, velfabrikerede Varer, saavel en gros som en detail.« Ordene dækker over vignettens indhold, som de nærmere skal forklare, og enhver redegørelse for enkelthederne i den må tage hensyn hertil. Da fabrikationen af tobak er særlig fremhævet, må det indskydes, at Chr. H. Nielsen i 1845 åbnede en tobaksfabrik, til hvilken han havde erhvervet et kongeligt privilegium. Denne side af virksomheden kunne han dog ikke fastholde interessen for, skønt den hurtigt kom i god drift, og den blev 1852 solgt til J. Chr. Dreyer fra Assens for 9000 rbdlr.⁶

Fra denne produktion er der bevaret to graverede kobberplader til fremstilling af etiketter til tobakskarduser med en traditionel fremstilling og ganske ens med undtagelse af de forskellige kvalitetsbetegnelser. De har været brugt til pakningerne for biskoptobak eller biskop, som den kortere kaldtes. Litterært optræder denne sort i Hans Egede Schack: *Phantasterne* (fra 1857), hvor fortællingens tre hovedpersoner som drenge nyder den i fællesskab, hvoraf det fremgår, at den ikke har hørt til de fineste varer. Som det ses af etikettens tekst, har tobaksindustriens almindelige brug af fremmede sprog på emballagen, selv om varen er fremstillet herhjemme, over en århundredgammel tradition bag sig.

Hovedet på regningsblanketten kan således tidligst være fra oprettelsen af tobaksfabrikken 1845. Ligesom de lige omtalte etiketter er det ikke udført af nogen stor kunstner, og ubehjælpsomhederne i tegningen er så iøjnefaldende, at det er overflødigt at udpege dem enkeltvis. Dekorativt er ordningen af detaillerne dog ikke uden virkning i deres fordeling i to grupper, mellem hvilke der åbnes udsyn til en ikke nærmere bestemt kyst, mens baggrunden viser havet med et noget utydeligt tegnet, vist tomastet handelsskib, og det kan i denne forbindelse bemærkes, at konsul Chr. H. Nielsen havde sine egne fartøjer. Hjørring er ganske vist en indlandsby, men han havde også etableret sig som skudehandler og var desuden som strandingskommissionær og konsul for flere lande knyttet til handelen på Vestkysten, for øvrigt ikke med nogen økonomisk fordel⁷. Skudehandelen foregik direkte fra kysten; de små åbne skuder bragte varer mellem Vendsyssel og Norge. Et fartøj fra det 18. århundrede af denne type, sandskude som den kaldtes, er afbildet på det berømte ur i Vester Vandet kirke⁸. Med de betingelser, under hvilke den ældre tids købmand måtte arbejde, var det ganske almindeligt, at han enten ejede et

Aftryk af den ene kobberplade til etiketter fra Chr. H. Nielsens tobaksfabrik
(»Den gamle By«).

eller flere skibe eller havde parter i dem, ligesom de kendte farvelagte tegninger af skibene, af hvilke Åbenrå Museum og Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg ejer et rigt udvalg, smykkede købmandens hjem⁹. Det er derfor velmotiveret at lade et skib indgå i vignetten, hvor dets fremtrædende placering i midten drager øjet til sig. Også de andre sager må på en eller anden måde stå i forbindelse med Chr. H. Nielsens virksomhed enten ved at pege hen til den ledsagende tekst eller ved symbolsk at udtrykke en særskilt side af hans virksomhed som købmand. På de efterfølgende sider skal det forsøges at give en redegørelse for de enkelte genstandes historie og forekomst i Danmark og deres betydning i handelen, begyndende med de ældste sager og afsluttet med de yngste i det omfang, en indbyrdes rangordning kan opstilles.

Hermesstaven (merkurstaven, caduceus, κηρύκειον) er det ældste symbol på vignetten. Den kendes meget langt tilbage i historien, idet den efter den danske forsker Carl Ludvig Müller skal være et tegn for Baal og Astarte ikke blot i Forasien, men også i fönikernes kolonier rundt om ved Middelhavets kyst. Efter hans opfattelse er dette attribut derefter overført til hellenernes Hermes, og han knytter til denne teori nogle bemærkninger om, at den ringformede afslutning på staven i dens ældste form skulle være et tegn på evigheden og verden og dermed for guddommen, mens det falder ham mere vanskeligt at give en forklaring på de opstående spidser, der tilsammen danner en halvcirkel ¹⁰. Uden at tage nærmere stilling til den vidtløftige udredning må det anføres, at materialet er indsamlet på for snævert et område og ikke forklarer, hvorfor et symbol på den største gud hos de forasiatiske semitter blev overtaget af en hellensk guddom, som ikke stod højt i rang inden for de himmelske magter på Olympos. I denne sammenhæng er det imidlertid tilstrækkeligt at gøre opmærksom på, at der foreligger et problem, idet al senere symbolik, der er knyttet til staven, udgår fra Hermes-skikkelsen. Hermes var en meget alsidig guddom; i sin egenskab af de højeste magters herold færdes han såvel på jord som i luft, som det antydes af vingerne på hatten og skoene, og staven var i Hellas det fastslåede tegn for herolder og fredelige sendebud. Vingen på den afbildede hermesstav skal antyde det samme, og slangerne i den fastslåede stilling skal være en senere dekorativ udformning. Vil man følge Plinius, er slangerne føjet til heroldstaven af de barbariske folk som et tegn på bærerens fredelige hensigter ¹¹.

Det er usikkert, hvor megen tillid man skal skænke disse betragtninger, der kun synes at vise, hvor ringe viden man ejede. På mere sikker grund er man for andre af gudens funktioner. Hermes kaldes også »den til torvet knyttede« (ἄγοραῖος), med hvilket tilnavn hans virke som handelens værner blev betegnet, og det er med denne egenskab som udgangspunkt, at hans stav er blevet mærket for alt, der har med omsætning og handel at gøre. Denne udvikling blev begunstiget ved den romerske Mercur's langt større tilknytning til handelen end den mere alsidigt opfattede Hermes-skikkelse. Mercur's festdag var den 15. maj, da købmændene samledes ved hans hellige kilde ved porta Capena i Servius Tullius' mur. I sine sædvanlige letløbende vers har Ovid givet en skildring af ceremonien ved denne lejlighed, af hvilken det må være nok at anføre disse vers som en prøve:

Est aqua Mercurii portae vicina Capenae:
 si iuvat expertis credere, numen habet.
 Huc venit incinctus tunicam mercator, et urna
 purus suffita, quam ferat, haurit aquam.
 Uda fit hinc laurus: lauro sparguntur ab uda
 omnia, quae dominos sunt habitura novos.

»Mercur's kilde er nabo til porta Capena, den ejer en guddomsagt, hvis man skal tro de kyndige. Købmanden kommer herhen, iført sin tunica, og tvættet øser han vandet op med en medbragt krukke, indviet med røgelse. Dermed vædes en laurbærgren, og alt, som skal have nye ejere, bestænkes med den våde laurbærkvist«. Ovid glemmer heller ikke at berette om købmændenes bønner til guden om tilgivelse for svigagtig brug af gudernes navne og om deres ønsker om en god handel og erindrer i denne sammenhæng om de let angribelige handlinger, myterne tillægger Mercurius¹². Han nærmer sig her den mere vulgære opfattelse af guden, der ikke giver noget overdrevent tiltalende indtryk af grundsætningerne for oldtidens forretningsliv og dets guddommelige beskytter.

Hos Horats ejer Mercur's skikkelse en mere dyster karakter, fordi hans egenskab af ψυχοπομπός (sjælenes fører til underverdenen) betones mere end sædvanligt. I det stærkt personlige digt ved Quintilius Varus Cremonensis' død 23. f. Chr. f. optræder Mercur som den ubøjelige, der ikke trods kunstens stærkeste virkemidler afviger fra opgaven, pligten har pålagt ham.

Quid si Threicio blandius Orpheo
auditam moderere arboribus fidem,
non vanae redeat sanguis imagini,
quam virga semel horrida

non lenis precibus fata recludere
nigro compulerit Mercurius gregi.
Durum, sed levius fit patientia,
quidquid corrigere est nefas.

»Hvis man kunne spille med større tryllekraft end Orpheus fra Thracien på sin lyre, der også gjorde indtryk på træerne, ville livet dog ikke vende tilbage til den tomme skygge, når Mercur, døv over for en bøn om at åbne dødens port, først med sin skrækkindjagende stav har drevet den ind i den mørke skare. Det er svært at bære, men bliver lettere ved tålmodighed, og det er mod gudernes vilje, at alt skal ændres«¹³. Mere i den almindelige stil er slutningen af en anden ode til guden, hvori det siges:

Tu pias laetis animas reponis
sedibus, virgaqve levem coerces
aurea turbam, superis deorum
gratus et imis.

»Du fører de fromme sjæle til boliger fyldte med glæde, og med din gyldne kvist samler du skaren af ånder, velanset af guderne i himlen og i underverdenen«¹⁴. Den her omtalte gyldne kvist er netop hermesstaven, der i Odys-

seen har givet guden tilnavnet $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{o}\rho\rho\alpha\pi\iota\varsigma$ (med en gylden stav), et epitheton, som dog ikke kan fjerne det dæmoniske ved gudens egenskab som den ubønhørlige fører af sjælene til Hades. Hele denne side af hermesstavens symbolik er trådt fuldstændigt i baggrunden i nyere tid, da den udelukkende er blevet knyttet til handelen og forretningslivet som et enkelt og veltalende sindbillede. Det er den lettere forståelige opfattelse hos Ovid, der er blevet genoptaget, ikke de til dødsrigets sendebud knyttede forestillinger.

I Danmark er det svært at finde spor af den klassiske tradition om Mercurius i middelalderen, ikke fordi litteraturen fra oldtiden var ukendt, thi Ailnoth kan både citere Horats og Ovid¹⁵, og biskop Gunner af Viborg anfører den sidste forfatter for at nævne et par tilfældige eksempler¹⁶, men hermesstaven var i sin oprindelige form så nøje knyttet til den klassiske tankeverden, at den ikke kunne indpasses i middelalderens levesæt som så meget andet. Som en undtagelse finder man hermesstaven som tegn for planeten Mercur og de andre planettegn overleveret som magiske figurer i yngre folketro, der har overtaget dem som middelalderligt arvegods, og i blokbogen fra lensgreve Chr. Lerches bibliotek, der blev fundet 1928 og indeholder en populær astrologi, optræder mercurstaven ligeledes, men er på dette sted i overensstemmelse med samtidige europæiske sidestykker blevet forenklet til to sammensnoede slanger. Blokbogen er et nederlandsk arbejde fra ca. 1460, men da den er fundet i Danmark, tør det måske formodes, at den også repræsenterer de forestillinger, man her gjorde sig om staven. Den tilhørende tekst indeholder i øvrigt ikke nogle hentydninger til købmandsstandens særlige tilhørsforhold til planeten, men man kan tage den pengepung, planetfiguren holder i hånden, som et merkantilt symbol¹⁷.

Først med den nyere tids humanisme bliver der mulighed for at genoptage den klassiske symbolverden, men i en rensat eller snarere udvandet form, idet attributternes religiøse side er elimineret, så de kun er udtryk for ganske verdslige forestillinger. I medaillekunsten møder man første gang hermesstaven på bagsiden af en mindemønt, udført af Anton Meybusch i anledning af Frederik IV's 30-årige fødselsdag 11. oktbr. 1701. Den ses her sammen med et par kornaks og en bladkvist, og hele denne fremstilling er forklaret ved omskriften: *Pour le bonheur et la felicité de ses heureux sujets*. Her er der ikke tvivl om, at symbolet skal repræsentere commerciens flor i merkantilismens æra og vise velstanden og lykken for undersåtterne, som de ledsagende ord nærmere understreger¹⁸. Tiden for hermesstavens optræden på medaljerne er sen, men deres kunst var så nøje knyttet til fyrsterne og adelen, at der sjældent var anledning til at tage symbolet i brug, og det krævede, at den klassiske symbolverden og den praktiske handel skulle mødes, men det var på denne tid en

sjælden konstellation. Derfor må det her anføres, at da stridighederne mellem monarkiet og Hamburg, der var opstået ved stadens undervurdering af den danske valuta, blev bilagt, blev der 1736 slået en halv bank-portugaløser til minde om handelens genoptagelse mellem de to parter. Mønten viser Mercur med hermesstav og vinger på sko og hat ¹⁹.

På mønter fra det danske monarki optræder mercurstaven på de dansk-vestindiske mønter efter loven af 29. marts 1904 på de mindre værdier fra og med 5 cents i nikkel (25 bit) til og med 1/2 cent (2 1/2 bit) i bronze. Den er gengivet på bagsiden sammen med Neptuns trefork og en segl, så øernes tre vigtigste næringsveje: handel, skibsfart og agerdyrkning hver fik sit mærke ²⁰.

Mercurhatten optræder også sammen med staven og en trefork på et skilt af sandsten fra Borbergsgade 47, København, dateret 1794 og med initialerne for Diderich Christian Funck og hustru Christine, f. Schulte ²¹. To overflødhedshorn skal vel hentyde til den gennem handelen erhvervede velstand, skønt dette symbol i den antikke verden som et cornu copiae blev ført af gudinden Fortuna, der herhjemme i nyere tid afbildedes som en kvindeskikkelse på en kugle med et flagrende gevandt i hænderne. Treforken skal formodentlig som Neptuns tegn hentyde til skibsfarten. Kombinationen hermesstav, trefork og mercurhat genfindes i Århus på portalen på Raaes gård, bygget 1798 af Horsens-mesteren Anders Kruuse til købmand Hans Fr. Raae ²². Det er næppe helt tilfældigt, at disse symboler i slutningen af det 18. århundrede vinder frem. Først på denne tid forelå alle betingelser for deres anvendelse i handelens blomstring under landets neutralitet i revolutionskrigene, tidens begejstring for den klassiske oldtid og et videre kendskab til den, end det hidtil havde været tilfældet. En større alder tør man heller ikke tillægge pibekradsen i form af en hermesstav, der opbevares i stiftsmuseet i Viborg og en nærmere omtale af Hermes og brugen af hans stav længere frem mod nutiden må anses for overflødig, da figuren med symbolet stadig er i levende brug.

Ankeret på vignetten ved siden af Mercurs kendetegn hører ligeledes til de gamle symboler, skønt det ikke kan opvise en lige så lang historie som Hermesstaven. På billedet har det fået en noget forvansket form, idet ankerstokken er alt for kort og er tegnet som liggende i samme plan som armene, skønt den står på tværs af dem på virkelige ankre, hvis arme ellers ville ligge fladt på havbunden uden at gribe fat, som det kan hændes straks efter udkastningen af ankeret, der efter kædens strækning drejer sig 90°, styret af ankerstokken, så en af fligene kan fæste sig i bunden. Det afbildede anker er praktisk uanvendeligt. Ikke desto mindre finder man denne fejl gentaget atter og atter, når ankeret i ældre tid skulle gengives, idet ankerstokken dog i reglen har sin

rette længde, mens vanskeligheden ved at fremstille ankeret virkelighedstro med dets to i en ret vinkel til hinanden stødende planer har oversteget kræfterne, og dekorative hensyn kan yderligere indføre særlige træk. På det lige omtalte relief fra Raaes gård i Århus ses det som det centrale billede på et skjold, men ankerstokken er erstattet med en buet bladstav, der fortsætter på begge sider af skjoldet mellem de øvrige emblemer.

Ankeret synes at være en af middelhavskulturens opfindelser, og både genstanden og navnet på den er indlånt i Danmark, formentlig engang i jernalderen. Foruden den i egentlig forstand klassiske type kendes også sjældnere og mere primitive former, af hvilke et eksemplar blev fundet 1951 en times sejlads øst for Skagens revs fyrskib, dannet af et rodstykke af et træ med fem flene og den ene side flad, så der kunne bindes en sten eller andet tungt til træstykket, for at det kunne synke til bunds. Det gemmes i museet »Skagens Fortidsminder«²³.

Foruden den nu kendte ankertype har man i middelalderen haft en anden, der under stedet, hvor skaft og arme mødes, bærer en løs ring. Denne type optræder allerede på Ladby-skibet, som desuden har været forsynet med en ankerkæde af jern, en forbedring, der allerede omtales af Cæsar som brugt af veneterne²⁴. På Ladby-skibet har kæden siddet direkte til ankeret i en længde af formodentlig ca. 10 m og er derefter fulgt af et ankertov²⁵. Det varede længe, inden det sidste blev helt afskaffet. Det senere så sørgeligt berømte linieskib »Christian VIII« skal være det første i den danske marine, som fik ankerkæde²⁶. Man har udkastet forskellige teorier om, hvilken funktion den løse ring ved ankerets spids har haft. Af W. Vogel er det foreslået, at den har været brugt til fastbinding af et tov, hvormed man kunne give ankeret den rette stilling mod havbunden uden brug af ankerstok²⁷. Nogen grund til tvivl på dette punkt foreligger dog ikke, da et kalkmaleri i Ebeltoft kirke med årstallet 1521 viser et større sejlaskib med to ankere af denne type. Til den løse ring er der fæstet en line, endende i en ankerbøje, så man let kunne genfinde ankeret, hvis et uheld tvang til at kappe ankertovet²⁸. At dette ikke har været så ganske ualmindeligt, fremgår af et kongebrev fra 1530, efter hvilket de »blinde« ankere, der blev fisket op i Øresund, skulle afleveres til den kongelige tolder Peter Hansen, som skulle udbetale halvdelen af værdien til finderens og gemme den år og dag, for at ejerne kunne få dem tilbage mod at betale bjergelønnen. Var der ingen, som meldte sig, skulle kongen have indtægten²⁹. Fra Skagen berettes det 1514, at Morten Kabel fra Rostock klagede over, at et anker, han havde måtte slippe, og som blev optaget og henlå uden for toldboden, ikke blev udleveret. En kongelig resolution bestemte, at han skulle have sit anker igen, hvis han kunne bevise sin ejendomsret³⁰.

Kalkmaleriet med ankre fra Ebeltoft kirke.

Det mest kendte anker i dansk historie skylder Kingos versekunst sin berømmelse. Det er opstillet på Rosenborg og blev bevaret, fordi det reddede et skib med Christian den Femte under en storm, og aleksandrinerne er gengivet i Erik Pontoppidans *Marmora Danica*:

GUd holt paa mig, og jeg holt Christian den Femte,
Der en forvildet Storm i Øster-Søe ham klemte,
To Rigers Lif og Død paa to Jern-Hager laae,
Jeg derfor her skal til et ævigt Minde staae.

Så meget om de virkelige ankre.

På købmand Chr. H. Niensens blanket skal ankeret dog ikke alene opfattes efter sin almindelige brug. Det optræder sammen med det allerede omtalte skib som et symbol, der her ligesom på Raaes gård må hentyde til, at købmand og reder var forenet i samme person, og det er vel næppe for dristigt at gå ud fra, at da den ledsagende tekst til vignetten nævner kolonial som det første blandt handelsvarerne, har ankeret skullet hentyde til de oversøiske farter, skibene gjorde til fjerne pladser, hvorfra de hentede sukker, krydderier, the, kaffe og andre produkter fra tropiske og halvtropiske egne hjem til det

barske Vendsyssel. Men ankeret er ikke noget entydigt symbol. Der har været en periode, og den er endnu ikke ganske afsluttet, da man lagde en hel anden mening i genstanden.

I oldtidens filosofi arbejdede man inden for etikken med fire dyder eller værdifulde egenskaber, som det snarere bør kaldes, da det første ord nu er forslidt. De omtales i reglen med deres latinske navne: *justitia* (retfærdighed), *sapientia* (visdom), *fortitudo* (tapperhed), og *temperantia* (mådehold), skønt det er Platon, der har givet den bærende opstilling af disse begreber, hvis rækkevidde og egentlige indhold blev genstand for endeløse drøftelser i oldtiden. De fik som så meget andet et nyt liv under renaissance og blev, da alle ordene er hunkøn, i billedkunsten fremstillet som kvindeskikkelser, *justitia* med en vægt, *sapientia* med bog og spejl, *fortitudo* med en søjle og *temperantia* med en kande, hvoraf hun hælder vand ud i en urne. Med kristendommens fremtrængen kunne disse noget abstrakte værdier ikke slå til, nye måtte supplere de gamle, og man fandt dem i Paulus' første brev til korinthierne, hvor apostlen 13.13 omtaler *fides*, *spes* og *caritas* for stadig at benytte Ciceros tungemål. På dansk er de kendt som tro, håb og kærlighed. Da også disse ord både på græsk og latin er hunkøn, kunne de ligeledes gengives som kvindefigurer, troen med et kors, håbet med et anker og kærligheden med et par småbørn. De tre kristne dyder er sammen med *patientia* (tålmodigheden) gengivet på en middelalderlig molling, fundet ved tørvegravning ved Brorstrup sø i Ramsø herred³¹. I legenden er de tre kristne dyder blevet til tre børn på 12, 10 og 9 år, døtre af *Sapientia*, den himmelske visdom. Efter mange pinsler blev de henrettet under Hadrian³². Endnu kan man hos unge piger og yngre damer finde kors, anker og hjerte (det sidste som symbol for kærligheden) brugt som motiver på en broche eller som vedhæng til en halskæde. Håbet har fået ankeret, fordi der i brevet til hebræerne 6.19 tales om håbet som et sjælens anker, der er sikkert og fast. Derfor kan H. A. Brorson i sin salme »Jesus os til trøst og gavn . . .« tale om håbets rette ankergrund, men også i den verdslige litteratur møder man ankeret som symbol for håbet uden kristelig farve. Oehlenschläger har i sit syngestykke »Ludlams Hule« en romance, af hvilken følgende vers må anføres:

Thi mod den haarde Klippe
 Fælt lyder brudte Bølgers Raab
 Dog vil ej Hjertet slippe
 Med Ankeret sit Haab
 Saamangen Skipper stolt og vild
 Omseiled den Ø ved Nat og ved Dag
 Indtil han sank i Havet
 Med sønderknuset Vrag.

Digtet, der bar navnet *Elskovs Ø*, var i ældre tid almindeligt kendt, og fru Gyllembourg citerer linien om ankeret og håbet i sin novelle »En Hverdags-historie« fra 1828, da Chr. H. Nielsen var en ung mand. »Ludlams Hule« blev første gang opført 30. jan. 1816.

Som eksempel på anvendelsen af de tre nytestamentlige dyder i den kirkelige kunst kan der henvises til den sengotiske altertavle fra Vejlbj kirke ved Århus, hvis midtskab nu findes i »Den gamle By«. Skabets oprindelige snitværk er fjernet og erstattet af tre kvindelige figurer, der ved påskriften på fodstykkerne er betegnet som tro, håb og kærlighed. Den sidste figur er atter senere ombyttet med et stort, forgyldt hjerte med en opbyggelig indskrift, muligvis fordi den var mere nedringet, end det passede sig på en altertavle. Håbet med sit anker har sammen med troen undgået denne skæbne ³³.

Hvor anerkendt ankeret var som håbets symbol, fremgår af figurens hyppige optræden på de norske jernovne, hvor den er truffet første gang på en plade fra 1663 og endnu anvendes 1833. Mindst otte forskellige jernværker har benyttet motivet ³⁴.

Ankeret symboliserer foruden koffardifart og det kristne håb også andet. Clemens, apostlen Peters tredie efterfølger på Roms bispestol, blev efter overleveringen dræbt under Trajan ved at blive kastet over bord med et anker bundet til halsen; det blev derfor hans symbol og ses på vesttårnet af Århus domkirke, der er indviet til ham. Hasle herred på Bornholm førte 1584 et segl med et anker, idet Clemensker sogn er det største i herredet, ligesom seglet for Stokkemark-Ravnsborg birk på Lolland i 1648 havde et anker, da stedets kirke var indviet til helgenen. Også Ning herred har 1648 ført et anker som mærke, vel motiveret ved dets nærhed ved Århus ³⁵. At Tune Herred på Sjælland og Mariager by ligeledes har optaget ankeret i deres våben, er det derimod vanskeligere at forklare, og figurens anvendelse i de adelige våben kan ikke nærmere begrundes ³⁶.

Til gengæld er det let at forstå, at ankersmedene brugte et billede af et anker som deres håndværks tegn. Faget udskilte sig først i det 18. århundrede fra grovsmedene, efter at der 1761 var indført en prøvning af ankerne, så de efter en tilfredsstillende undersøgelse blev godkendt, og ved reskript af 15. 10. 1817 fik ankersmedene eneret på skibsarbejde. Svendestykket var et blokbeslag eller forskellige kæder eller andet under skibssmedning hørende arbejde, mesterstykket en rorhage og en rorløkke. Som ankersmedens symbol findes figuren på to stueskilte fra Odense smedelav ³⁷ og er gengivet i Ålborg smedes segl ³⁸.

På vignetten er ankeret støttet til en *tønde*, der åbenbart skal være billedets komplement til tekstens opregning af »Viin, Rom, Cognac og andre Spiri-

tusser«, som Chr. H. Nielsen handlede med. Tønden er en barbarisk opfindelse uden rod i den klassiske middelhavsverden. Ganske vist kender enhver beretningerne om den kyniske filosof Diogenes fra Sinope, der tilbragte den største del af sit liv i Athen, og hans overdrevne gennemførelse af filosofiens foragt for de ydre goder, men den tønde, han efter traditionen havde valgt til sit hjem, var i virkeligheden en stor lerkrukke, $\pi\iota\theta\omicron\varsigma$, der også af fattige kunne bruges som en foreløbig bolig, når nødstider tvang dertil. Også i Danmark har man taget sin tilflugt til pottemagerkunsten, når man skulle have store beholdere til opbevaring af sine forråd, som det fremgik ved udgravningen af bopladsen ved Ginderup i Thy fra tidlig jernalder, hvor der mellem lerkarrene fandtes en 1 1/4 m høj beholder til korn, fornedet med en åbning, hvorigennem indholdet kunne udtages (som i en silo), og de keramiske præstationer på dette område fortjener al anerkendelse³⁹, men i løbet af kejser-tiden lærte både romere og germaner tønden at kende. Mellem fremstillingerne på Trajan-søjlen ses et skib, hvori der er indladet to tønder, mens fire andre ligger på bredden. Søjlen fortæller om begivenhederne i krigen mod dacerne (101–02 og 105–07), og på denne tid har romerne således kendt tønden i vor betydning af ordet. Et relief, der nu findes i museet i Trier, viser et skib på Mosel, ladet med tønder⁴⁰. Bødkerkunsten er en keltisk opfindelse, og det er muligt, at den oprindelige betydning af ordet »tønde« har været »lædersæk (til vin)«⁴¹, men i så fald har den genstand, ordet betegner, fjernet sig langt fra sin oprindelse. Som fundene viser det, blev karret, bygget af staver, der sammenholdtes af bånd af træ eller metal, meget yndet i Danmark, og særlig kan der erindres om, at man i det gamle Hedeby byggede brønde efter denne teknik med en bund med gennemboringer, hvorigennem grundvandet fik adgang til brøndrøret⁴². Hele middelalderens handel er utænkelig uden brugen af tønden som emballage. Det gælder også for de store sildefiskerier på begge sider af Sundet, der var afhængige af bødkerkunsten til nedsaltning og transport af fangsten. Ved undersøgelser i Dragør er der ligeledes fundet tønder, her med gennemborede staver. De var nedstukket i jorden to eller tre over hinanden for at danne en brønd, men da tønderne bærer indridsede bomærker, har de antagelig først været brugt som sildetønder⁴³. Også for fiskeriet i Limfjorden var tønder en nødvendig forudsætning. Derfor måtte magistraten i Ålborg 1562 14 dage før mikkelsdag som følge af mangel på den uundværlige bødkerware fastsætte, at ingen udenlandsk eller uden for byen bosat måtte købe tomme tønder til udførsel, og at ingen borger måtte sælge udenbys folk tomme tønder uden tilladelse, ligesom bødkerne det følgende år fik førsteret til materialet til tønder⁴⁴.

Her kan også erindres om, at tønden med drikkevand var en af betingel-

serne for renaissancens langvarige farter over havene til de nyopdagede lande. Man mente at have gjort den erfaring, at disse vandtønder skulle have jernbånd for at klare de endeløse sejlads 45.

Det er ikke mærkeligt, at bødkerne kappedes om, hvem der kunne fremstille den største tønde. Kendt af enhver turist er fadet i Heidelberg, men i øvrigt var det i det 17. århundrede Bremen, der mentes at bære sejren hjem på dette område, og det skal have givet anledning til talemåden »Tyk som en Bremertønde« 46.

Den fremtrædende placering af tønden på vignetten er således velmotiveret, og den er i modsætning til hermesstaven ikke kun et symbol eller som ankeret en uklar blanding af symbol og et virkeligt redskab, men en repræsentant for en vigtig del af de varer, den gamle købmand handlede med. Det forandrer intet i denne opfattelse, at man på lavsager og skilte kan finde tønden brugt som bødernes særlige tegn, som det ses Amaliegade 11 (fra 1754) og Toldbodgade 17, begge København, eller at en vintapper i Strandgade 20 og sæbesydere i Nybrogade 20 og St. Regnegade også havde gengivelser af tønder i deres skilte 47. Alle disse københavnske skilte understreger alene, hvor almindelig tønden var til opbevaring og transport, men den var dog mest knyttet til købmandens erhverv, som det bl. a. fremgår af et par skodder fra en købmand på Mejlgade i Århus, hvor tønder med så uensartet indhold som Gl. Rom og Eddike er afbildet i en fortrolig sammenstilling med fustager med rosiner og andre varer, hvis påstanden i det hele taget kræver et bevis 48. Den sidste menneskealder har derimod set en rivende tilbagegang i brugen af bødkerfagets frembringelser, der overalt afløses af metalbeholdere eller andet, der mere hensigtsmæssigt kan afpasses efter formålet. Tønden er snart en sjældenhed.

Den store *vareballe*, der på vignetten er anbragt foran tønden, må nævnes på dette sted, fordi den som en anden form for emballage hører sammen med den. Man har her at gøre med en virkelighedstro gengivelse af en af tidens almindelige typer i den næsten terningagtige form, sammenholdt af et solidt stykke reb, som det kan ses af et maleri af dampskibsbroen i Århus havn fra 1850'erne (nu i »Den gamle By«), hvor nogle af denne slags vareballe er anbragt i forgrunden af kunstneren, og på det i en anden sammenhæng omtalte dørparti fra Raas gård i Århus indgår en fremstilling af samme form som den på vignetten anbragte. Det er unødvendigt at opregne flere eksempler fra andre byer. Hvad indholdet har været, kan man kun gætte på, muligvis tobak ud fra den fremtrædende omtale, tobaksfabrikationen får på blanketten, og den ubestemmelige genstand, der ligger længst fremme i billedets forgrund er formodentlig et bundt *tobaksblade*.

Bag ved tønden ses en stor vægt, af hvilken kun den gaffelformede op-hængning, det halve af den skråtstillede vægtstang og det øverste af de tre stykker reb til den ene af vægtskålene er synlig, mens resten er skjult bag de øvrige sager. Også her drejer det sig om en gengivelse af et redskab fra købmandens daglige virksomhed, idet man har at gøre med en af de dengang uundværlige vægte til korn og andre varer. Desværre er tegningen noget mangelfuld, da den ikke viser tungen, der angiver ligevægtsforholdet mellem lodder og vare, skønt der på tegningen er plads til den. Disse store vægte erindrer om, at fortidens købmand havde en væsentlig del af sin omsætning i korn og andre massevarer, og var for dum almindelige, skønt det må have været et besværligt arbejde at håndtere de tunge lodder, men decimalvægten blev først opfundet 1821 af Qvintenz i Strasbourg. Den ældste beskrivelse af den på dansk er givet af professor G. F. Ursin 1827⁴⁹. Den første vægt af denne konstruktion herhjemme var udført af Friderich Rolle i Strasbourg og blev anskaffet til det kongelige tørremagasin i København⁵⁰. Den første decimalvægt, der blev fremstillet i Danmark, var udført af kleinsmedemester Klærk i St. Kongensgade i København, vist 1827–28. Han modtog også bestillinger og havde forandret vægten, så den i stedet for at veje efter forholdet 1:10 kunne bruges til forholdet 1:8, der passede bedre til det daværende danske vægtsystem⁵¹. Endnu da regningsblanketten blev udført, var den gamle balancevægt almindelig, og i sin soliditet var den uopslidelig. Den ældste kornvægt i »Den gamle By« er dateret 1652 og stammer fra Tønder, den er 190 cm lang. En anden fra et ukendt sted bærer årstallet 1669. Disse vægte afviger i deres form, udstyrelse og størrelse ikke fra den oldgræske vægt, som er afbildet på det kendte lerkar, hvor man ser afvejningen af silphiumplanten i Kyrene under kongeligt overtilsyn. Man har her et af de mange eksempler på, at de daglige brugsting kan bevares uændrede gennem årtusinder.

Vægten blev et kendetegn for købmandsstanden og kan optræde som dens mærke, som det ses på porthammeren i bindingsværksbygningen Skolegade 19 i Århus fra 1802, hvor billedet af en vægt og et flag kortfattet fortæller om den tidligere og ved et tilfælde også om den nuværende ejers virksomhed. På dette sted er den symbolske betydning letfattelig, men vægten er desuden kendetegn for andet. Det er allerede nævnt, at justitia fører den i sin hånd, og den er fremdeles mærke for den hellige Antonius, erkebisp af Firenze, og for erkeenglen Michael, der efter legenden skal veje sjælene på dommedag, som bl. a. et kalkmaleri i Århus domkirke viser det.

Vægtens historie går langt tilbage i Danmark. Den ældst fundne stammer fra Vimose-fundet og er således kun fra ca. 300 e. Chr. f., men da man i bronzealderen kendte spiralringe af guld, som parvis svarede til hinanden i

vægt, og havde et længdemål, hvorom fundet fra Borum Eshøj fortæller, er der ikke grund til at tvivle på, at tiden også havde et vægtsystem, der ikke kunne undværes, så snart man havde hævet sig over det helt primitive stade, da en optælling var tilstrækkelig, mens en mere nøjagtig kvantitativ vurdering kræver et vægtsystem og afvejning i det daglige arbejde. Da bronzealderen desuden byggede sin kultur på en handelsudveksling for at skaffe det metal, der har givet tiden dens navn, er det kun en overkritisk tvivl, der vil fornægte tilstedeværelsen af et vægtsystem af en eller anden art ⁵².

Fremdeles viser vignetten en række småting, spredte mellem de øvrige sager: *hammer, passer, vase, pistol, fyrfad, ildklemme* og et par store *flasker*, uvist af hvilket materiale. Med disse sager skal vignetten åbenbart gøre opmærksom på den del af forretningens varelager, der i teksten kaldes: Jsenkram, Galanteri, Steentøi, Glas. Også denne side af købmandens virksomhed var kendt over hele landet. På de allerede nævnte butiksskodder fra Mejlgade i Århus er der afbildet ildklemme, ildskuffe, to leblade, rive, spade og båndkniv, men pistolen mangler; til gengæld ses et krudthorn, så man ikke er i tvivl om, at jagtudstyr og skydevåben tælles blandt købmandens varer. Den afbildede pistol har percussionslås, der blev opfundet 1807. Begge steder finder man desuden et *savblad* gengivet.

Desværre foreligger der ikke meddelelse om, hvilket resultat drøftelsen i det gamle geheimearchiv om tiden for den første brug af ildtang og ildskuffe gav ⁵³, så her må man nøjes med at anføre, at det ældste sæt ildtøj i Danmark formentlig er det, der findes i Christian IV's vinterstue på Rosenborg med skovl, ildtang og to brandbukke, udført af messing. Ingen af enkeltdele er daterede, men da brandbukkene er i bruskarokkens stil, kan sagerne henføres til kongens senere år ⁵⁴. Redskaberne kendes også fra borgerlige hjem. I et skifte fra Helsingør 1618 nævnes to ildtænger ⁵⁵, og på Rosenborg findes også yngre eksemplarer ⁵⁶.

Det gengivne fyrfad hører til en type, der var den gængse på den tid, da blanketten blev fremstillet. Brugen af dette udstyr var i tiltagen, efterhånden som nydelsen af kaffe udbredte sig, og det fandt for landbefolkningen sted i første halvdel af forrige århundrede, efter at det kendte forbud mod almuens brug af kaffe m. v. var blevet ophævet 27. dec. 1799. I Vendsyssel er der dog tegn på, at det varede længe, inden kaffe blev almindelig. Larsen-Ledet fortæller, at der i hans bedsteforældres hjem kun blev skænket kaffe om søndagen, og at det blev anset for ødselhed, da hans moder fra 1880 gjorde kaffe til en daglig drik ⁵⁷. Fra Råbjerg sogn meddeles det samstemmende hermed fra 1870'erne, at der ikke blev drukket kaffe til hverdag undtagen af enkelte familier ved kysten ⁵⁸. Muligvis har man lært skikken ved at bruge

strandingsgoods, som det meddeles fra Tversted sogn⁵⁹. Det må dog anføres, at allerede en notits i Jydske Efterretninger fra 29. juli 1768 beretter, at nydelser af kaffe på denne tid bredte sig fra byen til landet. I samme avis findes 4. aug. 1780 et lille vers, der åbenbart giver periodens opfattelse:

Ingen Doctor kan mig skaffe
Mod og Helbred saa igien
Som den dyrebare Caffé
Naar jeg ikkuns nyder den.

Det afbildede fyrfad må formodes at være af jern, men Kobbermøllen ved Flensborg fremstillede også kaffekander med tilhørende fyrfade af messing. De kendes desuden af kobber, og pottemagerne fremstillede dem af blyglaseret lertøj. I »Den gamle By« findes fyrfade af dette materiale fra Samsø og Sønderjylland. Fyrfadet har før indførelsen af gassen været et nyttigt redskab, når det kun drejede sig om at varme mindre portioner mad eller drikke, og nævnes allerede i 16. århundrede i Helsingør⁶⁰.

Blandt de på vignetten afbildede småting ses et *strygejern*, der af tegneren er anbragt på en fremtrædende plads foran vareballen. Selv om det for tydelighedens skyld er tegnet større end de virkelige, er det vanskeligt at se dets enkeltheder, men tilsyneladende er det udført i eet stykke med en hank på oversiden, svarende til skræddernes pressejern og de huslige strygejern, som var almindelige for en generation siden. Formen er tydeligt angivet med en spidst tilløbende afslutning fortil. Strygejernets historie er forholdsvis kort, da det kun kan følges tilbage til renaissance, og skønt ordet udtrykkeligt angiver materialet, er alle de ældste, der kendes, udført af messing med et hulrum, hvori der kan indlægges en varm bolt af jern. Katakresen synes at forudsætte, at der forud for de nu kendte strygejern har været andre af jern, men de er ikke bevarede. I Frederiksborgs lensregnskab 1633–34 nævnes et strygejern, der blev leveret til Vibeke Kruse af grovsmeden⁶¹, og det har formodentlig været af jern, selv om der er eksempler på, at smede også har arbejdet med legeringer af kobber. De ældst daterede strygejern, der kendes fra Danmark, er af messing. Et eksemplar med årstallet 1615 har vist sig at være et falsum. En gammel form er rektangulær med en retliniet tilspidset afslutning foran, en type som dog ikke synes så almindelig som en anden, hvis forreste parti er halvrundet afsluttet.

Af form som den først nævnte er et eksemplar i Nationalmuseet med dateringen 1635⁶², et andet, tidsfæstet til 1641, stammer fra Sct. Jørgensbjerg ved Roskilde⁶³. I Dansk Folkemuseum opbevares strygejern af malm fra 1635 og 1640, det sidste fra Kalundborg⁶⁴. I Randers historiske Museum

findes et fortil halvrunder afsluttet strygejern af malm fra 1646, og det ældste af strygejernene i Herning Museum er fra 1654⁶⁵. De ældste strygejern i »Den gamle By« er daterede 1646 og 1651. Det er antageligt i den periode, disse årstal angiver, at brugen har udbredt sig over hele landet, og det kan yderligere anføres, at man på denne tid også træffer på dem i de litterære kilder. Maren Jensdatter i Sindallund i Vendsyssel (d. 1647) fik til sit bryllup et strygejern⁶⁶. Det svarer hertil, at det ældst kendte strygejern i Sverige skal være fra 1647. Det findes i Kalmar Museum⁶⁷.

Typen, der er gengivet på vignetten med let afrundede sider, der mødes i en spids foran, ser ud til at være opstået i begyndelsen af det 18. århundrede. Et eksemplar af denne form med årstallet 1730 findes i samlingen på Gaunø. Strygejernet blev i yngre tid et meget yndet redskab, der fremstilledes af gørtlere og messingfabrikanter. Dansk Folkemuseum ejer et strygejern med stempel fra Kobbermøllen ved Flensborg⁶⁸, og gørtler A. Hald i Århus averterede 19. aug. 1849 med strygejern af nyere konstruktion af messing med jernbund. Et af hans arbejder findes i »Den gamle By«.

Priserne på strygejern var forskellige. 1755 vurderedes i Ribe et messingstrygejern med bolt til 1 mk., 8 sk.⁶⁹, ved fæstebonden Christen Madsens død i 1797 i Tousig i Østerild sogn i Thy sattes hans strygejern til 12 sk.⁷⁰, mens St. St. Blichers strygejern med bolte i 1848 ansås for at være 4 mk. værd. Det stod i spisekammeret, hvor der også blev opbevaret et pipejern⁷¹. Andre steder havde det en mere fremtrædende plads. Omkring midten af det 18. århundrede stod det hos bønderne på Skamlingsbanke-egnen på bilæggerovnen sammen med et par lysestager, et glødfad m. m.⁷², og fra egnen ved Stevns på Sjælland meddeles det, at strygejernet mest hængte til stads uden at blive brugt⁷³. Fra at være et nytteredskab er det i dette milieu gået over til at blive en dekorationsgenstand. Det må sluttelig nævnes, at det endnu i det 18. århundrede og noget senere ikke helt havde fortrængt de primitive glittestene af glas, der nævnes i det håndskrevne katalog over produkterne fra Nøstetangens og Ås værker til en pris af 4 sk. stykket. De kendes fra jordfund i Århus og er ikke sjældne i museerne⁷⁴. I modsætning til dem var strygejernet et vidnesbyrd om en vis social standard, og det er vel derfor, at det har fået den fremtrædende placering på Chr. H. Nielsens blanket.

Tilbage at behandle af de på vignetten afbildede sager er endnu den store *reol* med sit indhold. Det ville være fristende at sidestille den med det skuffemøbel, der nu findes i Herning Museum, men oprindeligt har stået i Kollund mellem Herning og Kølækær i Rind sogn, Hammerum herred, i en udpræget hedeegn og været brugt til varelager i en primitiv landhandel⁷⁵, men forholdene hos en købmand i Hjørring og en fattig landhandler i det midterste

af det gamle Jylland kan ikke sammenlignes, og reolen skal sikkert blot antyde butiksinventar. Det er kun sjældent bevaret i museerne, og der er derfor grund til at nævne, at Borgmestergården i »Den gamle By« ejer en næsten fuldstændig møblering af en butik fra Fåborg, stammende fra kongelig agent Voigts gård. Hans største berømmelse er den, at han var fader til Riborg Kirstine Voigt, H. C. Andersens ungdomselskede.

På vignettens reol ses på den øverste hylde fire ruller stof, og det er næppe for dristigt at antage, at man her har en prøve på de *Twister*, der omtales i den ledsagende tekst. Twist defineres i Ludvig Meyer: Fremmedordbog, 3. udg. 1853, som maskinspundet engelsk bomuldsgarn og et deraf fremstillet tøj, og det er formentlig det sidste, man har søgt at vise. Desuden rummer reolen nogle ikke nærmere bestemmelige pakker, og ved siden af dem er der opstillet et *forskærersæt*, hvis man skal dømme efter størrelsen, og fem *spillekort*. De sidste bringer uvilkårligt St. Blichers beskrivelse af kortspillet på studeopdrætteren proprietær Mads Lammestrups gård Tyreholm i erindring, som han har beskrevet det i novellen »Ak, hvor forandret«, som netop udspilles på vendelboernes peninsel for at bruge Blichers eget udtryk, hvori proprietæren, præsten og nogle andre gamle herrer tilbringer en hel aften med et energisk kortspil, som Blicher selv kunne gøre det.

Det antages, at spillekort fra slutningen af det 14. århundrede har været brugt i det sydlige Europa, og at de noget senere nåede til Danmark. Til skråen for Sct. Gertruds gilde i Hellested i Østsjælland er der i tiden mellem 1404 og 1554 gjort forskellige tilføjelser, og i en af dem bestemmes, at den der tager sine spillekort (*cartæ lusoriæ*) med og bruger dem, skal bøde 1/2 td. øl til gildet⁷⁶. Studenterne blev hårdere straffet. Nogle håbefulde sønner af universitetet, som blev grebet i at spille kort, blev 1604 sat i fængsel⁷⁷. Uanset alle forholdsregler kunne spillekortene dog ikke fordrives, tilmed da de allerede under kong Hans havde fået et fristed ved hoffet, om hvis spillelyst senere i tiden en broderet plade til et spillebord vidner (nu på Rosenborg). Den er kommet til slottet før 1718 og har midtpå en gengivelse af et oplagt spil i ruder i l'hombre⁷⁸.

Folkeligt var indstillingen til kortspil delt. De fleste bekymrede sig ikke om, at pietismen havde forstærket vurderingen af kortspil som noget syndigt, der skulle undgås, og anså det måske som en yderligere tilskyndelse til at hengive sig til denne form for underholdning ud fra ordet om, at forbuden frugt smager bedst, men ikke få fordømte det. Deres opfattelse har fundet udtryk i et sagn⁷⁹. Det fortæller, at der engang var tre disciple, der plejede at gå hen bag højaltret i Århus domkirke, når præsten gik på prædikestolen, for at hengive sig til kortspillets glæder. Da det var sket en tid, hændte det, at en mur-

Spillekortet fra Århus domkirke
(nu i »Den gamle By«).

sten faldt ned fra hvælvingen og dræbte dem alle tre, og til minde om begivenheden blev stenen lagt op på en bjælke bag altret. Det berettes, at hvis nogen fjerner den om dagen, lægger den sig selv derop om natten. Det syndige i kortspil er i sagnet blevet forstærket ved, at det er henlagt til en kirke, skønt man i ældre tid kunne bruge kirkerne til meget verdslige formål, som det fremgår af, at Århus domkirke har været benyttet til at spille bold i⁸⁰, og at boghandlere etablerede deres udsalg her⁸¹. Det er ligeledes en kendsgerning, at der er spillet kort i kirken, idet man ved en af restaureringerne i forrige århundrede bag korstolene har fundet det her afbildede kort, som man trods dets miserable udseende vist kan bestemme som hjerter knægt. Det er lidt mindre end nutidens spillekort, idet det måler $8,7 \times 5$ cm, og er lidt vanskeligt at datere, fordi spillekort udføres i en ældre stil end den herskende⁸². Måske stammer det fra tiden omkring 1750. I Lunds domkirke har man ved nedbrydningen af korstolene fundet et næsten fuldstændigt spil kort foruden terninger⁸³. Muligvis er kortet fra Århus domkirke virkelig et minde om kathedralskolens elever, af hvilke mesterlektien i hvert fald ca. 1800 havde sin plads i korstolene indtil prædikenen begyndte, da den skulle sidde i den nordre sidegang⁸⁴. Efter tegningen på konsul Chr. H. Nielsens blanket at dømme

er man i Vendssyssel gået mere åbenlyst til værks med kortspillet. Tidens mest kendte fabrik af spillekort var grundlagt af Jacob Holmblad (1791–1837) og videreført af sønnen Lauritz Peter Holmblad (1815–90).

Forskærersæt var på vignettens tid en vare for den mere velstående del af befolkningen, men havde større traditioner under renaissance og den lige efterfølgende tid. Skal der dømmes efter billedet, hvor gaflen har fire flene, har det været en moderne vare. Endnu midt i forrige århundrede har mange gafler kun haft tre grene. Det kan være svært at angive, om sættet skal repræsentere gruppen galanteri i blankettens opregning eller henregnes til isenkram.

Hvis man ud fra ovenstående opregning af enkelthederne i vignetten har fået et noget kaotisk indtryk, skyldes det udelukkende indholdet af billedet, der er lige så broget og afvekslende, som varelageret var i en velforsynet købmandshandel for lidt over 100 år siden. Det må dog indrømmes, at kunstneren ikke har været kræsen i sine overvejelser over, hvad han skulle medtage eller udelukke, og købmanden i Hjørring bærer et medansvar ved sin godkendelse af tegningen. I den givne analyse af indholdet har det været hensigten at vise, hvorledes den almindelige kulturudvikling afspejles i et tilfældigt valgt prøvestykke, og at det ved redegørelsen for det er nødvendigt at gå langt tilbage i tiden, fordi kulturens veje er udstrakte, og på en måde har ændringerne siden 1846 været mere indgribende, end hvad der skete i de nærmest foregående århundreder før dette år. Derfor kommer regningsblanketten mere til at repræsentere fortiden, end den peger frem mod vor egen tid. Hvis det ikke ville have fjernet skildringen alt for langt fra dens egentlige emne, ville det have været let at give en mere dybtgående beskrivelse af de enkelte genstandes historie, men de anførte oplysninger vil formodentlig tilstrækkelig klart vise, at man i de bevarede sager fra fortiden ejer en kilde af lige så stor værdi som den skriftfæstede tradition, og at billeder under heldige betingelser kan erstatte den originale genstand. Metodisk gælder det om at samle et tilstrækkeligt stort materiale til sammenligning, hvis man vil prøve på at vinde ny forståelse ad denne vej, men det er en vanskelig kunst at vurdere stoffet, og falske analogier kan føre på afveje, som fejlslagne forsøg atter og atter har vist det.

Det har ligeledes været opgaven at vise, at dette minde fra en købmand kan give bidrag til den almindelige kulturhistorie og ikke udelukkende er et handelshistorisk dokument. En isoleret behandling af handelens udvikling ville overse, at en forretnings virksomhed kun er en del af hele samfundets arbejde, og at det er mere frugtbart at indordne skildringen af den i en redegørelse for hele kulturens vekslende stigen og fald end at betragte den som et uaf-

hængigt fænomen uden sammenhæng med de andre bevægelser. Derfor står vignetten med rette som indledning på disse årbøgers første side som et talende minde om hele den fortid, det er årbogens opgave at fortælle om.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Erhvervshistorisk Årbog 1959, p. 78.
2. To andre foreligger i Fynske Minder, 1953, p. 174. I »Den gamle By« findes brevpapir fra samme tid som regningen med et prospekt af Århus som hoved.
3. Se f. eks. C. Klitgaard: Hjørring Bys Historie, 1925, P. Horn: Hjørring 1243–31. Marts – 1943, Anders Vigen: C. A. Olesen, 1945, og Biografisk Leksikon.
4. Jens Clausen: Økonomisk Udvikling. Aarhus gennem Tiderne I, 1939, p. 330–31.
5. Tove Clemmensen: Møbler paa Clausholm, Langesø og Holstenshus. Lensbaron Hans Berner Schilden Holsten's Slægtetog III, 1, 1947, p. 175.
6. Finn H. Lauridsen: I. c., p. 27.
7. Finn H. Lauridsen: I. c., p. 19.
8. G. Krogh-Jensen: Uret i Vester Vandet Kirke. Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1954, p. 204, cfr. Danmarks Kirker, Thisted Amt, 1940, p. 278–80.
9. Rasmus Malling: Købmandsgården Dynkarken 39–41, Århus. »Den gamle By«s årbog 1953, p. 66.
10. L. Müller: Hermes-Stavens Oprindelse. Vid. Selsk.s Skrifter, 5. r. hist. og philos. afd., 3. bd., 1864. Siden denne afhandlings fremkomst er der sket store fremskridt i forståelsen af de hellenske guddommes forhold til de orientalske. En fremstilling heraf ville dog ganske sprænge rammen for denne artikel.
11. Plinius: Historia Naturalis XXIX, 3, 12: Hic tamen complexus anquium et eferatorum concordia causa videtur esse, quare exterae gentes caduceum in pacis argumentis circumdata effigie anguium fecerint.
12. Ovidius: Fasti V, v. 673–78.
13. Horats: Oder, I, 24, v. 13–20.
14. Horats: Oder I, 10, v. 17–20.
15. Vitae sanctorum Danorum, ed. M. Cl. Gertz, 1908–12, p. 135.
16. Scriptorum minores historiae Danicae II, 1922, p. 275.
17. Carl Dumreicher og Sofus Larsen: Et Blokbogs-Fund i Danmark, 1929, passim.
18. Georg Galster: Danske og norske Medailler og Jetons, 1936, p. 121–22, fig. 193, p. 453.
19. J. Wilcke: Kurantmønten 1726–1788, 1927, p. 374.
20. J. Wilcke: Sølv- og Guldmøntfod 1845–1914, 1930, p. 283.
21. Peter Linde: Adelgade og Borgergade, 1941, p. 116–17, 137.
22. Otto Norn: Harsdorff og Palaiset i Horsens. Aarb. Stifts Aarb. 1938, p. 104.
23. Jyllands-Posten 6. 12. 1951, p. 3.
24. Cæsar: De bello Gallico III, 13.
25. C. Rosenberg i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936, p. 7.
26. H. G. Garde: Bidrag til Sømagtens Historie 1814–48. Hist. Tidsskr. 3, V, p. 197.
27. J. Hoops: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde I, p. 107. Om oldtidens ankertyper se Albert Neuburger: Die Technik des Altertums, 1921, p. 502–03.
28. Poul Rasmussen og Gustav Albeck: Ebeltoft Købstads Historie, 1951, p. 30.
29. Kr. Erslev og W. Møllerup: Fr. Is danske Registranter, 1879, p. 264.
30. Villads Christensen: Hanseatiske Beretninger om Strandinge paa Jyllands Kyst. Jy. Saml. 3, VI, p. 19–20.
31. Vilh. la Cour: Næsholm, 1961, p. 186.
32. Th. Hoepfner: Die Heiligen in der christlichen Kunst, 1893, p. 65.

33. N. E. Møllerup: Et Alter og dets Historie. Østjydske Hjemstavn 1954, p. 151-53.
34. Arne Nygård-Nilssen: Norsk Jernskulptur I-II, 1944, p. 141 og passim.
35. P. B. Grandjean: Danske Herreders Segl indtil 1660, 1946, p. 23, 42, 48 og 50.
36. P. B. Grandjean: Dansk Heraldik, 1919, p. 162.
37. Tidsskr. f. Industri 1901, p. 119.
38. P. B. Grandjean: Danske Haandværkerlavs Segl, 1950, p. 58-59.
39. Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid, Jernalderen, 1940, p. 90, Hans Kjær: Oldtidshuset ved Ginderup i Thy. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928, p. 17-18.
40. Gyldendals ill. Verdenshistorie II, 1919, p. 90.
41. H. Falk og A. Torp: Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog, 1903, p. 402.
42. H. Jankuhn: Die Ausgrabungen in Haihabu, 1943, p. 43 ff.
43. W. Møllerup: Nationalmuseets II Afd. 1908, p. 77. En sildetønde fra Dragør er afbildet i Dan. Riges Hist. II, u. å., p. 325. Det tyske håndværk søgte at skjule sig faglige viden så længe som muligt. 1342 besluttede Hansesæderne, at ingen tøndemager måtte udføre træ til reparationer af tøndes i Skanør eller lave tøndes der (Dipl. Dan. 3, I, nr. 232).
44. D. H. Wulff: Magistratsvedtægter for Aalborg. Jy. Saml. 1, II, p. 122 og 124.
45. Jon Olafssons Oplevelser II, 1907, p. 29.
46. Holger Jacobæus' Rejsebog v. Vilh. Maar, 1910, p. 77.
47. Gamle københavnske Skilte og Bomærker, 1919, passim.
48. Helge Søgaard: Skilte i Den gamle By, 1940, omslaget.
49. Qvintenz's Vægt. Magazin for Kunstnere og Haandværkere I, 1827, p. 6-8.
50. S. st., p. 52.
51. S. st. III, 1828, p. 65-67.
52. Se nærmere Victor Hermansen i Nordisk Kultur XXX, Maal og Vægt, 1936, p. 162 ff.
53. A. Thiset: »For 40 Aar siden«. Fra Ark. og Mus. 2, I, p. 52.
54. Efter velvillig meddelelse fra museumsinspektør Gudmund Boesen, Rosenborg.
55. J. Olrik: Borgerlige Hjem i Helsingør, 1903, p. 68.
56. G. Boesen: Kongelige Slotsinteriører omkr. 1700. Til Knud Fabricius 13. Aug. 1945, p. 196.
57. Larsen-Ledet: Mit Livs Karrusel, 1945, p. 104.
58. A. P. Gaardboe: Historisk-topografisk Beskrivelse af Raabjerg Sogn. Jy. Saml. 1, III, p. 82.
59. 80: Vendelboerne, deres Sæder og Skikke. Jy. Saml. 1, II, p. 88.
60. J. Olrik: 1. c., p. 62 ff.
61. Jan Steenberg: Chr. IVs Frederiksborg, 1950, p. 175.
62. Mus. nr. D 5486.
63. W. Møllerup: 1. c., p. 36.
64. Mus. nr. 399 og 400.
65. H. P. Hansen: Herning Museum 1892-1942, 1942, p. 50 og 64.
66. C. Klitgaard: Spredte Emner fra vendsselske Tingbøger. Jy. Saml. 5, V, p. 41.
67. Sigurd Erixon: Mässing, 1943, p. 294.
68. Mus. nr. N. 397.
69. Ribe bys skifteprot. 1755-73, fol. 3 r, Landsarkivet i Viborg.
70. H. Zangenberg: Byggeskikken i de gamle Bønderbygninger i Thy. Hist. Aarb. for Thisted Amt 1925, p. 93-94.
71. H. P. Hansen: Blicher-Museet og Blicher-Minderne. Sprog og Kultur I, p. 160.
72. R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde I, 1892, p. 218.
73. Anna Pedersen: Fra Bondestue og Stegers, 1944, p. 118.
74. Eksemplarer med og uden håndtag er afbildet i H. P. Hansen: Herning Museum 1892-1942, 62.
75. S. st., p. 103.
76. Danmarks Gilde- og Lavsskraer v. C. Nyrop I, 1899-1900, p. 177.
77. H. F. Rørdam: Kbh.s Universitets Forhandling 1599-1604. Kirkehist. Saml. 4, IV, p. 123.
78. Gudmund Boesen: 1. c., p. 205.

79. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn I, 1843, p. 229-30.
80. Fr. Knudsen: Et Fund i Aarhus Domkirke. Fortid og Nutid VI, p. 58-63.
81. J. R. Hübertz: Aktstykker vedkommande Staden og Stiftet Aarhus, II, 1845, p. 189.
82. Ifølge Charles G. Shaw: Before kings and queens had two heads, *The Connoisseur* dec. 1951, p. 162-66, har hjerter knægt oprindeligt forestillet prins Paris efter det trojanske sagn. Se også Johs. Skancke Martens: Spillekortenes Historie, *Berlingske Aftenavis* 11. nov. 1963, p. 4.
83. J. Kornerup i *Aarb. f. nord. Oldk. og Hist.* 1870, p. 232-33.
84. H. H. Blache: Erindringer fra Aarhus Cathedralskole. *Hist. Tidsskr.* 4, III, 40-41.

Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Af JOHN W. OLDAM

I de sidste par år har renteniveauet i Danmark ofte været genstand for diskussion i dagspressen og på offentlige møder. Det har her været hævdet, at dette niveau er for højt, og heri har næsten alle været enige, hvorefter diskussionen har drejet sig om, hvilke grupper eller politiske partier, der har ansvaret for, at det ligger for højt. I formandens beretning på rådsmødet i Arbejdernes Erhvervsråd den 25. april 1963 blev det spørgsmål stillet, om vort høje renteniveau skyldes en særlig tradition, eller om der findes en mere økonomisk betonet forklaring på det. I artiklen undersøges, om denne højde er et fænomen, der strækker sig langt tilbage i tiden, og det stillede spørgsmål søges besvaret.

Udgangspunkt i det følgende er det tidspunkt, hvor et egentligt bankvæsen var udviklet i de fleste lande, og hvor guldmøntfoden var almindeligt accepteret. Da den internationale økonomiske situation imidlertid har ændret sig meget fra dette tidspunkt til nutiden, er denne lange periode delt op i underperioder. Den første periode går fra 1876 til 1914, første verdenskrigs udbrud. Den næste periode omfatter krigen og mellemkrigsårene til 1940, den tid hvor den gamle liberalisme afvikledes, og hvor de enkelte lande begyndte at drive økonomisk politik. Den tredje periode omfatter endelig anden verdenskrig, der dog kun kommenteres meget kort, og tiden fra dennes ophør til nutiden, hvor Danmarks økonomi vil blive fyldigere omtalt end for de tidligere perioders vedkommende.

I. 1876–1914

A. DANMARK, NORGE OG SVERIGE

I tabel 1 ses de gennemsnitlige årlige diskontosatser for Nationalbanken i København, Norges Bank og Sveriges Riksbank, og i diagram 1 ses de dertil svarende kurver. Det er naturligvis rigtigt, at diskontosatsen kun er en rente blandt mange, og at det derfor kan forekomme betænkeligt at lade den stå som repræsentant for hele renteniveauet. Da erfaringen imidlertid altid har

vist en ensartet sammenhæng mellem seddelbankens sats og de øvrige renter, må det være tilladeligt at lade denne optræde som repræsentant for dette niveau, især i en undersøgelse, der strækker sig over lange perioder ¹.

Fra 1876 til 1889 lå den gennemsnitlige årlige danske diskonto vedvarende under såvel den norske som den svenske ², hvad der fremgår af differenskolonnerne til højre i tabel 1 og af diagram 1. I 1890 var den norske en bagatel lavere end den danske, 3,64 mod 3,73, men herefter skiftede fortegnet på ny, og forskellen øgedes, således at der i 1892 var 1,7 % mellem Norges Banks og Nationalbankens diskonto på henholdsvis 5,37 og 3,67. I samme år lå Sveriges Riksbanks diskonto 1,08 % over Nationalbankens. Men herefter indtrådte også et vendepunkt, afstanden mellem satserne indsnævredes betydeligt, især mellem den danske og den svenske, således at Sveriges diskonto næsten blev sammenfaldende med Danmarks, og i 1906 lå Nationalbankens diskonto for første gang over de to andre landes. Det viste sig, at der ikke var tale om noget overgangsfænomen; Sveriges Riksbank holdt nu en lavere diskonto perioden ud, om end denne forskel var beskeden og aldrig nåede over 0,50 %. Norges Banks diskonto lå derimod i årene 1907–10 betydeligt lavere end Nationalbankens med henholdsvis 0,96, 0,79 og 0,50 %, men 1911–12 lå den igen højere, hvorefter forholdet på ny blev til Danmarks »ugunst« i de to sidste år før krigen, dog med forskelle på under 0,50 %.

Forholdet i denne periode var således i store træk: Fra den skandinaviske møntunions oprettelse og indtil ca. 1895 førte Danmark en lempeligere pengepolitik og holdt et lavere renteniveau end de to andre skandinaviske lande ³. Fra 1896 til 1906 var denne forskel svindende, og fra 1907 til krigsudbruddet

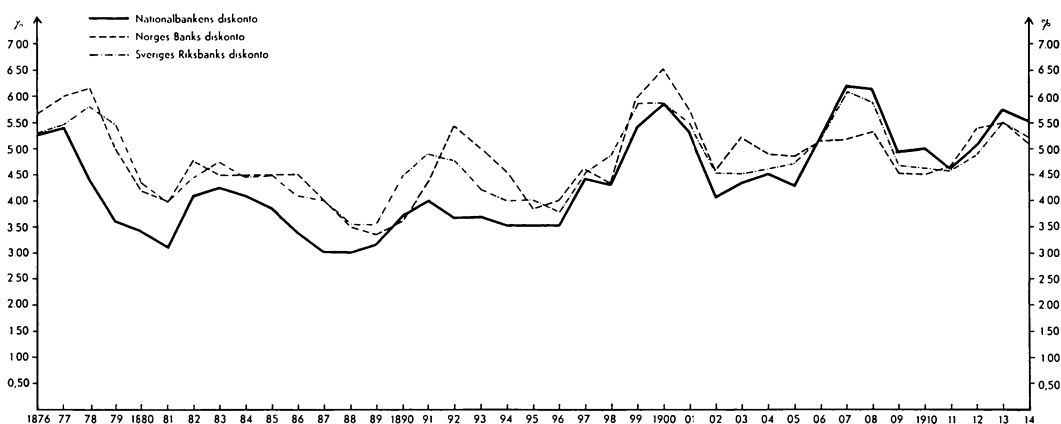

Diagram 1: Nationalbankens, Norges Banks og Sveriges Riksbanks diskonto 1876–1914, jfr. tabel 1 side 121.

TABEL 1

*Nationalbankens diskonto sammenlignet med Norges Banks og
Sveriges Riksbanks 1876–1914 gns. årligt*

Ar	National- banken	Norges Bank	Sveriges Riksbank	Diff. Norge	Diff. Sverige
	%	%	%	%	%
1876	5,26	5,64	5,30	-0,38	-0,04
1877	5,39	6,00	5,48	-0,61	-0,09
1878	4,41	6,17	5,83	-1,76	-1,42
1879	3,61	4,96	5,46	-1,35	-1,85
1880	3,40	4,17	4,33	-0,77	-0,93
1881	3,12	3,98	4,00	-0,86	-0,88
1882	4,09	4,79	4,46	-0,70	-0,37
1883	4,25	4,50	4,75	-0,25	-0,50
1884	4,07	4,50	4,49	-0,43	-0,42
1885	3,85	4,50	4,50	-0,65	-0,65
1886	3,40	4,50	4,10	-0,10	-0,70
1887	3,00	3,99	4,00	-0,99	-1,00
1888	3,00	3,50	3,56	-0,50	-0,56
1889	3,16	3,36	3,56	-0,20	-0,40
1890	3,73	3,64	4,48	+0,09	-0,75
1891	4,00	4,88	4,90	-0,88	-0,90
1892	3,67	5,37	4,75	-1,70	-1,08
1893	3,68	5,00	4,21	-1,32	-0,53
1894	3,53	4,54	4,00	-1,01	-0,47
1895	3,50	3,84	4,00	-0,34	-0,50
1896	3,52	4,00	3,78	-0,48	-0,26
1897	4,41	4,64	4,59	-0,23	-0,18
1898	4,28	4,30	4,88	-0,02	-0,60
1899	5,41	5,96	5,89	-0,55	-0,48
1900	5,87	6,50	5,87	-0,63	0,00
1901	5,33	5,67	5,46	-0,34	-0,13
1902	4,05	4,58	4,51	-0,53	-0,46
1903	4,32	5,21	4,50	-0,89	-0,18
1904	4,50	4,90	4,61	-0,40	-0,11
1905	4,30	4,86	4,73	-0,56	-0,43
1906	5,22	5,18	5,20	+0,04	+0,02
1907	6,18	5,22	6,10	+0,96	+0,08
1908	6,13	5,34	5,88	+0,79	+0,25
1909	4,94	4,54	4,69	+0,50	+0,35
1910	5,00	4,50	4,63	+0,50	+0,37
1911	4,62	4,63	4,57	-0,01	+0,15
1912	5,06	5,39	4,81	-0,33	+0,25
1913	5,75	5,50	5,50	+0,25	+0,25
1914	5,52	5,11	5,24	+0,41	+0,28

var den danske pengepolitik en anelse strengere⁴. Det var kun niveaumæssigt, der indtrådte ændringer, »toppene« og »dalene« indtraf næsten på samme tidspunkter, hvad der jo hang sammen med guldmøntfoden, der automatisk førte verdenskonjunkturerne med sig⁵. Selv om der således var niveauforskelle mellem de tre lande, må disse dog betegnes som beskedne, så beskedne at de sikkert i det store og hele kan erklæres for tilfældige. Alle tre lande var små nationer med relativt begrænsede naturlige ressourcer og stærkt afhængige af import fra og eksport til omverdenen. Renteniveauet måtte derfor til tider være højt for at hindre guldafgang som følge af underskud på betalingsbalancen; andre midler kunne jo ikke bruges dengang, idet toldpolitikken kun virkede langsomt, og så kraftige forhøjelser af satserne, som var nødvendige til hurtig virkning, ikke stemte med den tids liberale økonomiske indstilling. Disse omstændigheder måtte igen medføre, at alle tre lande havde et højere renteniveau end de store stater, hvad også næste afsnit viser var tilfældet.

B. DANMARK, ENGLAND, TYSKLAND OG FRANKRIG

I tabel 2 og diagram 2 er Danmarks diskonto stillet i forhold til Bank of Englands og Deutsche Reichsbanks, og der er ligesom før opstillet to differenskolonner til højre for disse. Endelig er yderst til højre opstillet en kolonne for Banque de France's satser fra 1895, da billedet er et ganske andet end det, der var gældende for de nordiske lande. Kun i 6 år ud af 38 lå Nationalbankens diskonto under Bank of Englands, nemlig i årene 1881–82, hvor den internationale krise ikke gav sig så stærkt udslag i det danske renteniveau som i det engelske, og i årene 1887–90, hvor det danske renteniveau jo var for-

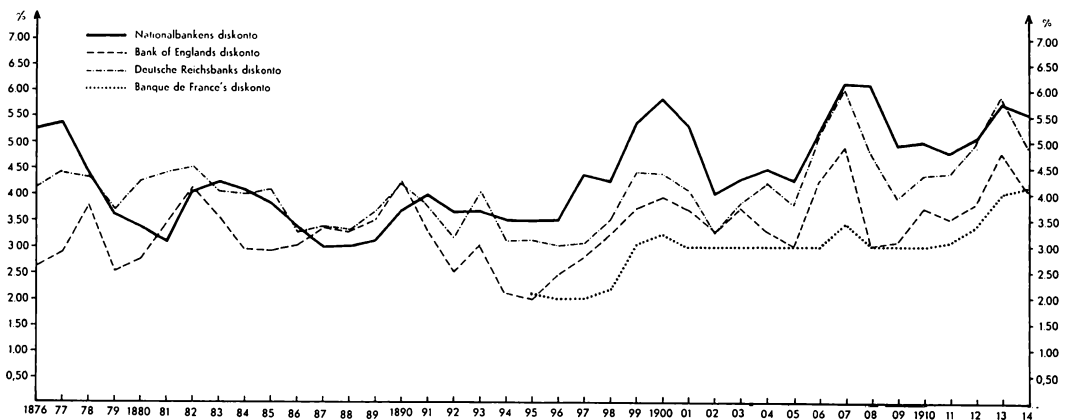

Diagram 2: Nationalbankens, Bank of Englands, Deutsche Reichsbanks og Banque de France's diskonto 1876–1914, jfr. tabel 2 side 123.

TABEL 2

Nationalbankens diskonto sammenlignet med Bank of Englands, Deutsche Reichsbanks 1876–1914 og Banque de France's 1895–1914 gns. årligt

Ar	National- banken	Bank of England	Deutsche Reichsbank	Diff. B. o. E.	Diff. Deut- sche R.	Banque de France
	%	%	%	%	%	%
1876	5,26	2,61	4,16	+2,65	+1,10	—
1877	5,39	2,90	4,42	+2,49	+0,97	—
1878	4,41	3,78	4,34	+0,63	+0,07	—
1879	3,61	2,51	3,70	+1,10	—0,09	—
1880	3,40	2,76	4,24	+0,64	—0,84	—
1881	3,12	3,48	4,42	—0,36	—1,30	—
1882	4,09	4,15	4,54	—0,06	—0,45	—
1883	4,25	3,57	4,05	+0,68	+0,20	—
1884	4,07	2,96	4,00	+1,11	+0,07	—
1885	3,85	2,93	4,12	+0,92	+0,27	—
1886	3,40	3,05	3,28	+0,35	+0,12	—
1887	3,00	3,38	3,41	—0,38	—0,41	—
1888	3,00	3,30	3,32	—0,30	—0,32	—
1889	3,16	3,55	3,68	—0,39	—0,52	—
1890	3,73	4,54	4,52	—0,81	—0,79	—
1891	4,00	3,32	3,78	+0,68	+0,22	—
1892	3,67	2,52	3,20	+1,15	+0,47	—
1893	3,68	3,05	4,07	+0,63	—0,39	—
1894	3,53	2,11	3,12	+1,42	+0,41	—
1895	3,50	2,00	3,14	+1,50	+0,36	2,10
1896	3,52	2,48	3,04	+1,04	+0,48	2,00
1897	4,41	2,64	3,09	+1,77	+1,32	2,00
1898	4,28	3,25	3,55	+1,03	+0,73	2,20
1899	5,41	3,75	4,45	+1,66	+0,96	3,06
1900	5,87	3,96	4,41	+1,91	+1,46	3,25
1901	5,33	3,72	4,10	+1,61	+1,23	3,00
1902	4,05	3,33	3,32	+0,72	+0,73	3,00
1903	4,32	3,75	3,84	+0,57	+0,48	3,00
1904	4,50	3,30	4,22	+1,20	+0,28	3,00
1905	4,30	3,01	3,82	+1,29	+0,48	3,00
1906	5,22	4,27	5,15	+0,95	+0,07	3,00
1907	6,18	4,93	6,03	+1,25	+0,15	3,46
1908	6,13	3,01	4,77	+3,12	+1,36	3,04
1909	4,94	3,10	3,93	+1,84	+1,01	3,00
1910	5,00	3,72	4,35	+1,28	+0,65	3,00
1911	4,62	3,50	4,40	+1,12	+0,22	3,14
1912	5,06	3,80	4,95	+1,26	+0,11	3,38
1913	5,75	4,77	5,87	+0,98	—0,12	4,00
1914	5,52	4,04	4,89	+1,49	+0,63	4,13

bavsende lavt. Men bortset herfra var det engelske niveau lavere og endda med et betydeligt beløb, idet diskontoforskellen kun i ét år af de resterende 32 lå under 0,5 %, nemlig i 1886, og i 22 år oversteg 1 %, heraf i årene 1876–77 2 %, og i 1908 nåede 3,12 %. Det samme billede ses over for Frankrig siden 1895.

Noget anderledes var stillingen over for Tyskland. Udgangspunktet var også her, at det danske renteniveau lå over det tyske; men i 1878 var der et vendepunkt, og i fireåret 1879–82 var situationen i Danmarks »favør« med henholdsvis 0,09, 0,84, 1,30 og 0,45 %. Fireåret 1883–86 udviste atter en svag forskel til fordel for Deutsche Reichsbank, dog ikke over 0,27 %. Og på ny vendte billedet i fireåret 1887–90, hvor det sidste år viste en diskontoforskel på 0,79 %; men herefter var forskellen også næsten konstant i Nationalbankens disfavør bortset fra 1893 og 1913, hvor den tyske diskonto oversteg den danske med henholdsvis 0,39 og 1,12 %. I 12 af de resterende 22 år var forskellen under 0,5 %, i fem mellem 0,5 og 1 % og i de resterende fem mellem 1 og 2 %. Maksimalforskellen var 1,46 %, nemlig i 1900; på intet tidspunkt er forskellen over 2 %, som tilfældet var med England og Frankrig. En sammenligning mellem diskontosatsernes bevægelse viser, at Danmark, England og Tyskland fulgtes nogenlunde ad i de internationale konjunkturer, medens Frankrig kun tog langt svagere del i disse bevægelser. Alle landene var åbne lande tilsluttet guldmøntfoden, men når de viste forskellige træk, skyldtes dette formentlig forskelle i deres økonomiske struktur, således som det omhandles i konklusionen side 153.

II. 1914–40

A. DANMARK, NORGE OG SVERIGE

Med første verdenskrigs udbrud blev guldmøntfoden reelt ophævet, selv om de enkelte landes regler herom afveg noget fra hinanden⁶. Som følge heraf sprængtes også det bånd på valutakurserne, systemet havde medført, og de forskellige landes centralbanker blev friere stillet i deres penge- og rentepolitik. Men netop dette faktum skabte betydelig usikkerhed hos banklederne, og usikkerheden voksede, efterhånden som krigen skabte mere og mere abnorme forhold⁷.

I Danmark medførte krigen et ret stort overskud på betalingsbalancen med deraf følgende forøgelse i likviditeten, ikke alene hos Nationalbanken, men i endnu højere grad hos de private banker⁸. En lignende udvikling fandt sted i Norge og Sverige, men den rentepolitik, denne gav anledning til i de tre lande, var temmelig forskellig⁹. Tabel 3 indeholder data for tiden 1914–40,

TABEL 3

*Nationalbankens diskonto sammenlignet med Norges Banks og Sveriges
Riksbanks 1914-40 gns. årligt*

Ar	Danmarks Nationalbank	Norges Bank	Sveriges Riksbank	Diff. Norges Bank	Diff. Sveriges Bank
	%	%	%	%	%
1914	5,52	5,11	5,24	+0,41	+0,28
1915	5,27	5,22	5,51	+0,05	-0,24
1916	5,00	5,06	5,24	-0,06	-0,24
1917	5,00	5,53	5,68	-0,53	-0,68
1918	5,00	6,00	6,93	-1,00	-1,93
1919	5,62	5,69	6,38	-0,07	-0,76
1920	6,71	6,52	6,93	+0,19	-0,22
1921	6,35	6,75	6,49	-0,40	-0,14
1922	5,16	5,53	4,85	-0,37	+0,31
1923	5,67	5,81	4,64	-0,14	+1,03
1924	6,96	6,95	5,50	+0,01	+1,46
1925	6,49	5,85	5,17	+0,64	+1,32
1926	5,24	5,38	4,50	-0,14	+0,74
1927	5,00	4,58	4,15	+0,42	+0,85
1928	5,00	5,53	4,01	-0,53	+0,99
1929	5,12	5,57	4,74	-0,45	+0,38
1930	4,19	4,53	3,72	-0,34	+0,47
1932	4,50	4,69	4,39	-0,19	+0,11
1933	3,17	3,70	3,17	-0,53	0,00
1934	2,50	3,50	2,50	-1,00	0,00
1935	2,86	3,50	2,50	-0,64	+0,36
1936	3,56	3,50	2,50	+0,04	+1,06
1937	4,00	4,00	2,50	0,00	+1,50
1938	4,00	3,50	2,50	+0,50	+1,50
1939	4,07	3,81	2,52	+0,26	+1,55
1940	4,79	3,57	3,31	+1,22	+1,48

der gengives grafisk i diagram 3, og det ses heraf, at diskontoen i 1914 var henholdsvis 5,52, 5,11 og 5,24 %, et temmelig højt niveau sammenlignet med 80'erne og 90'erne. Men allerede 1915 begyndte den danske diskonto at falde i forhold til de to andre. I 1916 faldt ganske vist den norske og svenske diskontosats, men den danske faldt kraftigere til 5 %, hvor den blev liggende krigen ud, medens den norske og svenske blev sat kraftigt i vejret i 1917 og endnu mere i 1918, hvor forskellene var henholdsvis 1 og 1,93 %. I 1919 sank imidlertid de andre diskontosatser, medens den danske sattes i vejret; i 1920 fulgte dog både Norges Bank og Sveriges Riksbank Nationalbanken i bestræbelserne for at hæve renteniveauet, og i dette år lå alle satser usædvanlig højt, nemlig 6,71, 6,52 og 6,93 %. I de to følgende år forsvandt imid-

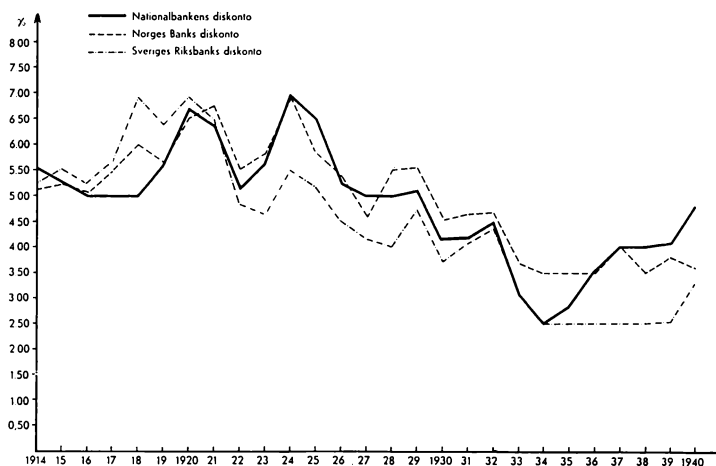

Diagram 3: Nationalbankens, Norges Banks og Sveriges Riksbanks diskonto 1914-40, jfr. tabel 3 side 125.

lertid igen overensstemmelsen mellem de tre nordiske lande. Indtil ca. 1920 var Danmarks renteniveau nærmest lavest; vi førte den mest liberale pengepolitik. Herom førtes der en heftig diskussion i de sidste krigsår og de første efterkrigsår, hvor de økonomiske teoretikere¹⁰ hævdede, at man i Danmark burde have begrænset kreditten langt kraftigere ligesom i Norge og Sverige, og at man derved ville have undgået de store krak efter 1920. Praktikerne¹¹ hævdede, at Danmarks stilling var en anden end Norges og Sveriges, og at rent politiske forhold¹² hindrede os i at føre en sådan politik. Konjunkturomslaget og de store kontantkrav i forbindelse hermed og med det store underskud på betalingsbalancen 1919-20 foranledigede som nævnt alle tre landes seddelbanker til at forhøje diskontoen i 1920.

I 1921 sattes diskontoen ned i Danmark og Sverige, men op i Norge, og Danmark lå stadig lavest. I 1922 – de store bankrystelsers tid her i landet og til dels også i Norge¹³ – blev diskontoen sat ned i alle tre lande, men langt mere i Sverige end i Danmark og her mere end i Norge. Danmark lå nu mellemst med 5,16 % mod 5,53 og 4,85. I 1923 steg såvel den danske som den norske diskonto til henholdsvis 5,67 og 5,81, medens den svenske yderligere sattes ned til 4,65 %. Årsagen til denne afvigelse må bl. a. søges deri, at Sveriges valutariske stilling var langt bedre end både Danmarks og Norges; således nåede den svenske krone pari allerede i 1923 og blev året efter gjort indløselig¹⁴. For Danmarks og Norges vedkommende svækkede de svære bankkriser deres krones omdømme, således at en påbegyndt mildning af pengepolitikken atter måtte afløses af en strengere kurs. I 1924 hævdede alle tre

lande diskontoen, men Danmark og Norge langt kraftigst til henholdsvis 6,96 og 6,95 – rekord for hele den valgte periode; Sveriges blev hævet til 5,50¹⁵.

Med 1924 blev også »rentetoppen« nået. Bortset fra enkelte ubetydelige udsving viste nu niveauerne nedadgående tendens indtil midten af 1930'erne. Den svenske diskonto lå stadig lavest, medens den norske først lå klods op ad den danske for efter 1928 at fastholde et niveau svagt over denne. For Danmarks vedkommende nåedes parikursen og guldindløseligheden i 1927, og dermed skulle de normale tider fra før verdenskrigen være reetablerede.

I 1930 nåede den nye verdensdepression Danmark. I 1931 ophævede England på ny guldindløseligheden, og renten blev igen en »politisk« økonomisk faktor, da de skandinaviske lande måtte følge efter. Intet af disse lande kunne imidlertid skride ind mod depressionen ved hjælp af rentenedsættelser, da det ville have medført kraftig forringelse af betalingsbalancen. Tværtimod skete der en svag stigning i diskontosatserne fra 1931 til 1932, hvor de tre lande atter lå ret nær hinanden med henholdsvis 4,50, 4,69 og 4,39 %¹⁶. Derefter satte diskontofald ind over alt, dels som følge af krisens likviderende virkninger, dels som følge af den bevidste politik for at øge den indenlandske investering, efter at forholdet til udlandet var bragt under kontrol ved hjælp af importbegrænsende foranstaltninger, f. eks. Valutacentralen her i landet. Norges Banks diskonto stabiliseredes i resten af perioden på niveauet 3,50–4 %, idet krisen ret hurtigt overvandt for dette land, og de store skibsindtægter gav stadige overskud på betalingsbalancen. Derimod fulgtes den danske og svenske diskonto nøjagtigt ad i årene 1933–34 med henholdsvis 3,17 og 2,50 %, det absolutte lavpunkt for Danmark i hele perioden. Sverige derimod fastholdt dette niveau helt til 1940, hvad det var i stand til, fordi dets valuta-mæssige stilling var stærkere end de andre skandinaviske landes. Dets eksportvarer jernmalm, træ, papir og industrivarer i øvrigt var langt mindre følsomme over for verdensdepressionen end Danmarks landbrugsvarer¹⁷. Den danske diskontosækning var i høj grad udtryk for et ønske om konvertering¹⁸. Da dette håb brast, fraveg man de billige penges politik, og diskontoen nåede i løbet af 1935–37 op til 4 %. Norges Banks diskonto sluttede sig til Nationalbankens 4 % i 1937, men gled derefter lidt derunder perioden ud. Fra da af begynder i virkeligheden det tidsafsnit, hvor Danmark har det højeste skandinaviske renteniveau.

B. DANMARK, ENGLAND, TYSKLAND OG FRANKRIG

Renteniveauerne i England, Tyskland og Frankrig viste i denne periode langt mindre overensstemmelse end tilfældet var i de skandinaviske lande og langt mindre indbyrdes overensstemmelse end i forrige periode, jfr. tabel 4, hvor

TABEL 4

Nationalbankens diskonto sammenlignet med Bank of Englands, Deutsche Reichsbanks og Banque de France's 1914-40 gns. årligt

År	National- banken	5 årigt gns.	Bank of England	5 årigt gns.	Banque de France	5 årigt gns.	Deutsche Reichsbank	5 årigt gns.
	%	%	%	%	%	%	%	%
1914 ...	5,52		4,04		4,13		4,89	
1915 ...	5,27		5,00		5,00		5,00	
1916 ...	5,00		5,50		5,00		5,00	
1917 ...	5,00		5,06		5,00		5,00	
1918 ...	5,00	5,47	5,00	5,46	5,00	5,16	5,00	5,00
1919 ...	5,62		5,06		5,00		5,00	
1920 ...	6,71		6,70		5,78		5,00	
1921 ...	6,35		6,10		5,75		5,00	
1922 ...	5,16		3,70		5,08		6,58	
1923 ...	5,67	6,13	3,49	4,37	5,00	5,67	38,48	
1924 ...	6,96		4,00		6,02		10,00	
1925 ...	6,49		4,57		6,52		9,15	
1926 ...	5,24		5,00		6,58		6,74	
1927 ...	5,00		4,65		5,23		5,83	
1928 ...	5,00	4,91	4,50	4,61	3,53	4,31	7,00	6,32
1929 ...	5,12		5,50		3,50		7,10	
1930 ...	4,19		3,42		2,71		4,93	
1931	4,20		3,93		2,11		6,86	
1932	4,50		3,01		2,50		5,21	
1933 ...	3,17	3,45	2,00	2,59	2,50	2,65	4,00	4,81
1934 ...	2,50		2,00		2,66		4,00	
1935 ...	2,86		2,00		3,48		4,00	
1936 ...	3,56		2,00		3,67		4,00	
1937	4,00		2,00		3,81		4,00	
1938 ...	4,00	4,08	2,00	2,00	2,85	2,87	3,93	3,91
1939 ...	4,07		2,00		2,00		4,00	
1940 ...	4,79		2,00		2,00		3,64	

der denne gang ikke er opstillet differenskolonner, men derimod beregnet fem-årige gennemsnit startende med 1916. Bevægelserne ses i diagram 4. For de abnorme år 1921-25 i Tyskland er dog intet gennemsnit beregnet.

Under krigen stabiliseredes det fælles diskontoniveau på 5 %. Heri afveg det jo ikke meget fra Danmarks, men medens niveauet her allerede begyndte at stige 1919, fortsattes 5 %-niveauet i alle tre lande dette år igennem. I 1920 kom en stærk stigning i Bank of Englands diskonto, der nåede 6,70 %, næsten identisk med Nationalbankens. Faldet i 1921 til 6,10 % minder om faldet i

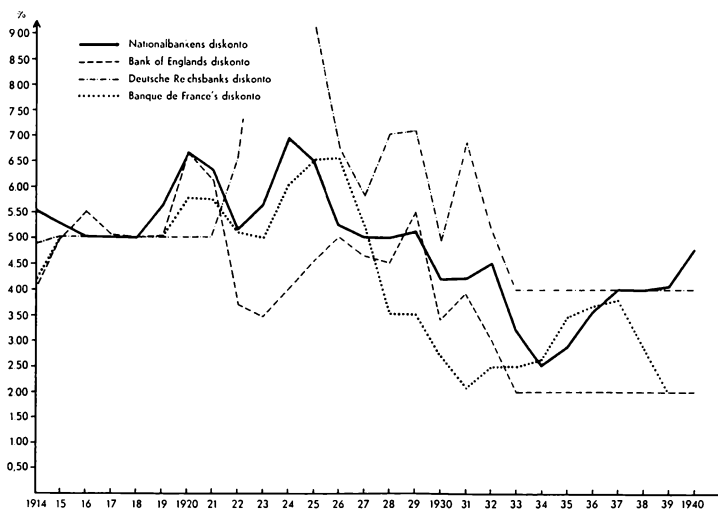

Diagram 4: Nationalbankens, Bank of Englands, Deutsche Reichsbanks og Banque de France's diskonto 1914–40, jfr. tabel 4 side 128.

den danske diskonto, men var dog noget kraftigere, og i 1922 førtes Bank og Englands sats helt ned til 3,70, der kontrasterer stærkt mod Nationalbankens 5,16¹⁹. Derefter gik de to ganske deres egne veje; Danmarks steg til 5,07 i 1923, medens Englands sank til 3,49²⁰. Nu fulgte ganske vist i sidstnævnte sats en svag treårig stigning med toppunkt i 5 % i 1926, men det var dog for intet at regne mod den danske rekordhøjde i 1924. I 1925 genindførte England guldindløseligheden, hvorefter normale tider skulle komme igen²¹. Den franske diskonto udviste en betydelig lavere stigning i 1920 til 5,78 %, derefter konstans i 1921, fald i 1922–23 til 5 %, og nu fulgte i årene 1924–26 en ret kraftig stigning med kulminationspunkt i 1926 på 6,58 %²². Tendensen var altså den samme som for Bank of Englands vedkommende, men udsvinget langt kraftigere. Niveaulet i disse år var dog også for den franske diskontos vedkommende lavere end den danske. Derefter udviste Banque de France's diskonto et uafbrudt fald til 1931, hvor den nåede 2.11 %; det var de år, hvor guldet strømmede til Frankrig. Herefter stabiliseredes niveaulet på 2,50 % til 1933–34, udviste derpå en svag stigning til knap 4 % i 1937 og sattes så ned til det forbavsende lave niveau 2 %, hvor det holdtes perioden ud. Påvirket af børs krisen i U. S. A. 1929 og den deraf følgende guldafgang gik Bank of Englands diskonto op til 5,50 % i dette år, men sattes derefter ned successivt til det lave niveau af 2 % i 1933, efter at guldmøntfoden på ny var ophævet i 1931, og denne sats holdtes i øvrigt til 1950²³.

Såvel Englands som Frankrigs renteniveau lå således væsentligt lavere end

det danske og norske og fulgtes først i periodens sidste par år nogenlunde med det svenske. Det må her erindres, at perioden fra tredivernes begyndelse til anden verdenskrigs udbrud så udpræget var en eksperimenternes tid inden for de nationale økonomier, hvor med guldmøntfodens sammenbrud parolen blev at styrke den valutariske stilling med mere eller mindre udbredte restriktioner, kontingenteringer o. l., samtidig med at den indenlandske investering og beskæftigelse skulle ophjælpes via de billige penges politik. Denne politik kunne selvfølgelig drives langt kraftigere i store stater end i de små skandinaviske, så det er ikke ejendommeligt, at disses renteniveau lå over hines²⁴.

For Tysklands vedkommende var forholdet noget anderledes end for England og Frankrig. Verdenskrigens 5 %-sats fortsattes i 1919–20, hvorved Tysklands niveau i disse år kom til at ligge lavere end samtlige andre omhandlede landes. Helt anderledes blev det i det følgende tiår, hvor niveauet lå højere end i noget af de andre lande. Grunden hertil var først inflationen, hvor diskontoniveauet for 1923 nåede den fantastiske højde af 38 %, dernæst de restriktioner, der pålagdes Tyskland til sikring af erstatningsbetalingerne i overensstemmelse med Dawes- og Youngplanen, hvor det var påbudt, at markens værdi ikke sank²⁵. Verdensdepressionen, der nåede Europa i 1930, ramte Tyskland med dets stærke afhængighed af fremmed kapital særdeles hårdt, og diskontoniveauet, der, efter at have svinget mellem 6 og 7 % i årene 1926–29, var gået ned til ca. 5 % i 1930, sattes herefter kraftigt i vejret i 1931 til knap 7 % – i en kortere periode var diskontoen endog 15 % – for at hindre kapitalflugt. Det økonomiske billede ændredes helt på ny, dels ved erstatningsydelsernes ophævelse ved Lausanne-overenskomsten i 1932, dels ved nazismens magtovertagelse i 1933. Herefter sattes rentefoden ud af spillet som en faktor, der kunne påvirke valutasituationen, og økonomien dirigeredes af en lang række direkte indgribende foranstaltninger såsom pris- og lønkontrol, kontrol med den indenlandske investering, med udenrigshandelen, clearing o. a. Diskontoen noteredes fast i 4 % perioden ud. Sammenligningen mellem Tyskland og Danmark i denne periode er således ikke meget oplysende på grund af dette lands ganske specielle økonomiske og politiske forhold²⁶.

III. 1940–62

Med anden verdenskrig indledtes på ny en tid med tvangøkonomi og nu af langt mere indgribende art end under første. Overgangen dertil var dog denne gang ikke så brat, da de fleste europæiske lande som følge af verdenskrisen havde fraveget det liberale system; dog blev vanskeligheden nu lige den

modsatte af, hvad den var tidligere, nemlig at sikre sig den størst mulige import af de stadig mere knappe varer. På samme måde som under første verdenskrig steg likviditeten stærkt, dels som følge af rustningsudgifter i de krigsførende og af tyskerne besatte lande, dels som følge af de besatte landes stadigt voksende eksportoverskud over for Tyskland. Knapheden på tilførsler af råstoffer til »civilt« brug hindrede likviditeten i at få afløb i investering; dette gav sig til kende dels i en kraftig vækst i seddelømløbet, dels i de private bankers voksende tilgodehavender hos seddelbankerne. Da regeringerne frygtede, at likviditeten skulle udvikle sig til inflation, indførtes kassebindingsregler for de private banker, krigskonjunkturskatter og pris- og lønkontrol, hvor dette ikke fandtes i forvejen.

A. DANMARK, NORGE OG SVERIGE

a. Danmark

I Danmark indførtes i 1940²⁷ en lov om lønkontrol og forbud mod strejker, samtidig med at alle økonomiens områder gennemvævedes af maksimalpriser og maksimaltakster²⁸. Denne lov udløb med udgangen af 1945, hvorefter arbejdsmarkedets parter atter var frit stillede. Diskontoen fastholdtes på 4 %, den høje likviditet vendte sig i stor målestok mod obligationer, hvis kurs steg til pari, hvorved en del konverteringer kunne gennemføres²⁹. En lignende udvikling fandt sted i det besatte Norge³⁰ og det neutrale Sverige³¹, hvor diskontoen dog holdtes på 3 %.

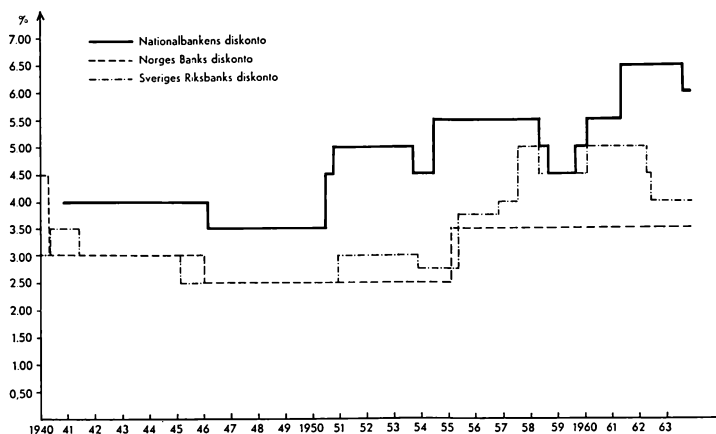

Diagram 5: Nationalbankens, Norges Banks og Sveriges Riksbanks diskonto 1940-62, jfr. tabel 5 side 132 og note 29, 33-53, 62, 66-78 side 158-159.

TABEL 5
*Nationalbankens diskonto sammenlignet med Norges Banks og
 Sveriges Riksbanks 1940-62 gns. årligt*

År	Danmarks Nationalbank	Norges Bank	Sveriges Riksbank	Diff. Norge	Diff. Sverige
	%	‰	%	%	%
1940	4,79	3,57	3,31	+1,22	+1,48
1941	4,00	3,00	3,21	+1,00	+0,79
1942	4,00	3,00	3,00	+1,00	+1,00
1943	4,00	3,00	3,00	+1,00	+1,00
1944	4,00	3,00	3,00	+1,00	+1,00
1945	4,00	3,00	2,55	+1,00	+1,45
1946	3,52	2,50	2,50	+1,02	+1,02
1947	3,50	2,50	2,50	+1,00	+1,00
1948	3,50	2,50	2,50	+1,00	+1,00
1949	3,50	2,50	2,50	+1,00	+1,00
1950	4,08	2,50	2,54	+1,58	+1,54
1951	5,00	2,50	3,00	+2,50	+2,00
1952	5,00	2,50	3,00	+2,50	+2,00
1953	4,83	2,50	2,97	+2,33	+1,86
1954	5,10	2,50	2,75	+2,60	+2,35
1955	5,50	3,37	3,45	+2,13	+2,05
1956	5,50	3,50	3,78	+2,00	+1,72
1957	5,50	3,50	4,47	+2,00	+1,03
1958	4,93	3,50	4,67	+1,43	+0,26
1959	4,63	3,50	4,50	+1,13	+0,13
1960	5,47	3,50	4,98	+1,97	+0,49
1961	6,13	3,50	5,00	+2,63	+1,13
1962	6,50	3,50	4,43	+3,00	+2,07

I den første tid efter besættelsen, dvs. i årene 1945-47, prægedes udviklingen dels af problemerne vedrørende genopbygningen, dels af problemet om de såkaldte ledige penge, hvormed mentes den forøgede likviditet, som besættelsen havde medført. Foruden de tidligere kassebindingsregler indførtes nu en række andre foranstaltninger, der tilsigtede at »nedkule« disse penge³². For det første overførtes det 8 milliarder kr. store tilgodehavende på Tyskland til en særlig konto i Nationalbanken, som staten skulle afdrage og forrente til denne over en årrække. For det andet foretoges en pengeombytning, hvorved man håbede at inddrage både værnemagerformuer og formuer, der havde været skjult for skattevæsenet. For det tredje vedtoges en lov om afgift på formuer, der var steget særlig kraftigt under krigen, den såkaldte éngangsskat. For det fjerde konfiskeredes tysk og japansk ejendom samt egentlige værnemagerformuer. Endelig forhøjedes den 14. august 1946 afgifterne på øl, spiri-

tus og tobak. Det var en forudsætning for alle disse foranstaltninger, at provenuet indtil videre skulle holdes på spærrede konti i Nationalbanken, hvorover staten ikke kunne råde frit.

Samtidig med, at disse pengebindingsforanstaltninger førtes ud i livet, måtte der jo ske en betydelig import for at sætte den indenlandske investering, specielt boligbyggeri, i gang igen. Regeringens økonomiske politik gik derfor indtil videre ud på at holde så lav en rentefod som forsvarligt til dette formål, og Nationalbankens diskonto, der fra 15. oktober 1940 havde været 4 %, nedsattes den 15. januar 1946 til 3,50 %, det laveste niveau siden konverteringsbestræbelserne 1930–34. De private banker sænkede udlånsrenten tilsvarende, og obligationskurserne viste stigning ud over det fra krigen gældende høje niveau.

Genopbygningen medførte i 1946 et betydeligt importoverskud og dermed også underskud på betalingsbalancen. Importoverskuddet hidrørte især fra samhandelen med England, som i øvrigt ikke så sig istand til fortsat at yde Danmark kredit. Valutagælden til England, der i 1946 havde nået 770 mill. kr., måtte derfor ikke stige, og samhandelen med dette land skulle balancere i 1947³³.

1947 blev imidlertid også et år med betydeligt importoverskud, om end lavere end i 1946. Dette importoverskud stammede hovedsagelig fra samhandelen med U. S. A. og andre lande inden for dollarområdet. Derimod holdtes underskuddet over for England inden for beskedne rammer, selv om balance ikke blev opnået.

I de første efterkrigsår oparbejdedes således en betydelig valutagæld, hvad vel næppe kunne have været undgået. Imidlertid syntes de pengesanerende foranstaltninger ikke at være blevet den succes, man havde ventet; de beløb, man havde bedømt disse love til at indbringe, viste sig betydeligt overvurderede. Kassebindingsreglerne for bankerne var blevet væsentligt lempede; men Nationalbanken udsendte dog kort før nytår 1947–48 en advarsel om at holde igen med udlånene³⁴.

I løbet af 1948 fortsattes diskussionen om pengeværkets sanering, uden at nogen afklaring fandt sted. I september og oktober skete der imidlertid det bemærkelsesværdige, at obligationskursindekset, der havde ligget på 107–08 (1933 = 100) siden krigen, faldt til 103, svarende til en stigning i den gennemsnitlige effektive rentefod fra 4 % til 4,50 %. Årsagen hertil var bl. a., at et trediveårigt statslån på 100 mill. kr., som blev udbudt midt i september, fremlagdes til kurs 98,25 med 4 % nominel rentefod, hvad der svarede til en effektiv forrentning af 4,17 %. Dette blev i børskredse taget som et tegn på, at staten ville forlade de billige penges politik, hvorfor køberne holdt sig til-

bage og fremkaldte kursfald. Yderligere er det muligt, at den forventede stigning i importen, som vedtagelsen af Marshallplanen til Europas genopbygning måtte medføre, fik banker og importører til at realisere obligationer for at holde sig likvide; dette måtte yderligere tvinge kursen ned ³⁵.

Faldet i obligationskurserne skærpede diskussionen om pengevæsenets snering. Fra socialdemokratisk side blev det hævdet, at det var en fejl, at regering og Nationalbank lod denne rentestigning slå igennem, da den måtte fordyre og hæmme investeringen. Fra venstre og konservativ side hævdedes det, at rentehævningen simpelthen var en nødvendighed. Det havde været ønskeligt, sagde man, om forbruget kunne være blevet holdt nede, samtidig med at investeringen forøgedes, men da dette ikke havde vist sig muligt, var det næstbedste at begrænse både investering og forbrug, hvorved både inflationen og underskuddet på betalingsbalancen holdtes i skak. Den højere rentefod ville forårsage en udvælgelse mellem investeringerne, således at kun de mest rentable og efter denne opfattelse mest samfundsnyttige igangsattes. Nationalbankens diskonto og de private bankers udlånsrenter lå efter denne opfattelse betydeligt under, hvad den økonomiske situation kunne bære ³⁶.

Marshallplanens ikrafttræden i sommeren 1948 medførte, at det traditionelle underskud på betalingsbalancen nu kunne dækkes heraf i de følgende år. Problemet om dollarknaphed bestod dog, da det var vanskeligt at konkurrere på det amerikanske marked ³⁷.

Den sidstnævnte opfattelse vandt dog foreløbig ikke indpas. Tværtimod nedsattes bankernes kassebindingskrav i december 1948 for at lette likviditeten. Da der i begyndelsen af 1949 for første gang siden krigens ophør skete et fald i engrospriserne, medens detailpriserne var konstante, frygtede man i regeringen Hedtoft, at et internationalt prisfald var på vej med depression og arbejdsløshed i sit kølvand. Denne frygt gav sig udslag i, at man ikke blot ikke foranstaltede kreditstramning, men fik gennemført betydelige skattelettelser især for de mindre indkomster for at øge den økonomiske aktivitet og modvirke depressionen. Denne skattepolitik fik overvejende tilslutning i folketinget, men kritiseredes stærkt af Thorkil Kristensen, der ikke mente, tiden var inde til købekraftsudvidende foranstaltninger.

Dette økonomiske program blev imidlertid kuldcastet ved pundets devaluering den 18. september 1949, som iværksattes på grund af Englands svindende dollarreserver. Da denne devaluering måtte antages at skabe store vanskeligheder for det danske landbrug, hvis sterlingindtægter målt i kroner da ville svinde ind, opretholdtes kronekursen over for sterling, men sænkedes i samme takt over for dollar. Dollarkursen blev herved 6,92 mod tidligere 4,81, hvad der indebar en betydelig overvurdering af dollar. Denne udvikling måtte

pege i retning af forværrede betalingsbalanceforhold, idet vor import for en stor del kom fra dollarområdet, medens eksporten hovedsagelig gik til Storbritannien, og sterling ikke var konvertibel. Noget andet er, at den kraftige devaluering på åremål stimulerede eksporten til Sydamerika og U. S. A. Den måtte endvidere tendere mod prisstigning på importvarer og dermed mod forhøjelser af leveomkostningerne med deraf flydende lønstigninger, altså mod at sætte fart i inflationen. Under disse betingelser blev det vanskeligere at oprettholde de billige penges politik, og endnu et angreb på denne udgjorde de i disse år opståede liberaliseringsbestrebelse, der umuliggjorde importbegrænsende foranstaltninger. Regeringen ønskede imidlertid stadig ikke at ændre pengepolitikken, tværtimod ophævedes bankernes kassebindingsregler med udgangen af 1949. Underskuddet på betalingsbalancens løbende poster udgjorde for 1949 265 mill. kr., et beløb der langt opvejedes af Marshalllydelserne på 540 mill. kr.³⁸.

Få måneder inde i året 1950 blev det imidlertid klart, at året ville resultere i et underskud på betalingsbalancen på ca. 400–500 mill. kr. ud over, hvad Marshallhjælpen kunne dække. Årsagerne hertil var bl. a. det forringede bytteforhold som følge af devalueringen. Samtidigt opnåedes under overenskomstforhandlingerne i april et forlig mellem arbejdsmarkedets parter, der gav arbejderne ikke ubetydelige lønforbedringer, som måtte forventes at forstærke inflationen. I marts indgik regeringen og oppositionen på et forlig, der tilsigtede både ligevægt på budgettet og begrænsning af inflationen. I denne forbindelse blev udbudt to nye statslån på i alt 250 mill. kr. Provenuet af disse lån skulle anvendes til landbrugets grundforbedring, til industriens køb af moderne maskiner og til valutabesparende foranstaltninger i øvrigt. Men lånene fik en meget dårlig modtagelse, kun $\frac{1}{3}$ af beløbene blev tegnet af private, så konsortiet: Nationalbanken, nogle private banker og et veksellererfirma, måtte overtage resten. Detailpristallet, som for oktober kvartal 1949 lå på 307 (1914 = 100), var i juli kvartal 1950 steget til 323, hvad der var tilstrækkeligt til udløsning af et dyrtidstillæg til arbejdere og tjenestemænd. Sidst i juni udbrød Koreakrigen, der måtte antages at virke umiddelbart fordyrende på råvarerne og derfor forringe bytteforholdet endnu mere.

I maj–juni tilspidsedes den økonomiske debat, og diskussionens tema var, om man skulle gribe til en restriktiv kreditpolitik, hvad særlig de konservative gik ind for, eller en skarpere beskatningspolitik, især i form af højere afgifter på forbrugsvarer, hvad Thorkil Kristensen var talsmand for. Regeringen ønskede dog at vente med økonomiske foranstaltninger, indtil det henimod sommerens slutning blev klart, hvordan situationen egentlig var.

Den 3. juli efter børstid udsendtes imidlertid meddelelse fra Nationalban-

ken om, at diskontoen fra og med den følgende dag hævedes til 4,50 %³⁹. De private banker fulgte efter med tilsvarende forhøjelse af udlånsatserne. Yderligere skete der i de følgende dage et fald i obligationskurserne, der dog var beskedent. Denne begivenhed markerede slutpunktet af de billige penges politik i Danmark. I tiden 1945–50 havde den opfattelse haft flertal, at renten udelukkende skulle påvirke den indenlandske investering, medens valutasituationen skulle påvirkes ad andre veje. Nu fik penge- og kreditpolitikken sin gamle funktion, nemlig at påvirke også de ydre forhold, tilbage.

I Europa drev man stadig på med liberaliseringsbestrebelse. Som et led i denne liberalisering oprettedes i juli 1950 den europæiske betalingsunion, E. P. U., der tilsigtede friere handel mellem de europæiske nationer, og som gav mulighed for flersidet kreditgivning, dog med en række udviklede regler om, at debetsaldi efter at have nået en vis størrelse skulle udlignes i guld eller dollars.

Det var imidlertid regeringens mening, at en række yderligere foranstaltninger skulle gennemføres for at imødegå den faretruende økonomiske udvikling. Til dette formål indkaldtes rigsdagen til møde den 8. august. Forhandlingerne førte imidlertid ikke til enighed, og regeringen, der heller ikke havde lagt op til et forlig, følte sig derfor foranlediget til at udskrive valg. Dette afholdtes den 5. september. Men på ny sinkedes forhandlingerne om de økonomiske problemer af den socialdemokratiske regerings pludselige tilbagetræden («smørstormen») og den borgerlige regerings tiltræden, og først i begyndelsen af november genoptoges de. Valutavanskelighederne syntes stadig at blive værre, og faldet i obligationskurserne fortsatte, således at den effektive rente henimod slutningen af oktober var gennemsnitligt 5 %, hvad der svarede til niveauet før krigen. Den 2. november forhøjede Nationalbanken på ny diskontoen, nu til 5 %⁴⁰. I sidste halvdel af november gennemførtes endelig ved kompromis mellem den nye regering og Socialdemokratiet og de radikale et kompleks af økonomiske love, der foruden de tidligere omtalte økonomiske formål også havde til mål at skabe dækning for de vedtagne forsvarsudgifter ifølge Natoaftalen. Der blev vedtaget forhøjelse af de indirekte skatter, herunder afgifterne på spiritus, tobak og chokolade samt af tillægsafgiften på motorkøretøjer. Videre pålagdes nye direkte skatter, hovedsagelige den såkaldte »værneskat«. Endelig indførtes bunden opsparing for skatteårene 1950–51 og 1951–52. I alt skulle der ved disse love kunne opsuges ca. 500 mill. kr. Forligets virkninger viste sig ikke i 1950; underskuddet på betalingsbalancen androg de anslåede 500 mill. kr., og detailpristallet nåede i oktober kvartal 333, en rekordstigning fra juli's 323; januarpristallet for 1951 viste en endnu kraftigere stigning til 346, og da de prisstigninger, som var en direkte følge

af afgiftsforhøjelserne, ikke skulle holdes uden for pristallet, forventedes ingen afsvækkelse af inflationen ⁴¹.

Det dårlige bytteforhold fortsatte i 1951, da Koreakrigen trak ud, men svage tegn på bedring syntes at være i sigte i begyndelsen af året, da eksportværdien steg kraftigere end importværdien. Detailpristallet fortsatte den rekordagtige stigning og nåede 356 i april kvartal. Obligationskurserne sank stadig, hvortil bidrog både prisstigning, kreditstramning og udbydelsen af statens forsvarslån til en effektiv rentefod på 5,20 %. Dette lån blev meget dårligt modtaget af publikum og måtte for en stor del overtages af Nationalbanken. Sidst i maj holdt både finansminister Thorkil Kristensen og nationalbankdirektør Svend Nielsen taler på provinsbankernes årsmøde, hvori fremhævedes, at kreditstramningen simpelthen var en nødvendighed for at rette betalingsbalancen op, og at der ingen betydelig arbejdsløshed ville opstå som følge af den, selv om der skete nedgang i byggeriet, da der her snarere var for lidt arbejdskraft i forhold til efterspørgselen.

I løbet af sommeren 1951 bedredes bytteforholdet. Detailpristallet steg ganske vist på ny 10 points til 366 i juli kvartal, men derefter »kun« til 369 i oktober kvartal. Nu begyndte imidlertid beskæftigelsen, der ikke tidligere havde reageret på de forskellige ekspansionsdæmpende foranstaltninger, at give efter, især inden for byggeriet. Ledighedsprocenten for hele 1951 blev 9,7 mod 8,7 i 1950. Til gengæld blev det totale underskud på betalingsbalancen kun ca. 325 mill. kr., og da Danmark modtog Marshallhjælp til 410 mill. kr. i dette år, fremkom altså et mindre overskud på betalingsbalancen ⁴².

Foråret 1952 viste, at den nedgang i den økonomiske aktivitet, der var begyndt i midten af 1951, havde kulmineret, og at økonomien nu var blevet stabiliseret på et lavere niveau. Overenskomstfastsættelsen på arbejdsmarkedet forløb roligt, treugersferien med 6,50 % feriegodtgørelse gennemførtes ved denne lejlighed. De sidste restriktioner fra krigens dage forsvandt i løbet af året, således ophævedes i oktober sukker- og kafferationeringen. Detailpristallet gik over 372 i januar, 373 i april til 378 i juli kvartal, idet stigningen i fødevarerpriserne som følge af restriktionernes ophævelse til dels modvirkedes af nedgangen i priserne på råvarer og brændsel, da Koreakrigens afslutning nu nærmede sig. Detailpristallet for oktober kvartal viste overraskende en nedgang til 377, og betalingsbalancen for 1952 udviste eksklusiv Marshallhjælp, der i dette år i øvrigt var et ubetydeligt beløb, et overskud på 200 mill. kr. ⁴³.

I begyndelsen af 1953 begyndte arbejdsløsheden, der havde nået 12,50 % for 1952 som helhed, at vige, idet byggeri og industriproduktion tog et betydeligt opsving. Januarpristallet 1953 steg til 378, for dog at vise et fald i

april kvartal til 375. Nationalbankens valutastilling var den samme den 30. juni som ved nytår, men obligationskurserne viste nu stigende tendens, da man forventede en ændret pengepolitik i forbindelse med det sandsynlige regeringsskifte. Byggeri og industriproduktion viste stadig fremgang, samtidig med at detailpristallet frembød en overraskende konstans sammenlignet med 1950-51's raketagtige flugt; således var julipristallet det samme som april kvartals, nemlig 375, medens oktobers steg til 378, der dog var det samme som januars.

Den 22. september 1953 afholdtes folketingsvalg i forbindelse med grundlovsændringen, og Socialdemokratiet dannede på ny regering. Dagen efter nedsatte Nationalbanken diskontoen til 4,50 %, og de private banker sænkede deres udlånsatser med ca. 0,50 %. Endvidere søgte Nationalbanken gennem forhøjelse af kurserne for de løbende statslån at hæve obligationskursniveauet, og en svag stigning i dette kunne også spores. Betalingsbalancen viste et overskud på de løbende poster med Marshallhjælp på ca. 200 mill. kr., medens valutastillingen var den samme som ved nytår 1952-53. Arbejdsløsheden for hele året blev 9,20 %⁴⁴.

De nye overenskomster vedtoges af begge parter den 9. april 1954 uden særlig dramatiske begivenheder. Der ytredes fra arbejdsgivernes side stadig frygt for, at den deraf flydende forøgelse af de fastlønnedes købekraft ville sætte inflationen i gang igen. Samtidig blev der i loven om udskrivning af indkomst- og formueskat til staten gennemført skatnedsættelser for samtlige indkomster til og med 20.000 kr.; men således at nedsættelsen væsentligst faldt på indkomster mellem 9000 og 17.000 kr. Beskæftigelsen øgedes kraftigt i løbet af forsommeren; men nu opstod et akut valutaproblem, idet Nationalbankens nettotilgodehavende i udlandet medio juli 1954 var faldet til 2,4 mill. kr. mod 326 mill. kr. ved årets begyndelse og 390 mill. kr. ultimo september 1953. Ejendommeligt nok syntes denne nedgang ikke på daværende tidspunkt at kunne forklares ved en overvældende stor merimport, derimod syntes snarere mere perifere forhold, såsom omlægning af betalingssædvaner, f. eks. længere eksportkredit, forudbetaling af import o. a. at bære den største del af ansvaret.

Aligevel satte Nationalbanken i forståelse med regeringen den 22. juni 1954 diskontoen i vejret med en hel procent til 5,50 %. Perioden med lavt renteniveau havde denne gang således kun varet i otte måneder, og niveauet var ved denne sidste stigning nu nået op på en højde, som man skulle helt tilbage til 1926 for at finde mage til. Bankernes udlånsatser fulgte øjeblikkeligt efter, og obligationskurserne faldt på ny. Imidlertid viste det sig i løbet af efteråret, at situationen var langt alvorligere end først vurderet, importover-

skuddet, der i de første elleve måneder af 1953 var 698 mill. kr., nåede i de første elleve måneder af 1954 1354 mill. kr., endnu mere end i rekordåret 1950. Da der samtidig forestod betydelige afdrag på den offentlige udenlandske gæld, i alt 200 mill. kr. i de kommende tolv måneder, heraf i oktober kvartal alene 150 mill. kr., og da kreditmulighederne i E. P. U. var ved at være udtømte, forelagde regeringen den 9. september udkast til en valuta-stabiliseringsplan i folketinget. Forhandlingerne resulterede i en overenskomst den 25. september, der indeholdt følgende foranstaltninger: For det første forhøjelse af afgifterne på øl og spiritus, cigaretter og cigarillos. Denne gang vedtog man imidlertid at holde disse afgiftsforhøjelser uden for det lønregulerende pristal, hvorfor man i de kommende år opererede med to detailpristal. For det andet forhøjedes statsbanetaksterne. For det tredje vedtoges forskellige ændringer i byggestøttelovgivningen i besparende retning. For det fjerde blev forsvarsudgifterne skåret en del ned, og for det femte blev der udbudt et præmieobligationslån på 100 mill. kr.

I første halvdel af 1954 fortsatte stabiliteten i pristallet, januar viste nedgang til 376, i april nåedes på ny 378; i anden halvdel var tallene juli 381 og oktober 382, altså en svag stigning. Nu blev dette sidste pristal på grund af overenskomsten kun til et lønregulerende pristal på 381. Obligationskurserne faldt så meget i årets løb, at den effektive rentefod af 5 % obligationer nu blev 7 %. Underskuddet på betalingsbalancen blev 400 mill. kr.⁴⁵

Valutastillingen var imidlertid fortsat alvorlig. Ved udgangen af juni 1955 var nettogælden på 412 mill. kr. Da Nationalbankens frie valutabeholdning herefter i juni kun kunne slå til til ca. én måneds import, og da der regnedes med et lignende underskud på betalingsbalancen i 1955 som i 1954, fandt regeringen det fornødent, at nye forbrugsbegrænsende foranstaltninger sættes i gang til supplerings af de i 1954 gennemførte. Hovedhjørnestenen i de nye foranstaltninger var en toårig omsætningsafgift på manufakturvarer, der dog ikke holdtes uden for det lønregulerende pristal. Dernæst pålagdes samtlige skattepligtige indkomster på mindst 4000 kr. en bunden opsparing for et lignende beløb, som den ovennævnte foranstaltning forventedes at opsuge. Disse sparebeviser kunne efter toårsfristens udløb anvendes til køb af manufakturvarer. Januarpristallet opgjordes til 388, det lønregulerende pristal dog kun til 386, medens aprilpristallet steg til 393.

I den anden halvdel af 1955 fandt imidlertid en betydelig forbedring af udenrigshandelen sted, idet eksporten viste stærk fremgang, medens importen holdt sig konstant. Som følge deraf vurderedes året 1955 ved årsskiftet til at have givet et overskud på betalingsbalancens løbende poster på ca. 200 mill. kr. og ikke som tidligere nævnt et underskud på 400–500 mill. kr. Denne

indtrufne bedring medførte, at Nationalbankens og de private bankers valutastilling var den samme ved årets slutning som ved dets begyndelse. Hvis denne udvikling var et resultat af de forbrugsbegrænsende foranstaltninger, så lykkedes det dog ikke disse at bremse prisudviklingen. Julipristallet blev 397 og oktoberpristallet 405. Det lønregulerende julipristal blev 395. Beskæftigelsen var gået ned i 1955, den totale ledighed tegnede sig for 9,7 %, en ret betydelig stigning i forhold til 1954, der lå på 8,0 %, hvad der ganske vist også var den laveste arbejdsløshed siden 1944⁴⁶.

Bedringen i valutastillingen fortsattes i de første måneder af 1956. Men snart overskyggedes alt andet af de alvorlige begivenheder omkring overenskomstforhandlingerne. De fra arbejderside fremsatte krav om lønforbedringer og nedsættelse af arbejdstid mødte skarp modstand fra arbejdsgiverne, som hævdede, at imødekommenhed over for disse krav ville være ensbetydende med, at man tilbageleverede den købekraft, som regering og folketing under hensyn til valutasituationen havde inddraget. Forligsmandens mæglingsforslag strandede, og en række strejker trådte i kraft fra den 17. marts og fra senere datoer. Forhandlingerne genoptoges under strejkerne, og den 30. marts fremsatte forligsmanden nyt mæglingsforslag. Det blev forkastet, men ophøjet til lov den 13. april. Arbejderne opnåede større eller mindre indrømmelser på de fleste punkter, dog ikke med hensyn til nedsættelsen af arbejdstiden. Produktionen og beskæftigelsen var i marts-april påvirket af de store strejker og lå derfor på et usædvanligt lavt niveau. I samme tidsrum skete et betydeligt fald i landbrugspriserne på det engelske marked, samtidig med at landarbejderne fik betydelig lønforhøjelse. Landbrugets indtægter blev, i hvert fald for en tid, betydeligt formindskede, og faren for et nyt betalingsbalanceunderskud dukkede op igen. Detailpristallene for januar og april kvartaler blev henholdsvis 410 og 414 og det lønregulerende januarpristal 408. Den 7. juni udsendte Nationalbanken en fornyelse af sin advarsel fra 1955 til de private banker om ikke at forøge udlånene, men at lade en eventuel stigning i kassebeholdningen gå til styrkelse af likviditeten eller til indkøb af statsobligationer. Prisudviklingen var stadig i skred, og i januar 1957 nåede detailpristallet 427. Arbejdsløsheden for 1956 i total blev 11,6, altså en stigning både i forhold til 1955 og 1954, hvori naturligvis strejkerne havde en vis andel⁴⁷.

Opgørelsen over betalingsbalancen for 1956 viste et relativt lille underskud, 134 mill. kr. Imidlertid voksede importen kraftigt i første kvartal af 1957, samtidig med at lave smørpriser på det engelske marked hindrede eksporten i at følge med. Disse lave priser var forårsaget af et almindeligt fald i verdensmarkedets priser på fødevarer, hvad der medførte, at detailpristallet for april viste en nedgang på fem points til 422. Denne nedgang blev dog af

kort varighed; allerede julipristallet viste en stigning på femten points til 437, hvorfra der skete et svagt fald i oktober til 435. Særpristallene for juli og oktober viste henholdsvis 431 og 429. Den økonomiske aktivitet viste nogen opgang i begyndelsen af året, men stagnerede i løbet af sommeren og viste udprægede nedgangstegn i oktober kvartal. Den samlede arbejdsløshed for 1957 blev derfor 10,2 %, en nedgang på kun én procent i forhold til 1956. Den samlede eksport lå trods landbrugets vanskeligheder højere end i 1956, og betalingsbalancen viste næsten ligevægt på de løbende poster, samtidigt med at bankernes valutastilling forbedredes betydeligt. Det lønregulerende pristol steg i januar 1958 til 432, men dette gav ikke anledning til nye lønstigninger⁴⁸.

Ved begyndelsen af 1958 var der intet, der tydede på, at dette år skulle indlede en højkonjunktur, der aldrig var set mage til før. Tværtimod, faldet i den økonomiske aktivitet fra slutningen af 1957 fortsatte i 1958. Overenskomstforhandlingerne prægedes foruden af kravene om lønforhøjelser og arbejdstidsnedsættelse tillige af et krav om minimumsløn for de dårligst stillede. Medens de to første krav hovedsageligt blev gennemført, blev det sidste det ikke. Et helt nyt moment ved denne overenskomst og de følgende var, at gyldighedstiden nu skulle være tre år, et indicium for, at man fra arbejderside ikke regnede med, at situationen radikalt skulle ændre sig i løbet af et år. For landbrugets vedkommende gennemførtes overenskomster, der gav landarbejderne kraftige lønforhøjelser. Denne forøgelse af landbrugets omkostninger indtraf samtidig med et sammenbrud af smørprisen på det engelske marked, og der indledtes derfor forhandlinger mellem landbrugets repræsentanter og regeringen om støtteforanstaltninger. Resultaterne af disse forhandlinger blev dels en kornordning, hvorved der indførtes faste priser på rug og hvede, dels en lov om afsætning af danske landbrugsvarer, hvorved der pålagdes afgifter af salg af landbrugsprodukter. Provenuet af disse afgifter henlagdes til en fond, der skulle gavne dansk landbrugseksport i almindelighed, og loven indebar i øvrigt en centralisering af landbrugseksporten.

I det første halvår af 1958 skete en nedgang på 11 % i importen sammenlignet med samme periode forrige år, medens eksporten til gengæld steg 9 %. Da opgørelsen af betalingsbalancen for 1957 tillige viste et overskud på 200 mill. kr., og altså var blevet vurderet for pessimistisk, steg likviditeten, og obligationskurserne gik i vejret. Af denne grund nedsatte Nationalbanken sin diskonto til 5 % den 19. april. Samtidig nedsatte de private banker deres udlånsatser. Detailpristallene for januar og april kvartaler blev henholdsvis 438 og 439, særpristallene 432 og 433. I løbet af året bedredes valutasituationen stadig, især på grund af industrieksporten. Byggeriet var nogenlunde af samme

størrelse som i 1957 i begyndelsen af året, men arbejdsløsheden begyndte alligevel at synke. Den stadige forbedring af valutasituationen foranledigede Nationalbanken til ny diskontonedsættelse den 15. august til 4,50 % med tilsvarende aktion fra de private bankers side.

Stigningen i eksporten fortsatte året ud, og da samtidig landbrugspriserne forbedrede sig noget, udgik der ingen nedgangstendens derfra. Byggeriet steg omsider i sommermånederne, og for året som helhed viste nationalproduktet en stigning på 2 % i forhold til 1957, en betydelig mindre stigning end fra 1956 til 1957. Forbruget af varige goder såsom biler og fjernsyn steg kraftigt. Men var stigningen i nationalproduktet ringe, var til gengæld overskuddet på betalingsbalancen stort, 875 mill. kr., et beløb der aldrig tidligere var nået i normale tider. Under indtryk af denne likviditet tiltrådte Danmark ordningen om fri konvertibilitet af alle valutaer, hvor E. P. U. ophævedes og erstattedes af det mindre rigoristiske E. M. A. Danmarks gæld til den førstnævnte institution konsolideredes ved aftaler med de pågældende kreditorlande. Det lønregulerende pristal nåede 442 i januar 1959. Derimod nåede opsvinget endnu ikke at gøre sig gældende i beskæftigelsen, arbejdsløsheden for hele året blev 9,7 %, altså kun et fald på 0,50 % i forhold til 1957⁴⁹.

I 1959 fortsatte opgangen i industriproduktionen, byggeriet og beskæftigelsen; i slutningen af maj var antallet af egentlige arbejdsledige ca. 1 % af samtlige arbejdsløshedsforsikrede. I denne situation standsede arbejdsministeriet en række offentlige arbejder, da den gunstige valuta- og likviditetssituation og relativt lave rentefod især satte sving i det private, ikke støttede byggeri. I de første fem måneder undergik likviditeten ingen ændringer.

Men forholdene ændrede sig længere henne i året. Trods et gunstigt bytteforhold begyndte den høje økonomiske aktivitet at medføre stigning i importen. Særligt tungtvejende var stadig importen af biler; antallet af nyindregistrerede personautomobiler steg således fra 35.000 i 1958 til 52.000 i 1959, af varebiler fra 13.200 til 18.700 og af lastbiler fra 3400 til 5200. Den 19. september forhøjedes diskontoen til 5 %, selv om valutasituationen ikke syntes faretruende. Prisudviklingen havde imidlertid på ny taget fart, det lønregulerende pristal steg 10 points fra 442 i januar 1959 til 452 i januar 1960. Betalingsbalancen for 1959 viste et lille underskud på 22 mill. kr., og den samlede arbejdsløshed blev 6,1 %.

Den 26. januar 1960, altså endnu inden valutasituationen var afklaret, forhøjede Nationalbanken på ny sin diskonto til 5,50 % med samtidig virkning på de private banker. Det hedder herom i Nationalbankens beretning af 1959, s. 23, at de to sidste diskontoforhøjelser ikke så meget var inspireret af

aktuelt fald i valutabeholdningen som af nødvendigheden af at dæmpe efterspørgselspresset for på længere sigt at sikre en høj og stabil beskæftigelse⁵⁰.

Højkonjunktoren fortsatte, både forbruget og investeringen steg, samtidigt med at arbejdsløsheden sank. Da efterspørgselspresset især gjorde sig gældende i byggefagene, indførte regeringen med hjemmel i lov om boligbyggeri et midlertidigt byggestop i hovedstadsområdet, Århus, Ålborg og flere andre kommuner. Det var stadig det private byggeri uden offentlig støtte, der havde størst fremgang. Den stramme situation på arbejdsmarkedet førte i sommerens løb til en række ulovlige strejker, og denne uro medførte forhandlinger mellem LO og Arbejdsgiverforeningen om tilbagevenden til toårige overenskomster, men disse forhandlinger forblev resultatløse.

Det lønregulerende pristal for juli 1960 viste en nedgang på fire points til 448 som følge af nedsættelse af skatterne til stat og kommune. I løbet af andet halvår 1960 steg priserne på ny, og det lønregulerende pristal for januar 1961 blev 454, nok til at udløse en dyrtidsportion den 1. marts og den 1. april. Den kraftige aktivitet i 1960, der gav sig udslag i en samlet arbejdsløshedsprocent på 4,1, et niveau der aldrig før var set, gav sig imidlertid også udslag i en så stærk stigning i merimporten, at betalingsbalancen udviste et underskud på 575 mill. kr. med heraf følgende forringelse af valutastillingen. Nye skridt herimod kunne altså ventes⁵¹.

Hovedbegivenheden i dansk økonomisk historie i 1961 var utvivlsomt overenskomstfornyelsen, der fandt sted efter tre års forløb. Forhandlingerne begyndte allerede i november 1960, men blev meget langvarige. Foruden lønforhøjelserne var på ny mindstelønkravet, denne gang på 250 kr. ugentligt, på dagsordenen. Det første mæglingsforslag blev forkastet af jern- og metalindustrien og af transportarbejderne, og der trådte strejker i kraft inden for disse fag den 11. april. Et revideret mæglingsforslag blev vedtaget af »jernet« den 4. maj, medens transportarbejderne fortsatte strejken til den 15. maj, da et af arbejderne vedtoget, men af arbejdsgiverne forkastet forslag ophøjedes til lov. Generelt taget gik lønforhøjelserne igennem, men kun få af kravene om arbejdstidsnedsættelse og slet ikke minimallønkravet. I øvrigt vendte man tilbage til toårige overenskomster.

Samtidigt vedtoges nye overenskomster for handels- og kontormedhjælperne og endelig også for landarbejderne. Arbejdsgiverne inden for landbruget forlangte imidlertid en langt større kompensation herfor, end landbrugsministeren ville indrømme, og den 8. maj iværksattes derfor et to-dages leveringsstop, hvorefter aftale blev sluttet, der i det store hele gav landbruget det krævede beløb.

Disse stigninger i pengeindkomsterne ændrede atter både den valutariske og den finansielle situation. Men endnu inden nogen af disse kunne overskues, forhøjede Nationalbanken diskontoen den 8. maj til 6,50 %, efter at direktør Svend Nielsen i sin tale ved provinsbankernes årsmøde den 7. maj havde henledt opmærksomheden på, at de mange for nyligt optagne private og offentlige lån i udlandet tilslørede underskuddet på betalingsbalancen. Dermed var et renteniveau indført, som kun havde været kendt før i 1920 og 1924. De private banker fulgte som sædvanlig efter, og obligationskurserne sank på ny; disse var samtidig påvirket af de store udbud, som den forøgede byggevirksomhed gav anledning til, og som trods det høje renteniveau, de høje omkostninger og de midlertidige byggestop var af et omfang, som aldrig før set. Det lønregulerende pristal, der nu beregnedes på baggrund af 1949 = 100, viste for juli 150, en stigning på 2 points i forhold til januar. Der skulle imidlertid en opgang på tre points fra januar 1961 til for at udløse lønregulering. Dette udsving blev overskredet af oktoberpristallet, der blev 152.

Det samlede underskud på betalingsbalancen for 1961 blev 661 mill. kr., og den totale arbejdsløshed 3,9 %, en forbavsende høj beskæftigelse, når forårets strejker tages i betragtning.

Denne ejendommelige udvikling fortsatte i 1962. Januarpristallet steg til 154⁵². For at standse inflationen strammede Nationalbanken kreditten yderligere, dog ikke ved at forhøje diskontoen, men ved at nedsætte satserne for belåning af obligationer, og regeringen begyndte at lægge op til en almindelig omsætningsafgift. Forhandlingerne mellem regeringen og oppositionen om denne omsætningsafgift blev imidlertid langvarige, da de sidstnævnte partier stillede modkrav om skattelettelser og begrænsning af det offentliges udgifter, og først den 31. maj afsluttedes et forlig. Efter dette indførtes dels en almindelig omsætningsafgift i engrosledet på 9 % på ikke tidligere afgiftsbelagte varer dels en ændring af de bestående afgifter til en dertil svarende højde. »Oms'en«, som den hurtigt døbt, trådte i kraft fra den 1. august. Til gengæld måtte regeringen afgive løfte om at holde det offentliges udgifter inden for et bestemt beløb i det resterende finansår samt om visse skattelettelser, hvis fastsættelse dog blev udskudt til senere. De af oms'en flydende prisstigninger skulle indgå i det lønregulerende pristal indtil 1. april 1963, da der skulle opstilles et nyt pristal med januar dette år som basis uden de afgifter, som fastlagdes ved omsforliget. Det lønregulerende pristal for juli blev 157 og udløste en ny lønportion.

Imidlertid mente regeringen, at de iværksatte foranstaltninger ikke var tilstrækkelige til at modgå den såkaldte »lønglidning«, og der foretoges derfor drastiske indgreb i bygge- og anlægsvirksomheden, såvel for det private som

det offentlige byggeri. Således indførtes generelt byggestop for offentligt byggeri i finansåret 1962–63, medens det for privat byggeri blev forbudt at påbegynde sommerhuse, garager o. l.

Samtidigt med forhandlingerne om oms'en gennemførtes inden folketingsferien forskellige foranstaltninger, der tilsigtede forhøjelse af hjemmemarkedspriserne for landbrugsvarer. Den 30. august vedtoges, da disse foranstaltninger på grund af fællesmarkedets landbrugsreglements ikrafttræden den 30. juli ikke skønnes tilstrækkelige, en ny hjemmemarkedsordning for flæsk, okse- og kalvekød, der yderligere forhøjede kilopriserne. Denne foranstaltning satte yderligere fart i prisniveauet, således at særpristallet for oktober, der ikke var lønregulerende, steg til 162, og fortsat prisstigning måtte forventes til januar 1963. Da betalingsbalancen for første halvår 1962 viste et underskud på 800 mill. kr., blev det klart – som det var blevet så mange gange før – at de nys gennemførte foranstaltninger ikke var tilstrækkelige. Det førte til den kendte »helhedsløsning« i foråret 1963. Den totale arbejdsløshed for 1962 blev 3,3 %⁵³.

Denne gennemgang af dansk økonomisk historie siden 1945 viser tydeligt, at rentepolitikken siden 1950 har været rettet mod de to hovedfaktorer: underskuddet på betalingsbalancen og inflationen. Jo længere dette middel har været anvendt, des mindre effektivt synes det at være blevet; selv om renteniveauet etapevis er skudt i vejret, har der stadig måttet kraftigere og kraftigere finanspolitiske midler til ved siden af. En af årsagerne hertil ligger formentlig i den boligstøttepolitik, der er blevet ført efter krigen.

Den første lov herom i denne periode var lov af 30. april 1946 om byggeri med offentlig støtte⁵⁴. Ved denne lov blev der åbnet store muligheder for både lån og tilskud til socialt boligbyggeri, lån til parcel- eller rækkehusbyggeri til brug for ejeren, lån til forretningsmæssigt byggeri, når dette byggeri ikke indeholdt over 36 lejligheder og lån til ændring af ældre ejendomme. Der indrømmedes endvidere en vis fritagelse for stempel- og tinglysningsafgift. Lånene lå inden for 85–95 % af anskaffelsessum eller værdi. De var hovedsageligt tredje prioriteter med oprykningensret. I § 6 fandtes den principielle regel om forrentningen. Den årlige ydelse androg 4,50 % af lånets hovedstol, hvoraf 3,50 % var rente af restgæld, $\frac{1}{5}$ % af hovedstolen bidrag til reserve- og administrationsfond og resten afdrag. Indenrigsministeren kunne dog efter forhandling med finansministeren og med tilslutning af rigsdagens finansudvalg ændre rentefoden for fremtidige lån under hensyn til forandring af det almindelige renteniveau. Der åbnedes dog også mulighed i loven for nedsættelse af rentefoden med indtil 1–1,5 %, hvor særlige hensyn talte derfor.

Denne rentefod måtte allerede på daværende tidspunkt betegnes som over-

ordentlig lav, når tages i betragtning, at der var tale om en tredjeprioritet. Efterhånden som renteniveauet i øvrigt steg, sattes byggelåns-satserne også i vejret ved forskellige ændringer i loven og var ved lovændring af 11. april 1957 nået til 5 % p. a. og 6,25 % p. a. for henholdsvis parcelhuse og etagebyggeri⁵⁵. Alligevel måtte dette niveau stadig anses for lavt med en effektiv rente af kreditforeningsobligationer på ca. 6 % p. a. Dertil kom, at de forskellige tilskudsformer til en vis grad gjorde lånerenten fiktiv, den ville være blevet mindre målt på det samlede modtagne beløb.

Loven om boligstøtte erstattedes imidlertid den 30. december 1958 af lov om boligbyggeri, der gennemførtes i forbindelse med oprettelsen af et nyt realkreditinstitut, realkreditfonden, der havde til opgave at yde sekundære lån til byggeri⁵⁶. Denne lov afviger fra de tidligere love deri, at lån og tilskud er begrænset for de enkelte finansår til et vist maksimalt antal af lejligheder eller huse og deri, at der ingen faste satser for rente, afdrag eller annuitetsydelse findes mere. Det hedder herom i § 45: Renten fastsættes af boligministeren efter samråd med finansministeren således, at vilkårene svarer til markedsforholdene for sekundære, statsgaranterede lån med tilsvarende sikkerhed og løbetid. Renten ændres for fremtidigt bevilgede lån, når forholdene taler derfor. Hermed er altså åbnet mulighed for, at renten af disse lån mere elastisk kan følge renteniveauet i øvrigt, men der består stadig en række former for tilskud, der medfører, at rentefoden ikke kan være den samme som for helt privat byggeri.

Det faktum, at rentestrukturerne var så vidt forskellige for støttet og ustøttet byggeri, må have virket forstyrrende ind på de forskellige renteforhøjelser, der blev foretaget i perioden, således at den deraf ønskede begrænsning af investeringen og af forbruget af indenlandske og navnlig udenlandske varer er blevet langt mindre end ellers ville være tilfældet. I tiden efter 1958 er denne forstyrrende faktor ganske vist blevet noget afsvækket, men i disse seneste år blev højkonjunkturen til gengæld så kraftig og virksomhedernes salgsmuligheder så gode, at det høje renteniveau ikke afskrækkede investeringen, og derfor har der nu måttet gennemføres en foranstaltning, der tilsigter at fastlåse pris-lønbevægelsen i analogi med besættelsestidens økonomi, men dog under ganske andre forhold. Ud på sommeren 1963 bedredes situationen både pris- og valutamæssigt, og den 19. august nedsattes diskontoen til 6 %.

b. Norge

Vender man blikket mod Norge, får man indtryk af en helt anden verden, økonomisk set. Medens der her i landet har været en ejendommelig zig-zag

bevægelse, både politisk og økonomisk, har der tilsyneladende været fast og stigende udvikling i Norge. Det kan som et enkelt eksempel herpå nævnes, at medens arbejdsløsheden i Danmark i årene 1945–58 aldrig sank under 8 %, var den i Norge aldrig over 5 %, i reglen endnu lavere, uden at en egentlig inflation udviklede sig⁵⁷.

En altovervejende årsag til denne forskel er sikkert, at den politiske baggrund har været så forskellig i de to lande. I Norge har et enkelt parti – Arbejderpartiet – siddet med fast flertal fra besættelsens ophør indtil 1961⁵⁸ og har derfor kunnet gennemføre foranstaltninger uden langsomme forhandlinger resulterende i forlig, der afsvækkede de påtænkte foranstaltningers virkninger. Den af dette parti udgående regering har yderligere været meget planøkonomisk indstillet; den har via de tilknyttede hjælpeorganer udarbejdet meget vidtrækkende og meget detaljerede langtidsplaner, der på engang har været så smidige, at de hurtigt har kunnet tilpasses øjeblikkets tarv og dog alligevel kunnet fastholde en linie⁵⁹.

Et andet faktum, der formentlig har bidraget til at gøre den økonomiske politik fast, er, at den offentlige sektor spiller en langt større rolle i Norge end i noget andet vesteuropæisk land; ca. $\frac{1}{3}$ af nationalindkomsten passerer de offentlige kasser, og ikke mindst inden for pengeinstitutter og forsikrings-selskaber er det offentlige stærkt repræsenteret⁶⁰.

Hovedhjørnestenen i den norske planøkonomi har været stimulering af investeringen, herunder byggeri af skibe, produktion af jern, papir, kemiske produkter og elektricitet⁶¹. Der blev også foretaget omfattende investeringer i landbrug og fiskeri; førstnævnte erhverv spiller naturligvis en langt mindre rolle end i Danmark. Dernæst skete der også en kraftig fremgang i boligbyggeriet, således fuldførtes i årene 1953–56 30–35.000 lejligheder om året, hvilket i forhold til folketallet er 50–100 % mere end i Danmark i samme periode. Derimod viste nærings- og nydelsesmiddelindustriene, tekstilindustriene, beklædningsindustriene, træ- og møbelindustriene en langt mindre stigning end de ovennævnte udprægede investeringsindustrier⁶².

I modsætning til i Danmark har man imidlertid indtil de seneste år fastholdt løn- og prisbindinger på adskillige områder og ad den vej hindret en inflation i at komme i gang. Man kunne tro, at finansieringen af den kolossale investering, der ligger på $\frac{1}{3}$ af nationalindkomsten mod $\frac{1}{5}$ for de øvrige vesteuropæiske landes vedkommende⁶³, forårsagede stærkt pres på likviditeten og derved fik renteniveauet til at stige. Det skete imidlertid ikke. Under besættelsen lå Norges Banks diskonto på 3 %, ved befrielsen sattes den ned til 2,50 %, og her forblev den til den 14. februar 1955, hvor den sattes op til 3,50 %, og hvor den har ligget til dato. Renteniveauet af obligationer,

hovedsagelig statsobligationer, har ligeledes ligget på et stabilt, omend noget højere niveau, vel omkring 4,50–5 %⁶⁴.

I de første år efter besættelsen finansieredes investeringen for en stor del af tilgodehavender, den norske skibsfart havde oparbejdet i allieret krigstjeneste; da disse var opbrugte, gik den norske regering i stor målestok ind for finansiering ved hjælp af lån i udlandet. Ud fra den i Danmark herskende indstilling er det ganske overraskende at møde en regering uden særlig ængstelse for denne politik, der gav et årligt underskud på betalingsbalancen til tider af langt større dimensioner, end man har været vant til her i landet. Man nærrede fuldt ud tillid til, at investeringerne ville afkaste tilstrækkeligt til afdrag og forrentning og endda give overskud, og udviklingen i priserne på Norges eksportvarer og i fragtraterne har også retfærdiggjort denne politik. Der er selvfølgelig en betydelig forskel i Danmarks og Norges faktiske stilling i den forskellige prisudvikling for de to landes eksportvarer, og denne forskel ville have gjort det langt betænkeligere for Danmark at slå ind på en så liberal lånepolitik i udlandet.

Den norske pengepolitik er ganske forskellig fra den danske, idet den er præget af mistro til alle rentepolitiske midler, såsom diskontoændringer og køb eller salg af obligationer. Den går til gengæld ud på direkte at påvirke udlånenes størrelse. Pengepolitikken ledes af det i 1951 nedsatte »samarbejdsnemnda«, der består af repræsentanter for finansministeriet, Norges Bank og de øvrige pengeinstitutter, og dette nævn har gennem årene givet direktiver både om udlånenes størrelse og sammensætning. Nævnet har altså haft stor indflydelse på, hvilket formål de indenlandske lån er blevet anvendt til. Denne form for pengepolitik afviger imidlertid også fra den af teoretikerne i mellemkrigsårene udkastede, idet rentemekanismen næsten er sat ud af funktion over for den indenlandske investering og i hvert fald ikke kan virke udvælgende over for denne. Nævnets kompetence hviler imidlertid på tidsbegrænsende rammeaftaler, og den nugældende udløber 1964. Til den tid skal en særlig kommission have afgivet en betænkning om pengepolitikkens fremtidige tilrettelæggelse, hvoraf det vil fremgå, om renten vedblivende skal være en undertrykt faktor. Nægtes kan det jo heller ikke, at fastlåsningsen har forårsaget betydeligt administrativt besvær.

Også Norge har mærket den voldsomme ekspansion siden 1958, der har givet sig udslag i voksende underskud på betalingsbalancen, i prisudviklingen og i knapheden på arbejdskraft. Det sidste endnu mere udtalt end i Danmark, da der næsten ingen arbejdsløse var i forvejen. Man har forsøgt at dæmpe denne udvikling ved at lægge loft over udlånene, ved indgreb i den frie prisdannelse, hvad der er større hjemmel for i Norge end i Danmark,

og ved byggeregulering. Alligevel anses problemerne langt fra for at være løst, navnlig fordi fællesmarkedsproblemerne komplicerer situationen. Meget vil sikkert også afhænge af, om Norge vedbliver at have en regering af samme sammensætning som i alle årene efter besættelsen ⁶⁵.

c. Sverige

Sverige frembød i tiden efter krigens ophør og til dato atter et helt andet billede end Danmark og Norge. Udgangspositionen var en anden, da Sverige var neutralt og stadig havde handelssamkvem med vestmagterne, samtidig med at der ikke var nogen besættelsesmagt til at udtømme lagrene. Dette medførte, at Sverige ikke stod over for et så akut importbehov som Danmark og Norge med så stor fare for underskud på betalingsbalancen; tværtimod viste betalingsbalancen et overskud på 1300 mill. kr. i det første efterkrigsår ⁶⁶. Under krigen havde Riksbanken holdt den samme diskonto som Norges Bank, nemlig 3 %, men den nedsattes her som der til 2,50 % i 1945 ⁶⁷. I øvrigt var indstillingen den samme med hensyn til den økonomiske politik som i Danmark og Norge på dette tidspunkt, nemlig at renten skulle holdes lavt, og at indgreb skulle ske ad andre veje, eventuelt over finanspolitikken eller måske via direkte foranstaltninger som prisstop og importreguleringer. Hvis tendenser til rentestigning skulle opstå, skulle Riksbanken modgå disse ved opkøb af obligationer. Der var altså i Sverige ikke tale om, at man som i Norge helt havde vendt sig bort fra gammelkendte pengepolitiske foranstaltninger, ejheller indledtes planøkonomi i samme udstrækning som der ⁶⁸.

Mulighederne for på langt sigt at holde et lavt renteniveau skulle imidlertid synes at være større i Sverige end i Danmark og Norge af følgende grunde: For det første havde Sverige ingen synderlige betalingsbalancevanskeligheder, summeres de enkelte års over- og underskud fra 1945 til dato, bliver resultatet nogenlunde ligevægt over hele perioden ⁶⁹. For det andet var prisudviklingen langt roligere; ganske vist steg detailpriseniveauet med ca. 50 % fra 1950 til 1962, hvad der næppe er meget mindre end den danske prisstigning, men hovedparten af denne stigning skete under Koreakrigen 1950-52, medens årene derefter viste et meget jævner prisforløb end i Danmark, og navnlig gav den allerseneste højkonjunktur sig ikke udslag i betydelige prisstigninger ⁷⁰. For det tredje har det politiske klima ikke været så fyldt med spænding og deraf afledede strejker som det danske.

Alligevel stod den lave rentes politik ikke uimodsagt i den offentlige debat ⁷¹, og fra visse sider, især fra næringsorganisationernes, fremhævedes den fare, den indebar om ikke for valutasituationen så dog for en inflation, idet

der i Sverige ligesom i Norge ingen arbejdsløshed fandtes af betydning efter krigen⁷². Skønt Sverige i 1947 havde et stort underskud på betalingsbalancen, ca. 1400 mill. kr., det største i hele perioden, opgav Riksbanken dog ikke sin hidtidige politik, men situationen blev klaret ad anden vej, bl. a. ved et midlertidigt importstop⁷³. Den kraftige prisstigning under Koreakrigen og den svigtende interesse for køb af obligationer medførte dog, at Riksbanken forhøjede diskontoen til 3 % den 1. december 1950. Et andet faktum, der også brugtes som argument for at frigøre renten, var, at der begyndte at finde en liberalisering sted af den europæiske handel i dette år⁷⁴. Alligevel var forhøjelsen beskeden sammenlignet med danske forhold, hvor jo diskontoen sattes op til 5 % samme år. Niveaueet fastholdtes til den 24. november 1953, hvor diskontoen blev nedsat til 2,75 %, og hvor Koreakrigens ravage var afløst af roligere forhold⁷⁵. Men stemningen var ikke mere for den bundne rentes politik; den tanke vandt stadig mere indpas, at Riksbanken i sin rentepolitik enten skulle bremse krediteksansionen eller i hvert fald lade diskontoen registrere stigningerne på det frie penge- og kapitalmarked, men derimod ikke ved støttekøb skulle søge dettes rentesatser nedbragt. En ny krediteksansion i 1954-55 foranledigede Riksbanken til den 19. april 1955 at forhøje diskontoen til 3,75 %, et niveau der var overensstemmende med den lige anførte tankegang, da Riksgældskontoret umiddelbart forinden havde udbudt et lån til 4,50 % effektiv rentefod. Hermed var i virkeligheden den klassiske rentepolitiks renæssance indledt. Under påvirkning af den uro i den internationale økonomi, som Suezkrisen befrygtedes at ville medføre, forhøjedes diskontoen den 22. november 1956 til 4 %, samtidig med at Riksgældskontoret udbød et 24-årigt lån til 4,75 %. Men dette var ikke tilstrækkeligt, en stærk stigning i byggeaktiviteten med deraf følgende pres på bankernes likviditet foranledigede Riksbanken til en ny diskontoforhøjelse den 10. juli 1957, denne gang til 5 %. Ved denne lejlighed fremførtes også som argument fra Riksbankens side, at diskontosatserne i det øvrige Europa var blevet sat i vejret, så man måtte følge med. Endelig blev på ny fremhævet den større frihed i den internationale samhandel og den svenske krones konvertibilitet fra 1958 med E. P. U.'s ophævelse⁷⁶. Men da 1958 syntes at frembyde udsigt til svigtende verdenskonjunktur, især fra U. S. A., nedsattes diskontoen på ny den 2. maj 1958 til 4,50 %⁷⁷. Den store højkonjunktur, som Danmark allerede oplevede i andet halvår 1958, nåede først Sverige ca. et år senere og da uden nogen særlig uheldig virkning hverken på betalingsbalancen eller prisniveauet. En diskontoændring opefter fandt først sted den 14. januar 1960 til 5 %, samtidig med at en almindelig omsætningsafgift indførtes. I 1962 sænkedes på ny satserne til henholdsvis 4,50 % den 6. april og 4 % den 8. juni, og denne

rentesækning betød, at Riksbanken nu anså den værste inflationsfare for at være drevet over ⁷⁸.

B. DANMARK, ENGLAND, TYSKLAND OG FRANKRIG

Forholdet til de store europæiske stater frembyder også i denne epoke større forskelligheder end forholdet til de skandinaviske lande. Men også her gælder det, når der bortses fra de abnormt lave renteniveauer under selve krigen, at Danmark holdt et betydeligt højere renteniveau end både England, Vesttyskland og Frankrig. England var som omtalt foregangsland med et diskontoniveau på 2 % allerede i 1933, og dette niveau fastholdtes såvel under krigen som i de første efterkrigsår, hvor Labourregeringen gik ind for de billige penges politik. Men underskud på betalingsbalancen, dollarknaphed, devaluering, Koreakrigens prisstigninger og den europæiske handels liberalisering tvang også England bort fra denne kurs ⁷⁹. Dog sattes diskontoen ikke op til den danske højde, men lå i årene 1952–55 omkring 4 %. Først i 1956 gennemførtes under påvirkning af Suezkrisen en betydelig kraftigere forhøjelse, der fortsattes i 1957, hvor diskontoen for et kortere tidsrum lå på 7 %. I 1957–58 var Bank of Englands gennemsnitlige diskonto for første gang højere end Nationalbankens siden 1929, om end kun med et ubetydeligt beløb. I de første år efter den store vesteuropæiske højkonjunkturs begyndelse gik Bank of Englands diskonto igen ned, men i juli–september 1961 nåede den på ny 7 %. Den aftrappedes dog hurtigt nedad igen, 5 % nåedes i marts 1962, og pr. dato er diskontoen 4 %.

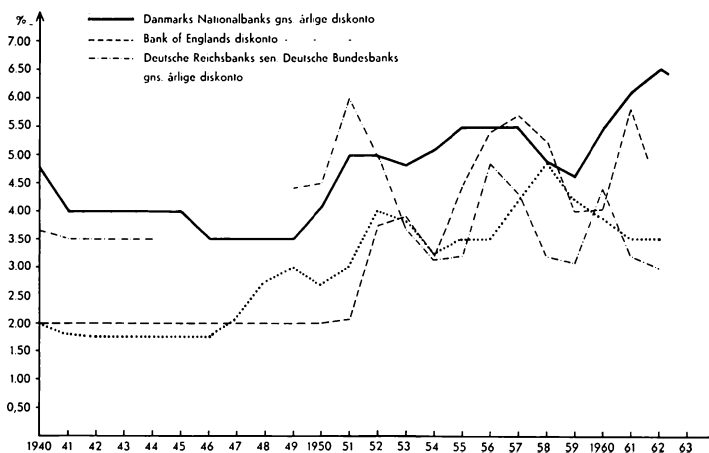

Diagram 6: Nationalbankens, Bank of Englands, Deutsche Reichsbanks sen. Deutsche Bundesbanks og Banque de France's diskonto 1940–62, jfr. tabel 6 side 152.

TABEL 6

Nationalbankens diskonto sammenlignet med Bank of Englands, Deutsche Bundesbanks og Banque de France's 1940-62 gns. årligt

Ar	Danmarks Nationalbank	Bank of England	Deutsche Bundesbank	Banque de France
	%	%	%	%
1940	4,79	2,00	3,64	2,00
1941	4,00	2,00	3,50	1,80
1942	4,00	2,00	3,50	1,75
1943	4,00	2,00	3,50	1,75
1944	4,00	2,00	3,50	1,75
1945	4,00	2,00	—	1,75
1946	3,52	2,00	—	1,75
1947	3,50	2,00	—	2,13
1948	3,50	2,00	—	2,75
1949	3,50	2,00	4,42	3,00
1950	4,08	2,00	4,50	2,71
1951	5,00	2,08	6,00	3,04
1952	5,00	3,75	5,01	4,00
1953	4,83	3,92	3,71	3,83
1954	5,10	3,21	3,17	3,25
1955	5,50	4,42	3,21	3,00
1956	5,50	5,42	4,83	3,00
1957	5,50	5,71	4,33	4,17
1958	4,93	5,25	3,21	4,88
1959	4,63	4,00	3,08	4,17
1960	5,47	4,05	4,43	3,90
1961	6,13	5,80	3,20	3,50
1962	6,50	5,15	3,00	3,50

I de første år efter oprettelsen holdt den vesttyske republik en relativt høj diskontosats på grund af det underskud på betalingsbalancen, der da var det gennemgående træk i republikkens økonomi, satsen var f. eks. 6 % for 1951. Imidlertid ændrede billedet sig totalt, og Vesttyskland blev derefter en af Europas betydeligste kreditornationer med deraf følgende lav rentefod. De senere års højkonjunktur har heller ikke her givet sig udslag i nogen stramning af pengepolitikken, og niveauet har ligget 1-2 %, i 1962-63 endda 3 % under det danske⁸⁰.

I hele perioden har endelig også det franske diskontoniveau ligget betydeligt under det danske, men det var jo også tilfældet i de tidligere perioder, og på grund af de to landes forskelligartede pengevæsen er dette faktum måske af mindre interesse for denne analyse⁸¹.

Konklusion

Undersøgelsen synes med tydelighed at vise, at først efter 1939-40 er renteniveauet i Danmark højere end i noget af de omhandlede lande. Over for hvert af disse har situationen imidlertid været noget forskellig. Således har Danmark i alle tre perioder haft et højere renteniveau end England og Frankrig, medens Tysklands stilling har været meget varierende. I første halvdel af første periode lå Tysklands renteniveau nærmest lidt over Danmarks, i anden halvdel lidt under. I næsten hele anden periode lå Deutsche Reichsbanks diskonto over Nationalbankens, i tredje periode under den nye tyske republik lå den tyske diskonto til stadighed under den danske. Den danske diskontos afvigelser fra Sveriges og Norges i første periode må sikkert betragtes som tilfældige, og dette kan måske med velvilje hævdes også om anden periode, men i hvert fald ikke om tredje.

Men dernæst er der spørgsmålet, om det højere renteniveau, hvor det er åbenbart, skyldes tradition eller har økonomiske årsager. Her må for første periodes vedkommende henvises til det ovenfor sagte, at et lille råstofrigt land alt andet lige vil have færre muligheder for at holde en lav rentefod end et stort råstofrigt. Trods den store investering, der utvivlsomt fandt sted i England i denne periode, var dets kolonier og de i tidligere perioder foretagne udenlandske investeringer i stand til at fremskaffe så store likvide kapitaler, at renteniveauet var lavt. I denne periode var de første store indenlandske investeringer som f. eks. jernbanerne fuldendt, og en vis afslappelse indtrådte. Herfor taler også, at renteniveauet i 1850- og 1860'erne lå noget højere⁸². Omvendt fandt der i disse år en meget hastig industriel udvikling sted i Tyskland, som i hvert fald indtil 1890-95 holdt dette lands renteniveau oppe på højde med det danske, hvorefter det synker under dette, efter at den »første« industrialisering er gennemført. Frankrig var ganske anderledes, det var industrielt bagefter både England og Tyskland, men indtægterne fra dets koloniale besiddelser og dets stadige overskud på handelsbalancen holdtes som følge af de små investeringer i forhold til landets størrelse i likvid form og tjente derefter som udlån til andre lande, der for disse francs købte råstoffer og materialer i råstoflandene til deres egen indenlandske investering⁸³. I denne periode synes det derfor at måtte hævdes, at det danske renteniveaus højde over for andre landes skyldtes økonomiske årsager og ikke traditionens magt. Det var i øvrigt i denne periode, at rentefoden i den økonomiske teori kom til at spille den store rolle som regulator for produktion, investering og udenrigshandel, det sidste i forbindelse med en liberal toldpolitik⁸⁴.

Helt anderledes var perioden 1914-40. Da fik den økonomiske teori og efterhånden også de økonomiske myndigheder mistillid til rentefodens klassiske funktion, navnlig efter tyvcrnes og tredivernes depressioner, og søgte forholdet til udlandet reguleret ved direkte indgreb i vare- og prisbevægelserne, idet også et middel som toldpolitikken betragtedes som forældet. Rentepolitikken skulle alene anvendes som et middel til at give billig kredit til den indenlandske investering. Denne indstilling blev dog kun fremherskende i England og Tyskland i begyndelsen af trediverne under i øvrigt helt forskellige politiske systemer, medens den ikke rigtigt slog igennem i Skandinavien. Spørgsmålet, om renteniveaets højde i Danmark skyldes tradition eller økonomiske årsager, kan derfor måske for den sidste del af periodens vedkommende besvares derhen, at vi her i landet opretholdt traditioner fra guldmøntfodens dage, som andre lande brød. Men denne holdning havde jo stadig sin rod i landets udsatte stilling. I den første del af perioden var programmet jo, efter at krigen var ophørt, at genoprette guldmøntfoden og de renteniveauforskelle, der da herskede, skyldtes for en stor del de forskellige landes forskellige muligheder herfor, der jo igen var påvirket af krigens udfald. Økonomiske årsager var således stærkt blandet med politiske, men Danmark, der jo måtte følge spillet, var jo stadig påvirket af den tidligere omtalte »naturlige« ensidighed i økonomien⁸⁵. Opmærksomheden retter sig derefter mod den sidste periode.

I de første efterkrigsår opretholdtes det lave renteniveau, som enten var opstået under selve krigen eller også overtaget fra tiden før. Dette skyldtes sikkert, at de økonomiske myndigheder forventede et internationalt konjunkturomsving som efter første verdenskrig og derfor ville afdæmpe virkningerne heraf ved samtidig at ophjælpe den indenlandske investering. Mulighederne for en sådan rentepolitik var jo også til stede i større målestok efter anden verdenskrig end efter første, da der jo stadig gjaldt restriktioner på udenrigshandelen for alle landes vedkommende, og valutaerne var inkonvertible.

Men det ventede omslag udeblev, derimod udviklede sig en stigende pris-lønbevægelse i de fleste lande, der stadig truede med at gå over i en inflation betinget af den relativt høje beskæftigelse. Da samtidig den politiske indstilling i Europas ledende stater mere og mere hældede mod liberalisering af udenrigshandelen, og den første milepæl på vejen – E. P. U. – passeredes i 1950, så lande som England, Danmark og Sverige så sig foranlediget til at opgive de billige penges politik. Norge fastholdt denne, men på en måde, der nærmest satte rentemekanismen ud af kraft. Den nye vesttyske stat optog straks rentepolitikken i den klassiske form, det tyske »Wirtschaftswunder« er jo til en vis grad bygget på den gamle økonomiske liberalisme. Selv Frankrig nødtes til at genoptage rentepolitikken, om end i langt svagere grad end de øvrige lande.

I denne seneste periode lagde det danske renteniveau sig hurtigt i spidsen – skyldtes det så tradition eller økonomiske forhold?

Der kan næppe være tvivl om, at de økonomiske omstændigheder bærer ansvaret. Danmark var presset både af vanskelighederne med betalingsbalancen, der stadig havde tendens til at blive negativ, og af pris- og lønskruen, der medførte uro på arbejdsmarkedet. Andre lande som f. eks. Sverige og Tyskland havde kun denne anden ulempe at tage hensyn til, og deres rentesatser har derfor været lavere. Man kunne måske herimod hævde, at den fornødne dæmpning af aktiviteten ikke burde ske via penge- og rentepolitikken, men derimod via finanspolitikken eventuelt ved hjælp af højere skatter og omlægning af disse⁸⁶, og at det netop er her, det traditionelle træder frem. Finanspolitikken er imidlertid behæftet med flere politiske vanskeligheder end rentepolitikken, oppositionen vil altid hævde, at det påtænkte skattesystem er »uretfærdigt«, og at lettelsen bør komme fra det offentliges udgiftsside og ikke fra dets indtægtsside, hvorimod rentepolitikken er mere »neutral«, navnlig når den kombineres med skattepolitik. Men med dette forbehold må det høje renteniveau siges at være økonomisk begrundet, især da Danmark jo næppe som Norge er i stand til helt at sætte renten ud af spillet.

KILDER TIL TABELLERNE

Danmarks Nationalbanks gennemsnitlige årlige diskontosatser er for tidsrummet 1875–1945 taget fra P. Nyboe Andersen: Lånerenten, 1947, bilag II, p. 411 og derefter beregnet på grundlag af de kvartalsvise oversigter over Danmarks økonomi i tidsskriftet *Økonomi og Politik*. Norges Banks gennemsnitlige årlige diskontosatser er taget fra *Statistisk Årbok for Kongeriket Norge* 1930, tabel 107, s. 105; 1958, tabel 192, s. 167 og artiklen om Norge i den internationale oversigt i *Økonomi og Politik* 1962 s. 196–210. Sveriges Riksbanks gennemsnitlige årlige diskontosatser hidrører fra *Statistisk Årsbok för Sverige* 1931, tabel 163, p. 207; Karin Kock: *Kreditmarknad och räntepolitik 1924–1958*, 1962, tabel 52, s. 447 og Sveriges Riksbanks *Årsbok*, 1959–61, tabel 26, s. 93, 105 og 31*.

Bank of Englands gennemsnitlige årlige diskontosatser, Die deutsche Reichsbanks og Bundesrepublik Deutschlands gennemsnitlige årlige diskontosatser er for årene 1876–1910 taget fra Gustav Cassel: *Theoretisk Socialekonomi*, 1934, tabel 3, s. 653; for årene 1911–12 fra *Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich* 1913, *Internationale Übersichten*, tabel 37, s. 64; for 1913–46 fra *Bulletin mensuel de statistique (Folkeforbundet)* 1923–46, 1923–39, tabel XV, 1940–41, tabel 9, 1942–45, tabel 10 og 1946, tabel 9; for 1947–58 fra *Statistical Yearbook of the United Nations* 1960, tabel 170, s. 496–97 og for 1959–62 fra *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschlands* 1962, *Internationale Übersichten* s. 104.

Diskontosatserne for Banque de France 1895–1913 er taget fra *Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich, Internationale Übersichten*, tabel 37, og derefter fra de samme kilder som de engelske og tyske satser.

NOTER OG HENVISNINGER

1. P. Nyboe Andersen: Lånrenten, 1947, side 310 figur 11, Erik Hoffmeyer: Strukturændringer på penge- og kapitalmarkedet, 1960, side 33-34 og 82 figur 8.
2. I tiden 1861-70 lå Nationalbankens diskonto også under både Norges Banks og Sveriges Riksbanks, i årene 1871-75 under Riksbankens og over Norges Banks. Forskellen i dette sidste femår var dog ubetydelig. Erik Hoffmeyer: Strukturændringer på penge- og kapitalmarkedet, 1960, side 156, bilag 3. Statistisk Årsbok för Sverige 1931, tabel 163, side 207. Statistisk Årbok for Kongeriket Norge 1930, tabel 107, side 105.
3. Danmarks lave renteniveau 1875-95 og den i forbindelse hermed gennemførte konvertering er behandlet hos en række forfattere. A. Rubow: Nationalbankens historie 1878-1908, 1920, side 23-55, hvorefter det nærmest skyldtes et sammenspil af lykkelige omstændigheder, at den lykkedes. Emil Meyer: Rentefodens Bevægelser: Nationaløkonomisk tidsskrift, 1895, side 129-184. P. Nyboe Andersen side 129-147. William Scharling: Vor økonomiske situation, Nationaløkonomisk tidsskrift, 1897, side 401-417, 587-601, hvori det fremhævedes, at den høje rentefod i Danmark i forhold til andre lande skyldtes det voksende underskud på handelsbalancen, og at den kendsgerning, at rentefoden havde været lav i årene 1870-96 udelukkende skyldtes den store gældsættelse til udlandet.
4. William Scharling: Børsbetragtninger: Nationaløkonomisk tidsskrift, 1899, side 177-196. Emil Meyer: Pengemarkedet ved årsskiftet, Nationaløkonomisk tidsskrift, 1907, side 81-92. William Scharling: Verdenskrisen i 1907 og Danmark, Nationaløkonomisk tidsskrift, 1908, side 71-113. P. Casse: Hvilke farer rummer vor økonomiske situation, Nationaløkonomisk tidsskrift, 1909, side 316-371. Især i denne sidste artikel ankes meget over det for høje forbrug i Danmark, både privat og offentligt. Han anbefaler lønedsættelse og er utilfreds med de mange støtteaktioner til banker, der truedes af fallit. Carl Thalbitzer: Vor betalingsbalance og den udenlandske gæld, Nationaløkonomisk tidsskrift, 1912, side 238-263. Det fremhæves heri, at den voksende udenlandske gæld, især efter 1908, nu er farertruede. De udenlandske lån tilslører betalingsbalancen.
5. Se f. eks. Gustav Cassel: Teoretisk Socialekonomi, 1934, side 493-587.
6. P. Nyboe Andersen: Lånrenten, side 148-151. C. Th. Ussing: Nationalbanken 1914-1924, 1926, side 58-66. Erik Hoffmeyer: Strukturændringer på penge- og kapitalmarkedet, 1960, side 45. Einar Cohn: De skandinaviske papirkroner under Verdenskrigen, Nationaløkonomisk Tidsskrift 1926, side 275-276.
7. Se således C. Th. Ussing side 67-148. Einar Cohn side 275 ff.
8. Einar Cohn side 287-292. P. Nyboe Andersen side 152-169.
9. Sveriges stilling karakteriseredes af dets såkaldte »spærringspolitik« over for udenlandsk guld, idet det befrygtedes, at guldimport ville medføre inflation og varemangel i landet. C. Th. Ussing side 87-115. Einar Cohn side 292-301, 310-316.
10. Hovedsagelig professor Axel Nielsen. C. Th. Ussing side 131 ff og 149. Axel Nielsen: Bankpolitik I, 1923, side 368. Bankpolitik II, 1930, side 479-547. C. Th. Ussing: Universitetet og Nationalbanken, 1931. Erik Hoffmeyer side 45-57. P. Nyboe Andersen side 152-157.
11. Hovedsagelig nationalbankdirektør C. Th. Ussing.
12. Under krigen forholdet til Tyskland, der ønskede at optage lån i danske kroner til krigsfinansiering. Også de hjemlige politiske og administrative forhold under krigen og i de første efterkrigsår, der gav sig udslag i lønstigninger og stigende offentlige udgifter, hin-

- drede en alt for kraftig kreditindskrænkning. C. Th. Ussing side 69–84, 169 ff. Einar Cohn side 318–326. Erik Hoffmeyer side 53–54.
13. Einar Cohn side 333–334. C. Th. Ussing side 200–279. P. Nyboe Andersen side 182–189.
 14. Einar Cohn side 328–332.
 15. I november 1923 oprettedes kursegaleriseringsfonden på 5 mill. £ til at stabilisere kronekursen. Fonden bestod af et engelsk lån, og da det var opbrugt allerede inden udgangen af året, sattes diskontoen kraftigt i vejret i januar 1924. C. Th. Ussing side 280–327. Erik Hoffmeyer side 55. P. Nyboe Andersen side 189–200. Da den svenske krone i november 1923 sank kraftigt i forhold til dollars, hævedes den svenske diskonto til 5,50 %. Karin Kock: Kreditmarknad och räntepolitik 1924–1958, 1962, side 55–59.
 16. P. Nyboe Andersen side 201–227. Erik Hoffmeyer side 56–58. Karin Kock side 90–98.
 17. Karin Kock side 86, diagram 2 (betalingsbalancen) og 124 ff. Guldmøntfonden blev opgivet den 27. september 1931 og depressionen blev overvundet i Sverige allerede 1934. Hertil bidrog, at Sverige havde overskud på betalingsbalancen 1930–39 bortset fra 1931 og 1939. I øvrigt var den lave diskonto fra 1934 ude af kontakt med det øvrige pengemarkeds satser. Om Norge se: Økonomi og politik 1927 side 192–193, 265–268. 1928 side 15–17 (guldløsløsning trådte i kraft 1. maj 1928), 98–102, 179–182, 260–264. 1929 side 92–97, 255–259. 1930 side 96–97, 241–246. (Depressionen var endnu ikke nået Norge, rentesatserne var stadig for nedadgående og konverteringer fandt sted). 1931 side 91–101 (arbejdsløsheden begyndte og skibs- og fiskeindtægter sank) 259–266. (Guldløsløsheden suspenderedes 27. september). 1932 side 97–103, 256–262. (Betalingsbalancen var i ligevægt, men stadig stor arbejdsløshed). 1933 side 118–120, 261–264. 1934 side 113–116 (allerede hurtig fremgang, betalingsbalancen viste overskud og arbejdsløsheden var nedadgående) 276–278. 1935 side 90–94, 252–254. Betalingsbalancen var stadig i Norges favør. 1936 side 100–105, 269–272. (Opadgående tendens, men Norges Bank forhøjede diskontoen 1937 for at følge Danmark). 1937 side 129–133, 326–329. 1937–38 side 124–127, 324–328. 1939 side 122–125, 319–323.
 18. Holger Koed: Kan og bør rentesænkningen videreføres? Nationaløkonomisk tidsskrift 1934 side 285–305. P. Nyboe Andersen 229–259.
 19. A. C. Pigou: Aspects of British Economic History 1918–1925, 1947, side 169–183.
 20. Under påvirkning af den depression, der fandt sted i England efter 1921. A. C. Pigou side 184–197.
 21. Denne stigning skyldtes formentlig, at pundkursen var overvurderet i forhold til dollars. Karin Koch side 40.
 22. Frankrig gennemlevede en kraftig inflation i årene efter første verdenskrig, uden at dette gav anledning til nogen synderlig diskontoforhøjelse. Først 1924 sattes kreditstramning og rentestigning ind, hvorefter francen stabiliseredes og gjordes guldløselig i 1928, dog med et mindre gulddindhold. Bertil Ohlin: Den världsekonomiske Depressionen, 1931, side 26, 35.
 23. Økonomi og Politik 1927 side 1–5, 81–86, 177–182, 249–256. 1928 side 1–7, 85–91, 165–170, 245–251. 1929 side 1–8, 79–85, 159–168, 239–247. 1930 side 1–14, 81–89, 145–153, 225–233. 1931 side 1–8, 73–81, 169–177, 237–244. 1932 side 1–9, 73–83, 161–171, 229–241. 1933 side 1–12, 97–106, 169–181, 241–251. S. Hartogsohn: Den britiske statsgælds-konvertering, Nationaløkonomisk tidsskrift 1933 side 54–64 og Londons kapitalmarked og udlandet, samme tidsskrift side 182–191.
 24. Økonomi og Politik 1934 side 1–16, 81–94, 173–185, 253–266. 1935 side 1–14, 69–82, 157–167, 229–240. 1936 side 1–13, 77–90, 169–183, 241–254. 1937 side 1–17, 105–119, 201–218,

- 301-315. 1938 side 1-15, 97-113, 193-204, 289-304. 1939 side 1-18, 97-112, 193-207, 289-303.
25. Dawes-planens virkninger på tysk økonomi 1925-30 og de udenlandske kreditter til Tyskland i denne periode er behandlet indgående hos August Philips: *Economic Aspects of Reparations and Interallied Debts*, 1930, specielt side 32-105. Se i øvrigt note 24.
 26. Tysklands økonomi under nazismen er behandlet af Henning Dalsgaard: *Den tyske planøkonomi 1940*, specielt om rentefod side 103 ff. Se i øvrigt note 25.
 27. Lov af 30. maj 1940 om regulering af det for arbejds lønninger gældende pristal, hvorefter den tidligere overenskomst af oktober 1939 om kvartalsvis regulering af arbejds lønninger efter pristal sattes ud af kraft, og det for januar 1940 beregnede pristal foreløbig skulle danne grundlag for regulering. Endvidere Lov af 14. september 1940 om arbejdsforhold, hvorved interessekonflikter efter forsøgt mægling i et arbejds- og forlignsnavn bestående af tre arbejdsgiver- og tre arbejderrepræsentanter endelig afgjordes af et formandskab på tre af kongen udnævnte uvildige mænd. Loven ophævedes den 21. dec. 1945. K. Vedel-Petersen: *Lærebog i Danmarks Statistik*, 1942, side 442 og Niels Banke, P. Gersmann, K. Vedel-Petersen: *Dansk Erhvervsliv*, 1948, side 242.
 28. Lov om priser af 30. maj 1942. Vedel-Petersen: *Danmarks Statistik* s. 442.
 29. P. Nyboe Andersen: *Lånerenten*, 1947, side 272-288.
 30. Alice Bourneuf: *Norway, the Planned Revival*, 1958, side 28-30.
 31. Karin Kock: *Kreditmarknad och räntepolitik 1924-1958*, 1962, side 265-274.
 32. *Økonomi og Politik* 1945 side 164-65, 233-37. 1946 side 49-51, 146-152, 227-232, 297-305.
 33. *Økonomi og Politik* 1947 side 43-54.
 34. *Økonomi og Politik* 1947 side 143-146, 278-282.
 35. *Økonomi og Politik* 1948 side 187-193.
 36. *Finanslovsdebatten i Folketingets forhandlinger* 1948-49 s. 682, 864-865, 913-915, 931. *Børsen* 1948, 10. okt., 11. okt.
 37. *Økonomi og Politik* 1949 side 71-73.
 38. *Økonomi og Politik* 1949 side 273-286, 372-379.
 39. *Nationalbankens beretning* 1950 side 22. Den omhandlede debat findes i 2. behandling af forslag til lov om ændring i og forlængelse af lov om erhvervsøkonomiske foranstaltninger m. v. jfr. lovbekendtgørelse nr. 464 af 14. november 1949. Folketingets forhandlinger 1949-50 sp. 4212-4286. (Axel Møller ctr. Thorkil Kristensen - spørgsmål om valg berøres osv.).
 40. *Nationalbankens beretning* 1950 side 28. Begrundelsen var, at de forsinkede forhandlinger havde nødvendiggjort dette skridt.
 41. *Økonomi og Politik* 1950 side 66-83, 178-191, 280-299, 362-377.
 42. *Økonomi og Politik* 1951 side 52-63, 202-215.
 43. *Økonomi og Politik* 1951 side 299-317. 1952 side 57-66, 153-163, 225-238.
 44. *Økonomi og Politik* 1952 side 312-323. 1953 side 69-78, 181-196, 279-289.
 45. *Økonomi og Politik* 1953 side 360-370. 1954 side 78-85, 168-181, 277-293.
 46. *Økonomi og Politik* 1955 side 77-88, 245-259.
 47. *Økonomi og Politik* 1955 side 259-266. 1956 side 60-74, 146-160, 279-287, 353-362.
 48. *Økonomi og Politik* 1957 side 47-61, 135-148, 220-234, 306-319.
 49. *Økonomi og Politik* 1958 side 91-102, 193-205, 288-234, 306-319.
 50. *Økonomi og Politik* 1959 side 67-79, 194-210.
 51. *Økonomi og Politik* 1959 side 315-317. 1960 side 76-81, 189-201, 262-273.
 52. *Økonomi og Politik* 1961 side 55-59, 125-131, 226-232, 301-307.
 53. *Økonomi og Politik* 1962 side 54-59, 124-133, 211-218, 291-297.

54. Rigsdagstidende: Tillæg C 1945-1946 sp. 1207-1236.
55. Folketingstidende: Tillæg C 1956-57 sp. 421-22.
56. Folketingstidende: Tillæg C. 1958-59 sp. 131-176.
57. Statistisk Årbok for Norge 1957 tabel 251 side 209, 1958 tabel 253, side 207 (Ledighedsprocenten i 9 vigtige fagforbund), 1962 tabel 53 side 42. For leveomkostningers vedkommende 1962 tabel 53, side 42. Endvidere 1958 tabel 347 side 291, nationalproduktet 1953-57, 1962 tabel 66 side 53. Nationalproduktet 1946-57. Mark W. Leiserson: Wages and Economic Control in Norway 1945-57, 1959, side 109.
58. Økonomi og Politik 1961 side 200-213: Vegard Sletten. Stortingsvalget i Norge 1961.
59. Økonomi og Politik 1956 side 350-51 (artiklen om Norge i den internationale økonomiske oversigt). Økonomi og Politik 1962 side 196-210.
60. Økonomi og Politik 1956 side 351 (i den internationale økonomiske oversigt).
61. Statistisk Årbok for Norge 1958 tabel 350, side 293 samt Økonomi og Politik 1956 side 346 ff.
62. Økonomi og Politik 1956 side 346 ff. Statistisk Årbok for Norge 1958 tabel 275 side 228. 1962 tabel 65, side 52.
63. Statistisk Årbok for Norge 1958 tabel 347 side 291.
64. Statistisk Årbok for Norge 1958 tabel 204 side 176 og 1962 tabel 240, side 213. Finanstidende 1963 side 1525-1527. Alice Bourneuf: Norway. The Planned Revival, 1958, side 8. Økonomi og Politik 1956 side 346-349. 1962 side 204.
65. Økonomi og Politik 1962 side 204-210. Endvidere er benyttet Alice Bourneuf: Norway. The planned Revival, 1958, og Mark W. Leiserson: Wages and Economic Control in Norway 1945-1957, 1959. Finanstidende 1962-63, side 1525-1527.
66. Statistisk Årbok för Sverige 1950 tabel 119, side 149.
67. Statistisk Årsbok för Sverige 1950 tabel 153, side 176.
68. Karin Kock: Kreditmarknad och räntepolitik 1924-1958, 1962, side 307-311.
69. Samme: side 335, diagram 8.
70. Samme: side 375, diagram 10 og Sveriges Riksbank 1961 side 9-10.
71. Samme: side 347-352.
72. Statistisk Årsbok för Sverige 1950 tabel 205, side 222.
73. Karin Kock: side 334.
74. Samme: side 374-375, 380-385 og 387.
75. Samme: side 406-413.
76. Samme: side 418-420, 432-33, 435-451, 529-533.
77. Samme: side 452-453.
78. Sveriges Riksbank 1959, side 11-13, 29-36, tabel 26 side 93. 1960 side 11-12, 36-41, tabel 26 side 105. 1961 side 9-10, 32-42, tabel 26 side 31*. Statistisches Jahrbuch für Bundesrepublik Deutschlands 1962, Internationale Übersichten, side 104.
79. Økonomi og Politik 1951 side 287-294. 1955 side 225-236. 1959 side 186-188. 1961 side 120-121. 1962 side 38-49.
80. Økonomi og Politik 1951 side 50-51. 1953 side 55-61, 318-334 (Erling Olsen: Vesttysklands økonomi siden 1945). 1956 144-146. 1961 side 120-122. 1962 side 49-53.
81. Økonomi og Politik 1950 side 171. 1953 side 61-68. 1957 side 130-132. 1958 side 77-85, 280-285. 1962 side 115-123.
82. Emil Meyer: Rentefodens bevægelser, Nationaløkonomisk tidsskrift 1895 side 129-158, specielt side 146-148.
83. Emil Meyer: Pengemarkedet ved årsskiftet, Nationaløkonomisk tidsskrift 1907 side 81-92, specielt om Frankrig side 84-86.
84. Erik Hoffmeyer: Strukturændringer på penge- og kapitalmarkedet 1960, side 74-75.
85. Axel Nielsen: Hjemlige renteforhold. Nationaløkonomisk tidsskrift 1929 side 22-40.
86. Således som fremhævet af Viggo Kampmann: Finansieringen af investeringerne, Nationaløkonomisk tidsskrift 1955 side 1-12.

Beretning om virksomheden

1. april 1962–31. marts 1963

Indsamling af arkiver

Forventningerne om den snarlige flytning til Statsbibliotekets tidligere bygning bevirkede, at indsamlingsarbejdet i 1962 blev praktisk talt standset. For en række større fonds vedkommende blev afleveringerne udsat; men et par af dem kom dog i beretningsårets sidste dage, hvor de gled ind i flytningen af samlingernes hovedmasse. Tilvæksten, der pr. 31. december kun havde andraget 250 bind og pakker, nåede herved op på 1.381.

Gørtlernes Fagforening, Århus. Fra foreningen er afleveret en mindre samling, der indeholder korrespondance og cirkulærer fra spredte år i tidsrummet 1898–1944. De sidstnævnte vedrører hovedsagelig særlige forhold i besættelsestiden.

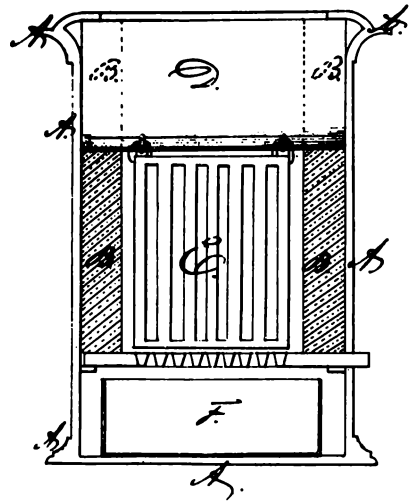
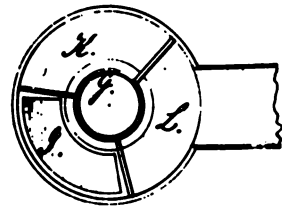
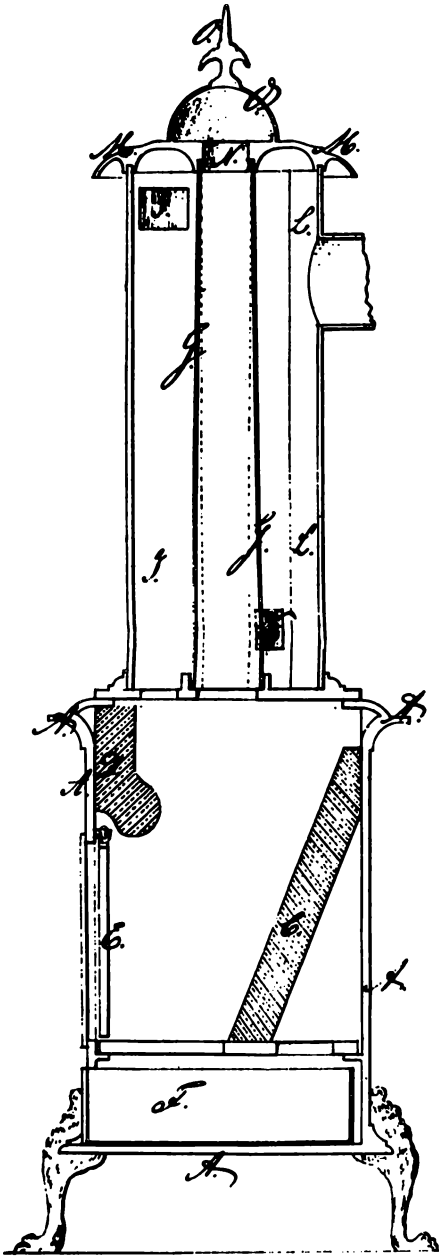
Dansk Gasværks-Bestyrer Forbund. Afleveret er en enkelt pakke med småsager samt spørgeskemaer vedrørende medlemmernes løn- og arbejdsforhold, alt for årene 1912–59.

F. Mogensens Jernstøberi og Maskinfabrik, København. Virksomheden var, da den i 1927 blev overtaget af A/S Vølund, det ældste jernstøberi i Danmark. Det blev anlagt i 1769 og i årene 1780–1813 drevet af henholdsvis skotten Thomas Potter og Thomas Weiss. 1813–17 var det i kongens besiddelse og blev benyttet som ankersmedie for flåden. 1817 kom det på ny til en

Fra jernstøber Frederik Mogensens arkiv:

1851 fik Frederik Mogensen eneret for fem år på fremstillingen af den her afbildede koks-ovn. Den adskilte sig fra de almindelige kakkellovne derved, at den var konstrueret til indfyring ovenfra, idet kuplen skulle tages af og brændslet derefter hældes ned i midterrøret. I sin ansøgning til kongen fremhævede Mogensen bl. a. tre fordele ved sin idé: 1. at ovnen var indrettet til koksbrænding (der ellers først for alvor vandt frem ca. 20 år senere), 2. at indfyringsstedets placering gav større sikkerhed mod ildsvåde, og 3. at den var brændselsbesparende. Om den – som det synes – noget upraktiske ovn nogensinde blev sat i serieproduktion (virksomheden lavede mange kakkellovne) ses ikke af de bevarede arkivalier. Billedet giver i øvrigt anledning til at nævne, at Erhvervsarkivet foruden egentlige arkivalier også er stærkt interesseret i at modtage gamle firmatryksager, kataloger (danske og udenlandske) og tegninger af enhver art.

*Figuring
af
en (Eckmann)*

*29
Njalsbarn, f. November 1880*

*Abgesehen
1880*

skotte, John Gillespie, der omkring 1827 udlejede det til jernstøber Niels Mogensen. I 1849 købte sidstnævntes søn Jens Frederik Mogensen støberiet, og det var derefter i slægtens eje til 1927. Arkivet består af 19 bind og pakker for årene 1857-64, 1877-93 og 1901-27. Det rummer statusbøger, almindeligt bogholderi og kopibøger samt forskelligt vedrørende firmaets oprindelse og dets ejere.

Konfekturfabrikken N. Nordfeld & Co.s Eftf., København. Fabrikken er grundlagt i århundredets begyndelse på Nathalie Nordfelds konfekturforsretning. Arkivet, 210 bind og pakker bogholderi og korrespondance, er afleveret af Brdr. Jacobsen, Århus.

A/S Vejle Sålelæderfabrik. Virksomheden blev grundlagt i 1850 af Ludvig Seligmann, der nævnte år etablerede sig som garvermester. Den har siden, fra 1884 som aktieselskab, været ledet af slægten, indtil den for få år siden ophørte. I forbindelse med likvidationen er modtaget 250 bind og pakker, der dog kun vedrører de seneste år, nemlig 1956-61. De ældre dele af fabrikkens arkiv var kasseret. Den afleverede samling, der rummer alt vedrørende driften, vil, når den ad åre kan gøres tilgængelig, være af overordentlig værdi til belysning af forholdene omkring et dansk industriforetagende af middelstørrelse i en tid, da rentabiliteten knyttes stadig stærkere til koncentration og stordrift.

Vesterbro Trælasthandel A/S, Århus. Firmaet er stiftet i 1917 til overtagelse af den af Århus Trælasthandels Vesterbroafdeling drevne detailforretning. Det er således udgået af den koncentration, der i 1896 fandt sted i den århusianske trælasthandel med sammenslutningen af de to forretninger »Petersen & Matzen« og »H. Jørgensen & Stilling«. Arkivet, der består af 862 bind og pakker bogholderi og korrespondance, spænder i tid fra sammenslutningsåret til 1957.

Århus Trælasthandel. Se Vesterbro Trælasthandel.

Andre. Til følgende arkiver er modtaget nye afleveringer: Håndværkerforeningen i København og Reck's Opvarmnings Comp. A/S, København. Af mindre fonds kan nævnes: Købmændene Martin Abel og Christen Rasmussen Carlsen Sewerin, Hillerød, skipper P. Lauritzen, Bandholm, og bogbinder F. P. Svenningsen, Nysted. Retsbehandlede arkiver er kommet fra Sakskøbing.

Fra Rigsarkivet er indkommet en gave, der peger frem mod muligheder for et betydeligt dansk stof i udenlandske erhvervs- og firmaarkiver, nemlig registratur til og mikrofotokopier af breve fra »korrespondenter af interesse for dansk historieskrivning« i Det Wahrendorffske Arkiv, Åkers Bruk, Sverige, 1772-1812 (jfr. Erhvervshistorisk Årbog 1953, s. 107-11).

Ordningsarbejdet

Der er udført ordningsarbejder i arkiverne fra Det danske Hedeselskab, A/S F. Hestbech & Co., Ålborg, købmand H. L. Hirsch, Fredericia, Kraks Legat, skipper P. Lauritzen, Bandholm, Marstal Stålskibsværft, F. Mogensens Jernstøberi og Maskinfabrik, København, konserverfabrikken Molendo, Odense, grosserer Alfred V. Nielsen, København, buntmager Valdemar Nielsen, Århus, sagførerfirmaet Nielsen & Møller, Århus, A/S Ringsted Jernstøberi og Maskinfabrik, tekstilfirmaet Schlichtkrull & Uttental, København, handels-
huset J. P. Suhr & Søn, København, Vestjyllands Landmandsbank, Varde, A/S Århus Hallen og retsbehandlede arkiver fra Saksøbing.

Den forestående flytning og Statsbibliotekets overtagelse af sin nye bygning, i hvis bogtårn Erhvervsarkivet havde en etage som reservemagasin, beslaglagde en betydelig arbejdskraft i ca. 4 måneder af beretningsåret. På det nye Statsbibliotek blev en intern flytning af arkivets samlinger nødvendig, fordi de magasiner, der var stillet til rådighed, indgik i den for bygningen udarbejdede opstillingsplan.

Til bankierfirmaet D. B. Adlers og til handelshuset Moses og Søn G. Melchior's kopibøger er påbegyndt udarbejdelsen af et sammenfattende register. Den løbende registrering af dagspressens artikler om erhvervslivets mænd er fortsat.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er forøget med 991 bind, hvoriblandt er gaver fra Hobro Bibliotek, grosserer Harald V. Lassen, landsretssagfører, dr. jur. Axel H. Pedersen og Statsbiblioteket. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Belgien, England, Frankrig, Holland, Italien, Schweiz, Vest- og Østtyskland, U. S. A. og Østrig.

Erhvervsarkivets bestyrelse

Ifølge § 2 i loven om statens overtagelse af Erhvervsarkivet skal arkivet ledes af en bestyrelse på 7 medlemmer bestående af rigsarkivaren, 2 repræsentanter for erhvervslivet, 2 repræsentanter for universiteterne samt 2 udpeget efter indstilling af bestyrelsen.

Bestyrelsen fik ved overtagelsen følgende sammensætning:

Generalkonsul, professor, dr. phil. *Troels Fink*, formand.

Professor, dr. phil. *C. O. Bøggild-Andersen*, Århus Universitet.

Direktionssekretær *Mogens Due*, Dansk Arbejdsgiverforening.

Professor, dr. phil. *Kristof Glamann*, Københavns Universitet.

Borgmester *Bernhardt Jensen*, Århus.

Sekretær *Paul Lind*, Arbejderbevægelsens Erhvervsråd.

Rigsarkivar, dr. phil. *Svend Aakjær*.

Efter sidstnævntes død i januar 1963 er i hans sted indtrådt den nye rigsarkivar, dr. phil. *Johan Hvidtfeldt*. Direktionssekretær Mogens Due er i oktober 1963 ved overgang til anden stilling blevet afløst af direktionssekretær *Sv. E. Kaiser*, ligeledes Dansk Arbejdsgiverforening.

Personalet

Statens overtagelse af Erhvervsarkivet 1. oktober 1962 muliggjorde en forøgelse af personalet, der i mange år havde været hårdt tiltrængt. Som arkivar ansattes cand. mag. *Birgit Nüchel Thomsen*. Arkivar Birgit Thomsen er kandidat i historie og engelsk fra 1957 og var i perioden 1958–59 videnskabelig assistent ved Institut for nyere Historie ved Århus Universitet, 1959–62 ved Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur, fra 1961 tillige ved Erhvervsarkivet med særligt henblik på undersøgelsen over dansk-engelsk samhandel. Pr. 1. oktober blev endvidere som overenskomstlønnet arkivar ansat cand. jur. & oecon. *John W. Oldam*. Arkivar Oldam blev juridisk kandidat 1948 og 1958 tillige cand. oecon. Han gjorde i 1948 tjeneste i Fiskeriministeriet, 1948–49 var han dommer- og rigsombudsmandsfuldmægtig i Thorshavn. Siden august 1960 har han virket som tilsynsførende medhjælper ved Erhvervsarkivet. Samme dato blev endvidere som medhjælpslønnede arkivbetjente antaget *Erik Eriksen* og *Kaj Edvin Pedersen*, der henholdsvis siden 1957 og 1959 havde virket som medhjælper ved arkivet. 15. december ansattes som kontorassistent *Gudrun Pedersen*, der fra 1961 havde været beskæftiget som medhjælper.

Anden virksomhed

Til Sygekassen Århus' 100 års jubilæum udarbejdede arkivet en bog »Sundhed og Sygdom mens Århus blev stor«, 240 sider, illustreret (udsendt i april 1963).

Bogen er en udgave af den århusianske stadslæges utrykte beretninger om byens sundhedstilstand for perioden 1861–1909. Beretningerne blev årligt indsendt til Sundhedskollegiet og er meget åbenhjertige og ligefremme. De forskellige beretningers afsnit om sygdomme, sociale forhold af forskellig art, boligforhold, sygehuse, hygiejne osv. er samlede sagligt for hele perioden og under hver gruppe kronologisk. Samlet giver beretningerne et billede af levevilkårene i en stor provinsby under en hastig industrialisering. Beretningerne er af arkivar Birgit Thomsen forsynede med indledninger og noter. Bogen rummer endvidere en statistisk behandling af sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 ved arkivar John W. Oldam og arkivar Finn H. Lauridsen giver et rids af sygekassens historie.

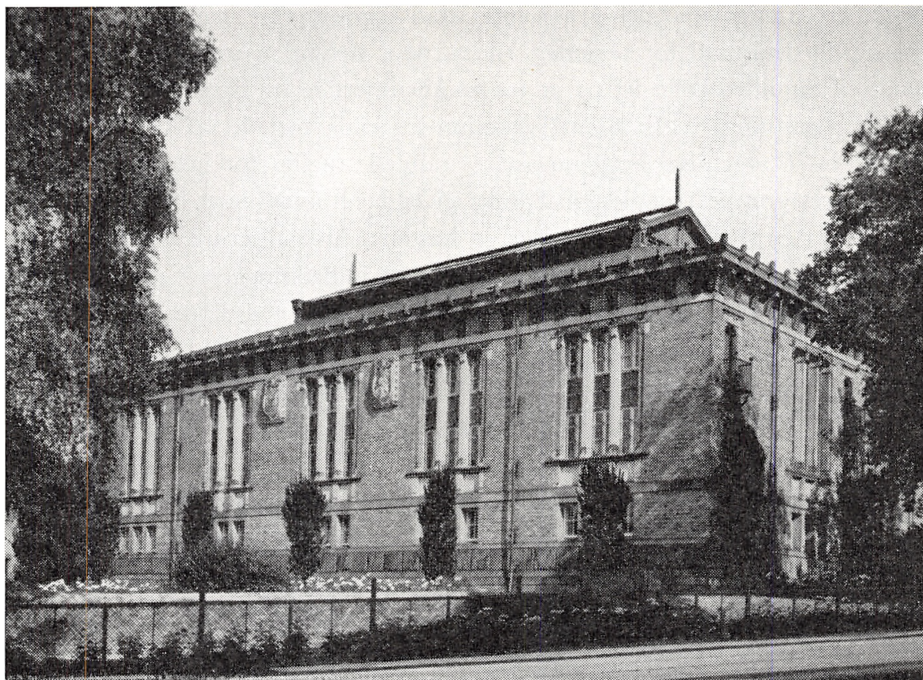
Arbejdet med undersøgelsen over dansk-engelsk samhandel i de sidste 300 år er fortsat og ventes afsluttet i 1964.

Af personalets arbejder i øvrigt kan anføres: overarkivar *Vagn Dybdahl* har fortsat deltaget i arbejdet i Århus byhistoriske Udvalg og i redaktionen af »Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur« samt af tidsskrifterne »Jyske Samlinger. Tidsskrift for Danmarks historie« og »Nyt fra historien« og bidraget dertil med anmeldelser og litteraturoversigter; i Århus Stifts Årbøger 1962 offentliggjorde han afhandlingen »Familien Schmalfeld og J. E. Schmalfelds tobaksfabrik i Århus«. Til den af Politikens Forlag udgivne »Danmarks Historie« er udarbejdet manuskriptet til bind 12 om perioden 1870–1913. Overarkivar Dybdahl har endvidere fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Aarhus Universitet.

Arkivar *Finn H. Lauridsen* har forestået redaktionen af »Århus Stifts Årbøger« og som formand ledet arbejdet i »Historisk Samfund for Århus Stift«. Ved Aarhus Universitet har han som undervisningsassistent afholdt kursus i gotisk skriftlæsning og arkivkundskab, og han har for Århus byhistoriske Udvalg udgivet kildesamlingen »Fremmede ser på Århus«. Til »Jyske Samlinger« og »Nyt fra Historien« har han bidraget med anmeldelser. Efter overarkivar Dybdahl overtog han pr. 1. januar 1963 hvervet som sekretær for »Det kongelig danske Videnskabernes Selskabs kommission til undersøgelse af de i dansk privateje bevarede kilder til dansk historie«.

Erhvervsarkivets flytning

Arkivets overtagelse af Statsbibliotekets tidligere bygning fandt sted 1. marts 1963. Overbibliotekar *Ib Magnussen* afleverede bygningen til Kulturministeriet, repræsenteret ved ekspeditionssekretær *Estrid Bjerregaard*, som derefter

Erhvervsarkivets bygning, opført 1899–1902 (arkitekt Hack Kampmann).

overdrog bygningen til Erhvervsarkivet ved dets formand, generalkonsul, professor *Troels Fink* og overarkivar *Vagn Dybdahl*.

Selve flytningen foregik i løbet af marts måned. Den var organiseret på den måde, at samlingerne, forinden nedpakningen, blev nummereret med fortløbende numre, og derefter igen opstillet i den rigtige rækkefølge. Nedtagningen og opsætningen blev foretaget af arkivets personale, mens udbæring, indbæring og transport varetoges af et flyttefirma. Det komplicerede og omfattende arbejde blev udført inden for den tid, der var beregnet til det.

Til den nye bygnings istandsættelse er bevilget et beløb på 577.885 kr. fordelt over 2 år. Arbejdet blev påbegyndt i september 1963 under ledelse af kgl. bygningsinspektør *C. F. Møller*.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 7,50.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840–1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 7,50.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848–50.
Bogkøb i provinsen 1800–1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.
Teknikerens og historikerens krav til industriarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 10,00.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 9,75.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853–62.
Fra 19. århundredes handelsliv II. Af Luis Bramsens erindringer.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrirationalisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 9,75.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 11,75.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 16,25.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773–1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 16,25.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 14,00.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 16,25.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949–58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 16,25.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandsls første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 18,25.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889–1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870–1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck, Helsingør.
Tillæg: »Århus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861–1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961–62. 184 sider, kr. 22,00.

Indhold: Aarhus Handelsstandsforening 1937–1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674–1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 22,00.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783–1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750–1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900–1952. 1954. 120 sider, kr. 6,00.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945–54. 1955. 23 sider, kr. 2,00.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760–1797. 1955. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen.
1886–28. maj–1956. 139 sider, kr. 12,00.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861–1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 7,00. Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861–1909.
John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 i statistisk belysning.
Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

